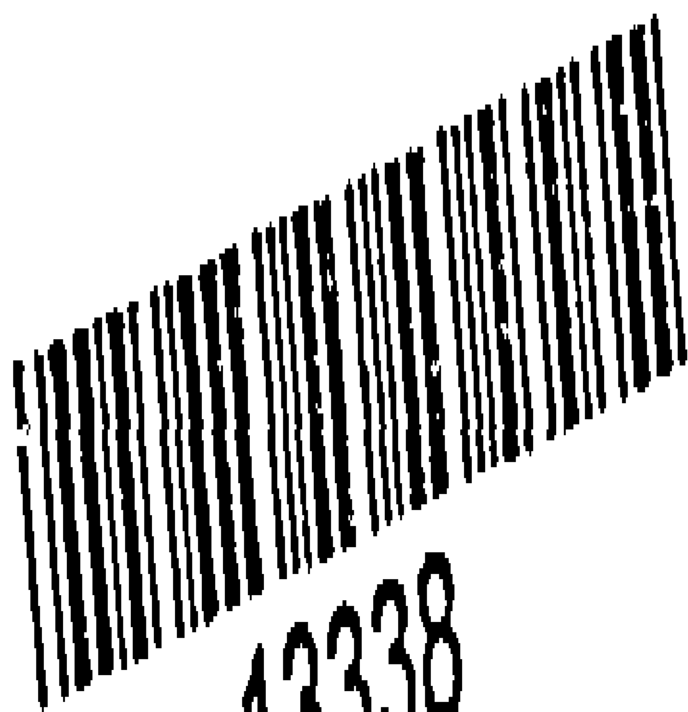

13338

प्रताप नाटक.

(प्रतापटेकप्रकाश.)

इतिहासिक वृत्तांतने आधारे

रचनार

गणपतराम राजाराम भट्ट.

ત્રીજી આવૃત્તિ—૧૦૦૦ પ્રત.

दूहो.

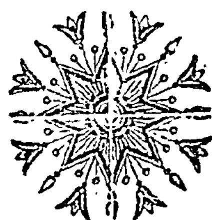
"જનની જણતો ભક્ત જણ, કાં દાતા કાં શૂર;
નહિ તો રહેજે વાંઝણી, પણ ન ગુમાવિશ નૂર."

અમદાવાદ

"આર્યોદય પ્રેસ" માં છાપ્યું.

સંવત્ ૧૯૪૬. સને ૧૮૯૦.

કીમત રૂ ૧॥.

ગુજરાતે ગુણવાન, મણિભઇ નૌત્તમ નાગર;
વડનગરા વિખ્યાત, શીળગુણ કેરા સાગર;
કલમ ધરી કુળવાન, માન મહિપતનાં પામ્યા;
જશ તેથી જનમાંહિ, જેમના જલદી જામ્યા;
પદ પામી સદરદિવાનનું, કચ્છમાંહિ જશ કેળવ્યો;
દૂરે રહિ દૃષ્ટ દિઠા વિના, મૂજ પ્રીતિરસ મેળવ્યો. ૩

ત્યાં રહિને તેમણે ગ્રંથ આ રચવા રૂડો;
નિજ મત આપ્યું મને, પ્રેમનો પાઠવિ પૂડો;
બની તેટલી કરી મદદ આ ગ્રંથ ગુંથાવા;
પુસ્તક આદિક થકી, ઘૂંચવણ રચતાં જાવા;
ગુર્જરીવાણીમાં ગ્રંથ શુભ થતા પેખવા પ્રેમ છે,
તો તે મણિથી પરસાવવા નવિન કૃતિ મુજ નેમ* છે. ૪

રે આ વખતે નામ મૂળ ઉદ્દેશક કેરૂં—
વિસરી કેમ હું જઊં? પડયું દુઃખ જે શિર મેરૂ!
ઉગતાને આ જગત માન આપીને માને;
અસ્ત થતાને પૂઠ દેઇ કર જન દે કાને;
તેવી રીતી ત્યાગી તરત આથમેલ અભિલાખિને—
સંતોષ થવાને ગ્રંથ આ અર્પૂ મન દૃઢ રાખિને†. ૫

---

* નીમ-પણ. † આ વાક્યમાં ઉંડો મર્મ છે, જે- જ્ઞાતા જાણી લેશે.

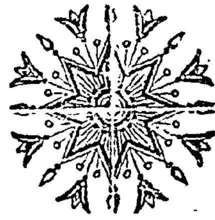
ગુજરાતી શાળના હતા ડેપ્યૂટી જેઓ;
શાળ–પરીક્ષાતણા હતા પ્રેક્ષક જન જેઓ;
અનાવલા દેશાઇ, નામ ગોપાળજિ જેનું;
ગણુપતથી શુભ ગ્રંથ–રચવા હારદ એનું;
તેણે પ્રતાપ વિક્રમ જરા, "નર્મગદ્ય" માં નરખિને—
નાટક રચવા મુજને તદા, ઉદ્દેશ્યો'તો હરખિને. ૬

નાટક રચનાતણી રીત હું નવ કંઇ જાણું;
તેથી ધર ના ધરી, ત્યાગ કીધું તે ટાણું;
કાળ કેટલો જતાં, મૂળ ઉદ્દેશજ ઊગ્યો;
તેથી ધારી ધીર, પંથ નાટકને પૂગ્યો;
આ અવસર એ નાટક નવિન પૂર્ણ થતાં પ્રેમે કરી—
ઉદ્દેશકને આનંદ હું આપિશ અસ્તસમે જરી. ૭

परिणामालंकार.

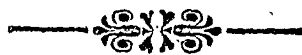
(वसंततिलकावृत्त.)

રે! અસ્ત જોઇ જનનો મનમસ્ત હોઈ,
હાસી કરી ન હસશો કુળવાન કોઈ;
રે! સૂર્ય ચંદ્ર સરખા પણ આથમે છે,
રેલાઇ મોટ નદ શાન્ત થઈ શમે છે. ૧

ગુજરાતે ગુણવાન, મણિભાઇ નૌત્તમ નાગર;
વડનગરા વિખ્યાત, શીળગુણ કેરા સાગર;
કલમ ધરી કુળવાન, માન મહિપતનાં પામ્યા;
જશ તેથી જનમાંહિ, જેમના જલદી જામ્યા;
પદ પામી સદરદિવાનનું, કચ્છમાંહિ જશ કેળવ્યો;
દૂરે રહિ દૃષ્ટ દિઠા વિના, મૂજ પ્રીતિરસ મેળવ્યો. ૩

ત્યાં રહિને તેમણે ગ્રંથ આ રચવા રૂડો;
નિજ મત આપ્યું મને, પ્રેમનો પાઠવિ પૂડો;
બની તેટલી કરી મદદ આ ગ્રંથ ગુંથાવા;
પુસ્તક આદિક થકી, ઘૂંચવણ રચતાં જાવા;
ગુર્જરીવાણીમાં ગ્રંથ શુભ થતા પેખવા પ્રેમ છે,
તો તે મણિથી પરસાવવા નવિન કૃતિ મુજ નેમ* છે. ૪

રે આ વખતે નામ મૂળ ઉદ્દેશક કેરૂં—
વિસરી કેમ હુ જઊં? પડયું દુઃખ જે શિર મેરૂ!
ઉગતાને આ જગત માન આપીને માને;
અસ્ત થતાને પૂઠ દેઇ કર જન દે કાને;
તેવી રીતી ત્યાગી તરત આથમેલ અભિલાખિને—
સંતોષ થવાને ગ્રંથ આ અર્પૂ મન દૃઢ રાખિને†. ૫

---

* નીમ-પણ. † આ વાક્યમાં ઉંડો મર્મ છે, જે-જ્ઞાતા જાણી લેશે.

ગુજરાતી શાળના હતા ડેપ્યૂટી જેઓ;
શાળ-પરીક્ષાતણા હતા પ્રેક્ષક જન જેઓ;
અનાવલા દેશાઇ, નામ ગોપાળજિ જેનું;
ગણપતથી શુભ ગ્રંથ-રચવા હારદ એનું;
તેણે પ્રતાપ વિક્રમ જરા, "નર્મગદ્ય"માં નરખિને—
નાટક રચવા મુજને તદા, ઉદ્દેશ્યો'તો હરખિને. ૬

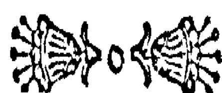
નાટક રચનાતણી રીત હું નવ કંઇ જાણું;
તેથી ધર ના ધરી, ત્યાગ કીધું તે ટાણું;
કાળ કેટલો જતાં, મૂળ ઉદ્દેશજ ઊગ્યો;
તેથી ધારી ધીર, પંથ નાટકને પૂગ્યો;
આ અવસર એ નાટક નવિન પૂર્ણ થતાં પ્રેમે કરી—
ઉદ્દેશકને આનંદ હું આપિશ અસ્તસમે જરી. ૭

परिणामालंकार.

(वसंततिलकावृत्त.)

રે! અસ્ત જોઇ જનનો મનમસ્ત હોઈ,
હાસી કરી ન હસશો કુળવાન કોઈ;
રે! સૂર્ય ચંદ્ર સરખા પણ આથમે છે,
રેલાઇ મોટ નદ શાન્ત થઈ શમે છે. ૧

ત્રીજી આવૃત્તિની અર્પણપત્રિકા.

(હરિગીત છંદ.)

રૈયત તણું રૂડું કર્યાનો હાર જે ઉર રાજતો,
વળિ ટેકનો તોરો શિરે નિજ નેક પાઘે છાજતો;
એવા વિરલ રણધીર ભારત વીરને શુભ નેમથી,
અર્પું તૃતીયાવૃત્તિ માંહિ પ્રતાપનાટક પ્રેમથી. ૧

ઉપોદ્ઘાત.

(દોહરો.)

ઉદધિ ઉલ્લંઘ્યા તણો, શ્રમ જાણે હનુમાન;
ત્યમ પુસ્તક રચવા તણો, જાણે શુભ વિદ્વાન. ૧

ઉપલ્યા દોહરાનું વિવેચન કરવાની અગત્ય નથી, તેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે; પણ એ ઉપર બે બોલ ટીકા કરવી ઉચિત ધારૂંછું. સંગ્રામની ભૂમિ જેમણે જોઈ નથી; ઉછળતી તલવારો ને ભાલા તેમજ તીર અને એ આદિક બીજાં છેદક અને ભેદક શસ્ત્ર અસ્ત્રોનો ત્રાસજનક દેખાવ જેમણે ઉઘાડી આંખે જોયો નથી; તેમજ બંદુકોનો એક મ્હોટી દિવાલ કકડી પડતી હોય તેવો સામટો અવાજ અને તોપોનો જ્વાળામુખી ફાટતાં થાયછે તેવો ધડાકો સાંભળ્યો નથી; એવા ઇતિહાસના અને વર્તમાનકાળમાં ચાલતી લડાઈઓનાં વર્તમાન વાંચનારા રણભૂમિ ઉપર ખેલનારા વીર પુરૂષોની હારજીત ઉપર ઘરના ઓરડામાં અંતરાઈ રહેલી ગતિ ને જોરે અનેક ટીકાઓ કરેછે, એ તેમની ટીકાઓ તે ખરી ટીકા નથી. વંધ્યા સ્ત્રી કહેશે કે-"ઓહો છોકરૂં જણવું એમાં તે શું ?!" આ તેનું બોલવું તેને પોતાનેજ અજ્ઞાનમાં ખપાવશે. તેમજ ફલાણો વિષય લખવો એતો ઘણોજ સહેલો છે; ગ્રંથ રચવામાં ગાંસડો ઊંચકવા જેટલી મહેનત નથી; થોડી ફુરસદ મળી કે ફતેહમંદીસાથે એ કામ પાર પાડી શકાય. ચટપટ ચાલમાં ઝટપટ બોલનારા અને સૂંઠનો કાંકરો હાથ આવે ગાંધીના વર્ગમાં ગણાનારા આ'વા નરોનો કોઈ પણ ગ્રંથઉપર અપાતો અભિપ્રાય તેને હું અભિપ્રાય અથવા ટીકા માનતો નથી. પણ જેમણે પોતાનાં પગલાંથી સમરાંગણ* શોભાવ્યાં છે એવા મહાવીરનાં યુદ્ધનો સેતરંજ ખેલવામાં શીશી સાવધાનીથી કેવી રીતનો દાવ ખેલવો જોઈતો હતો વગેરે વાક્યો એ ખરી ટીકા ગણાય છે. પેટને પરિવારે પનોતી

* યુદ્ધનું આંગણું—રણક્ષેત્ર.

ગણાતી પ્રસુતાનું પ્રસરતી સ્ત્રી પ્રત્યે બોલવું એ તેનું ડહાપણ અને જ્ઞાન દર્શાવેછે. તેમજ ગ્રંથરચનાનું કામ માથે પોટલું મૂકી અટપટો પહાડ ઓળંઘવા કરતાં પણ મુશ્કિલ છે; તે ઊંચે ટીંબેથી અક્કડપણે ઉતરી પડવા જેવું અગર ઢાળવાળે ઢોળેથી લાંબા પગ કરી સરી જવા જેવું કામ નથી એમ જે જાણે છે; જેમણે પંચરંગી દુનિયાનાં પૃષ્ઠ પોતાની અનુભવી આંખે અહિં તહિં ફરી જોયાં છે; જેઓ તન કરતાં મનની મહેનતનો પરિશ્રમ ઘણો વિશમ છે એમ તુલના કરી શકે છે; પારા જેવા અસ્થિર મનને સ્થિર કરી તેની મદદથી ઊંચીનીચી નહિ, પણ દોરીછટ આચકો ન આવે એવી સડક બાંધવાની કળા કેટલી કઠિણ છે એમ જે જાણે છે; પાણી જેવા રંગરહિત ચીકટવર્જિત મનને પોતે ધારે તેવા પાકા રંગો ધારણ કરાવી તેનાથી જે ચિત્રમાં જેવો રંગ પૂરવો હોય તેવો પૂરાવવાની ઊંચી ક્રિયાનું કામ કેટલું કડાકૂટ ભરેલું છે એવો જેને અનુભવ છે; તેનું અનુભવસિદ્ધ જે શાન્ત બોલવું, તેજ ખરો અભિપ્રાય—ટીકા, પ્રશંસન કે શિક્ષા છે એમ હું ખરા ઉદ્‌ગારથી માનુંછું. હું ફૂલફટાકના ટચાક શબ્દો સાંભળવામાં બહેરો, પણ દેખાવે સાદા જેને બકબક કરવાની બાધા છે એવા વિદ્વાનના ગુપ્ત ઘોષ સાંભળવામાં શરવોછું.

હું મોટો ગ્રંથકાર કે પ્રવીણ પંડિત નથી, પણ તેવા પુરૂષોની પ્રસાદિનો ક્ષુધિત સાધારણ માનવ છું. રે, તેવા મહાન્ પુરૂષોના સંચિત જ્ઞાનની પ્રસાદિ પણ મને પેટપૂર મળી નથી! તોપણ જે મળી છે, તથા મળેછે તેને જોરે કંઇક ગતિ કરી શકુંછું; તે એવી રીતે કે—"ખાવું થોડું ને ધાવું ઘણું." આથી નિર્બળતાને લીધે વખતે પગ વાંકાચૂંકા મૂકાય તો તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

આ નાટકની રચનાનો આધાર "નર્મગદ્ય ભાગ ૨ જા" માં નોંધાએલી "મેવાડની હકીકત" માંનાં માત્ર પાંચ પૃષ્ઠ (૪૦૩થી૪૦૭) છે. જેમાં અતિ સંક્ષેપે મહારાણા પ્રતાપસિંહનું ચરિત આપણા નામાંકિત કવિ નર્મદાશંકરે પોતાની ગદ્ય શૈલીમાં શોભાવ્યુંછે. આજથી પાંચમા વર્ષ ઉપર ટેકી પ્રતાપનું નાટક એ રચનાને આધારે રચવા મને ઉદ્દેશવામાં આવ્યો હતો. કવિતા કરતાં પણ નાટ-

કનો વિષય કઠિણ છે એમ હું સમજતો હતો તેથી જેમાં મારી ગતિ પહોંચે નહિ એવી વાતને માટે હું હા ભણી શકયો નહોતો. નાટક રચવું એ પ્રવીણ પંડિતનું કામ છે. આ દેશમાં તેમજ ઇતર દેશોમાં અસાધારણ બુદ્ધિના, કુદરતની કારીગરી જેને કાળજે કોતરાઈ રહેલી છે એવા પ્રભુના પ્રસાદિત પુરૂષોથીજ નાટકો રચાએલાં છે; ને તેમની શૈલીથી અંકિત થએલાં તેજ ખરાં નાટકો છે. બાકીનાં મેઘજીભાઈ મકનજીભાઈનાં ફાવે તેમ ફડાકા તડાકાથી કડાકામાં કાઢેલાં નાટકો; તે નાટકો નથી પણ ચેટકો છે, એમ હું જાણતો હતો; તેથી "શક્તિ વિચારી કરિયે કામ" આ કહેવતનું અવલંબન કરી "ઉસમેં કયા હૈ!" એવી હિમ્મત મેં કરી નહિ.

નિવૃત્તિનો સમય કઠિણ કર્મના માનવને વીજળીના ઝબકારાની પેઠે ઝટ જણાઈ ચટ ચાલ્યો જાય છે; તેનું ઉદય અર્થે ઉઠાવેલું કામ તેના અસ્તનું કારણ થઈ પડે છે; જે વાત તે સવળું થવા કરેછે તેજ તેનું અવળું કરાવેછે; આ'વા અનુબંધને યોગે થોડા વખતમાં એક રંગીન શહેરમાં શોભેલો આ જીવડો તેને કોઈ ઓળખે નહિ એવા ગામમાં હાનિ સાથે ફેંકાયો! જ્યાં તેના મનને રંજન કરનાર કોઈ મિત્ર, કે ધીરજનો દેનાર કોઈ મહાત્મા નહોતો; તોપણ વીરના જેવી ધીર ધારી તંગીનો તાપ સહેતે નિરાશાના નીરમાં છાતી બહાર રાખી વામ ભરવાં જારી રાખ્યાં. બિપત્તિ વેઠવામાં વીરપુરૂષોની રીતિ ને નીતિ ધ્યાનમાં લેતા ધીરજ રહેછે, ને હિમ્મત આવેછે; તેમ આ સમયે વીર પ્રતાપનું નામ મને સ્મરણ થઈ આવ્યું, ને તે થતાંજ મૂળ ઉદ્દેશનો અંકુર સુખદુ:ખને હળે ખેડાયલી ભૂમિમાંથી ઉગી નીકળ્યો.

ઉદ્દેશનો અંકુર ફૂટતાંજ "નર્મગદ્ય" ઉઘાડી ટેકી પ્રતાપનું ચરિત મેં વાંચી જોયું. તે એટલું સંક્ષિપ્ત અને પાત્ર જનોનાં નામ રહિત હતું કે તે ઉપરથી નાટકની રચના શી રીતે રચવી તેનો મોટો ખાંચો પડયો. નાટકનાં પાત્રોમાં મૂકવાને મુખ્ય નાયક પ્રતાપનું અને પ્રતિનાયક અકબર તથા તેના અનુસંગી ખાનખાનાન, ફરીદખાન, શાહબાજખાન, ને [1]સકતો તથા [2]પૃથિરાજનાં નામ નજરે

---

[1] પ્રતાપનો ભાઇ. [2] વિકાનેરના રાજાનો ભાઇ. (આ બન્ને અકબરના દરબારમાં રહેતા હતા.)

આવ્યાં; પણ આ પાત્રવર્ગ કેવો એક તરફી અને અપૂર્ણ હતો તે સહજ કળી શકાશે. ટૂંકામાં નર્મગદ્યમાં નોંધાએલી બિના નિહાળી જોતાં નાટક લખવાની કળા જેના નખમાં રમી રહેલી હશે એવો નાટકાચાર્ય પણ નખખોતરી વિચારના વમળમાં પડશે, કે એ મોભ, ચાર વળીઓ ને આઠ ઇંટોના અટાલાથી અજબ ઇમારત શી રીતે ઉઠાવવી? આ પ્રમાણે મહા પંડિતને માથાકૂટના વિષયમાં હું જેવા ગર્ભવિનાના ગાત્રવાળાએ માથું શી રીતે મારવું તેનો મને મોટો વિચાર પડ્યો. પણ માણસના ઉરની ઉર્મિ શું શું કાર્ય કરાવતી નથી? તે જડને ચૈતન્ય, અબળાને પ્રબળા તથા કાયરને શૂરો કરી દેછે, તે અંધારામાં અજવાળું, અગાધ ઊંડા જળની સપાટીને આયનાનો માગ ને પ્રજ્વલિત પહાડને સુવર્ણનો મેરૂ દર્શાવી ગતિ કરાવે છે; તેમ મારા ઉરમાં વીર પ્રતાપનું નાટક લખવા આ સમયે સ્વાભાવિક ઊઠેલી ઉર્મિએ-ઊગેલા અંકુરે મારૂં ચિત્ત એ વિષય ઉપર અતિશય આકર્ષ્યું. સાધન નથી તો શી ચિંતા છે? સાધન કરતાં સાધ્ય વસ્તુ મુખ્ય મનાય છે, ને તે હું જાતે છું; તો સાધન શોધ કર્યે સૌ આવી મળશે, માટે લાગેલી ચટકીને ફટકી* જઈ ઝાંખી થવા ન દેવી. આમ ધારી ટેકીં પ્રતાપનું ચરિત નાટકના રૂપમાં નોંધવાનો ટેક લીધો, ને તે ફાગનું મંગળ મુહૂર્તે મંગળાચરણ લખી કીધું. પુરાણોના કથાભાગઉપરથી નાટકો રચવાને પ્રાચીન કવિયોને પુષ્કળ સાહિત્યો મળેલાં છે, પ્રાચીન તથા અર્વાચીન કવિયોને કલ્પિત નાટકો રચવાને રસ ભર્યો રસાલો તેમની કલ્પના અને તર્કશક્તિયે પૂરો પાડેલો છે, પણ આ નવીન અભ્યાસીને માટે તો એવો ઇતિહાસિક વિષય મૂકાયો કે, જેનો કથા ભાગ તે એક ટૂંકી કહાણી સરખો—જે એટલો થોડા વખતઉપરનો બનાવ કે જેમાં કલ્પનાનો વિશેષ કાથોચૂનો મૂકતાં શુદ્ધ સુવર્ણ રૂપ ઇતિહાસિક વૃત્તાંતમાં ત્રાંબુ ભેળેલું જણાય. આ'વી ઘૂંચવણી છતાં પણ છણી છણીને કામ કરવાની મેં ખંત રાખી, કે જેથી તેમાં વાંધો ન આવે.

મુખ્ય નાયક પ્રતાપના સંબંધમાં પાત્રજનોનાં નામ કલ્પિત

---

* બી'જઈ–ભય પામીને.

યોજી મેં જોતરેલો રથ ધીમે ધીમે ચલાવવા માંડયો: ચીતારો પેન-સિલથી ચીતરવાની વસ્તુ આળેખી પછી બંધ બેસતા રંગ તૈયાર કરી પૂરેછે તેવી યોજના મેં કીધી: એટલે આળેખેલાં કલ્પિત પાત્રોમાં ખરાં નામોનો શોધ કરી તે દાખલ કરવાં એમ નક્કી કરી નાટકની રચનાનું કામ મેં હાર પાડયું, ને તે સાથે એ વિષયમાં ઉપજેલા સંશયના પ્રશ્ન તૈયાર કરી પત્રદ્વારે ઇતિહાસના જાણ પુરૂષોને વિનતિ કરી કે, મને આ વિષયનું નિરાકરણ કરી જણાવશો. ઉપજેલા સંશયોનું નિરાકરણ કરનાર કોઈ મળી આવ્યું નહિ-પણ કચ્છના દિવાન* રા. બા. મણિભાઈ તરફથી તા. ૨૬ મી અકટોબર સન ૧૮૭૯ નું પત્ર આવ્યું કે,—"ટોડરાજસ્થાનમાંથી પ્રતાપવિષેની કેટલીક બાબતનો તરજુમો કરવા માંડયોછે, તે તૈયાર થયે તમને મોકલીશ. તમે જે કામ આરંભેલુંછે તે સ્તુતિપાત્ર છે. ઉતાવળ કરી ખામી આવે એમ ન કરતાં વિલંબે પણ દોષ ન આવે એવું કરવું એ વધારે સારૂં છે," વગેરે વાત લખી મને આ ગૂજરાતી ભાષામાં સારા ગ્રંથ થવાની ઉત્કંઠા રાખનાર ઉત્તમ પુરૂષે આનંદ આપ્યો.

હું પણ આ અરસામાં રેતીમાંથી તેલ કાઢવાની ક્રિયા કરતો હોઉં તે રીતે ન્હાનાં મોટાં ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠ ફેરવતો હતો, જેમાંથી મને કાળક્રમ પ્રમાણે નોંધ કરવાનું કંઈ જડે છે? પણ તેમાંથી તો જેટલા પ્રતાપના નામના અક્ષરો છે તેટલી પણ લીંટીઓ મળી આવી નહિ! નકશો ઉઘાડી તેમાંથી ઉદેપુર, ચિતોડ, અજમેર, અરવલી વગેરે સ્થળો અને મેદપાટ (મેવાડ) નો ક્ષત્રિયોનાં લોહી માંસથી અન્તરાએલો મૂલક વારંવાર વિલોકી નાટકનો નકશો ચીતરવા આતુર થતો હતો; પણ એ આતુરતા કેવી? હાથ વિના કલમ ઝાલી ઝટપટ મોતીના દાણા જેવા અક્ષર લખવા જેવી!

આ નાટક રચવામાં હું હાલના જમાનાનો માણસ છું, બની ગએલી વાતને અને મારે લગભગ ત્રણસેં વર્ષનું છેટું છે, એ વિષેનો દાબ મેં મારે કાળજેથી કાઢી નાંખ્યો. પણ જે થોડી ઘણી વાત ઇતિહાસને ધોરણે જાણવામાં આવેલી તેની પ્રસાદિથી મેં એવી સમાધિ

---

* વડોદરારાજસ્થાનમાં તા. ૧ જુન સન ૧૮૯૦ થી દિવાનપદ પામ્યાછે.

લગાવી કે જાણે હું તેજ જમાનામાં જોડાયેલોછું, ને તે વખતના રાજ્યરંગો જોઈ તેની વખતે વખતની હકીકત પાત્ર જનોના મુખમાંથી નીકળતાં વારનેજ નોંધી લઉંછું. પ્રતાપના કવિ રૂપે તેની સભા અને તેનું મન રંજન કરૂંછું. વીરક્ષેત્રમાં વીરપ્રતાપનો કવિ બની તે સમયના શૂરા ક્ષત્રિયોને વકારૂં છું, અદલના ધંટ અકબરનું દરબાર અને તેના સરદારોની શાણી રીતભાત જાતે જોઉંછું; અને ત્યાંના પાત્રજનોજે જે બોલેછે તે ઘણું કરી તેમના બોલોમાંજ હાલના રિપોર્ટરોની રીતે હાથ કાગળમાં ને નજર તેમના સામે એવા ધાટમાં લખી લઉંછું; જે જે જગોએ જે જે બનાવ બન્યા છે તે તે આકાશી ફિરસ્તાની પેઠે અદૃશ્ય રહી જોઉંછું; આ'વી સ્થિતિ મનની કરી નાંખી મેં આ પ્રતાપ ચરિત પૂર્ણ કર્યુંછે; તો મારી એ નોંધ નાટક ગણાઓ કે ચેટક ગણાઓ એ વિષેનો હર્ષ કે ખેદ મારા મનને લેશ પણ નથી. કારણ કે, હું મોટો કવિ અથવા નાટક ગુરૂ રૂપે પૂજાયલો થોડોજ છું, કે જેથી મારો પાટલો આઘોપાછો થશે. મેં ઇતિહાસને આધારે સંપાદન કરેલા જ્ઞાનથી તે સમયનો ભાસ વાંચનારાઓની નજરે તરતો કરવા મારી સ્વલ્પમતિથી ઉપજેલા તરંગોને આધારે રંગો પૂર્યાછે; તો તેમાં હું કેટલો જય પામ્યો છું, એ વિષેની ગણના જેવલા પ્રવીણ પંડિત કરી મારા શ્રમ સામે હર્ષિત આંખે જોશે, તોજ મારો હેતુ સફળ થયો એમ હું માનીશ.

શોધ કરી રા.બા. મણિભાઈએ લખ્યું કે, તમારા સંશયનો નિકાલ "ટાંડરાજસ્થાન"માંથી થતો નથી. તેમાં ગોળ ગોળ વાત લખેલીછે. આ શુભ વાતના શોકિન્ પુરૂષથી કેટલીક અડચણોને લીધે ટાંડરાજસ્થાનમાંનો તરજુમો કરાવી મોકલવાનું બન્યું નહિ, પણ કેટલીક મુદતે "વિજ્ઞાનવિલાસ"ના અંકો (સન૧૮૭૯-૮૦)જેમાં પ્રતાપરાણાની હકીકત નોંધાએલી હતી તે મારે માટેમોકલ્યા. જે મને મુખ્ય નાયક પ્રતાપના સંબંધનાં ખરાં પાત્રજનોનાં નામ દાખલ કરવાને અતિ ઉપયોગી થઈ પડયાં; પણ નર્મગદ્યમાં નોંધાએલી વાતથી વિશેષ નોંધવાને તેમાંથી વૃત્તાંત મળી આવ્યું નહિ, તેમજ મારા સંશયી પ્રશ્નોનો ખુલાસો પણ તેમાંથી થયો નહિ. મેં કેટલીક કલ્પનાઓ કરી આગળ ઉપરની આળેખણી કરી હતી તેને વિજ્ઞાનવિલાસમાં નોંધાએલી હકીકતથી

પુષ્ટી મળી, એથી મને મોટો આનંદ થયો, ને તેથી ગ્રંથ રચનાનું અટકેલું ચક્ર ચલાવ્યું. મનને લાગેલા રંગથી જે ચિત્ર ચીતરાયછે તે-જ ખરૂં ઝળકી ઊઠે છે, વચ્ચે ખાંચો આવતાં મનનો વેગ ધીમો પ-ડે છે, ને રંગપણ ઉતરી જાય છે, તેને પાછું તેજ સ્થિતિ ઉપર લાવતાં મોટો પરિશ્રમ પડે છે, છતાં ગઈ. ઘડીની બાજી ગોઠ-વાવી અશક્યછે. આ'વા બનાવ વારંવાર બનવાથી, સંશયના પંથરા અનેક વંખતે પડવાથીજ ત્વરાથી ખેડેલો રથ અતિ વિલંબે (બેવર્ષે) ઠેઠ મુકામ પહોંચ્યો છેઃ એટલે આ નાટક પૂર્ણ કરવામાં જોઈએ તે કરતાં વિશેષ કાળ ગત થયોછે.

પ્રતાપચરિત-નાટકમાં કયા કયા અંકમાં શી શી હકીકત નોંધી છે તેનું સૂચન અત્રે કરી પાત્રમાં રહેલી ઉત્કંઠિત વાતની વરાળ કાઢી નાંખી તે તાજા ધાનને ટાઢું કરી નાંખવા જેવું કરવા હું ઉચિત ધારતો નથી. નાટકની પ્રસ્તાવના (આમુખ) મંગળાચરણમાંજ સૂત્રધાર આદિક પાત્રોથી આદિ કવિ કરતા આવેલાછે, મેં પણ તે-જ ક્રમનો આધાર લીધોછે, એટલે આ સ્થળે એ વિષે વિશેષ લ-ખતો નથી; પણ આ નાટકનો સાર ને ઉદ્દેશ શો છે, તેજ માત્ર ટૂંકામાં જણાવુંછું.

પ્રતાપચરિત એ ખરા ક્ષત્રીની જાત ઓળખાવેછે. વાઘની અ-નેક જાતો હોય છે; રૂપરંગ ને સ્વભાવવડે જુદે જુદે નામે તે ઓળ-ખાય છે, પણ જેને કેસરી કહેછે તેતો જેવલાજ હોયછે; ને તેથી ભાટ ચારણો અને કવિઓ કેસરીના બળની અને વળની વાતો મો-ટા ભભકા સાથે બાંહ્યો ચઢાવી મૂછે હાથ નાંખી કહેછેઃ તેમ ક્ષત્રી-ની જાતનો જથો ગત કાળમાં ઘણો હતો ને હાલ પણ ઓછો નથી, પણ ખરો ક્ષત્રી તો આ જ છે એમ અરિની આંગળીથી દૃષ્ટાંતમાં દેખડાએ-લો એવો વીર ક્ષત્રીના વર્ગમાં ગણાએલો વિક્રમશકમાં એક પ્રતાપ કે બીજા આંગળીઓના વેઢામાં આવી રહે એટલા નીપજ્યા હશે. સત્યયુગમાં સત્યને માટે સૂર્યવંશી હરિશ્ચંદ્રે રાજપાટ જતેપણ પોતાનું સત્ય ઝળકાવ્યું, તેમ કળિયુગમાં પોતાની કુલિનતાને માટે સૂર્યવંશી પ્રતાપે રાજપાટ જતે પણ પોતાનું કુળ ચળકાવ્યુંછે. યુગયુગ પ્રત્યે ક્ષત્રિયોમાંથી દાનવીર, સત્યવીર, ધર્મવીર, શૂરવીર આદિ વિરૂદ ધારણ

કરનાર ખરા ક્ષત્રી નીવડ્યા છે, જેમનાં નામ સૂર્યચંદ્રની શાખે જોડાએલાંછે; જે એ બે પ્રકાશિત સાક્ષિઓની હયાતી સૂધી ઝાંખાં થવાનાં નથી.

પોતાના પિતાના હાથથી ગયેલું મેવાડનું પાટનગર ચિતોડ મેળવવું તોજ મહેલમાં વસવું, ધાતુપાત્રમાં જમવું, સેજપલંગમાં સૂવું; ને દાઢીના વાળ ઉતરાવવા; નહિતો પર્ણકુટીમાં રહેવું, પત્રાળીમાં જમવું, ઘાસની પથારીએ સૂવું, ને ચહેરો સુદ્ધાં ન કઢાવવો, આવી તપસ્વી જેવી પ્રતિજ્ઞા લઈ બેઠેલે પ્રતાપે જીવતાસૂધી એ પ્રતિજ્ઞા પાળી હતી, અને પોતાની પછી પોતાના વારસ તથા કુળના માણસો પણ એ પ્રતિજ્ઞા પાળે માટે તેણે મરતી વખતે એ બાબતનો કોલ લઈ પોતાના પછી પણ એ પ્રતિજ્ઞા પાળશે એવો દૃઢ નિશ્ચય થતાં નિવૃત્ત થઈ દુઃખના ગેહરૂપી દેહ છોડ્યો હતો. ઘણાં સૈકાંથી ભરતખંડમાં મુસલમાનોનું પરિબળ વધી પડેલું હતું; તેમની સામેની ટક્કરો ઝીલવામાં વીરક્ષત્રિયોનો ઘણો ભાગ ખપી ગયો હતો, માંહોમાંહેની ઇર્ષાથી જીવતા રહેલાઓનાં મૂળને ખવો લાગ્યો હતો અને તેમના દુશ્મનોએ તેમનાં મૂળ છેદવા પોતાના કોવાઢા સજ કીધેલા હતા.

આ સમયમાં મહારાણો પ્રતાપ મેવાડના ખંડિત રાજનું પદ પામ્યો હતો. તેનો પ્રતિસ્પર્ધી અકબરશાહ ભરતખંડનો ચક્રવર્તી બાદશાહ હતો. સઘળા રજપૂત રાજાઓને તેણે પોતીકા સામ દામ ભેદ ને વિગ્રહાદિ તંત્રથી પોતાના માંડલિક વા આશ્રિત બનાવી દીધા હતા એટલુંજ નહિ, પણ સગપણની ગાંઠથી કેટલાકને સાંકળ્યા હતા. એ વખતના ક્ષત્રી રાજાઓ અકબરના તેજમાં અંજાઈ પોતાનું જાત્યાભિમાન ભૂલી ગયા હતા; જ્યાં જાત્યાભિમાન ગયું ત્યાં દેશાભિમાન હોય પણ ક્યાંથી? તેથી પ્રતાપના ભાઈ ભત્રીજા ને બીજા સગા અકબરશાહને મળી ગયા હતા, તથાપિ એકલે હાથે રહેતે છતે પણ તેણે પોતાની જાતનો ટેક—સૂર્યવંશી રાજાએ માંડલિકમાં ન ગણાવું એ વાતને વળગી રહ્યો હતો. તેનામાં જાત્યાભિમાન અને દેશાભિમાનનો અતિ ઉન્નત ટેક હતો. અને એ ટેક પાળવામાં તેણે બળિયા દુશ્મન સાથે બાથ ભીડી રાજપાટ ખોયું, પરિવારને લઈ પહાડનાં કોતરોમાં ભૂખ્યો તરસ્યો ભટક્યો વગેરે અનેક ત્રાસજનક દુઃખ સહ્યાં, પણ

પોતાનો ટેક છોડયો નહિ. ડાહ્યા અકબરશાહે આ તેનાં સાહસ ને ધૈર્યનાં વખાણ તેના જાતીલાઓ આગળ કરી તેનેજ ખરો મર્દ (ક્ષત્રી) કહ્યો. ખરૂં રાજબીજ તે પ્રતાપ કહેવાયો, જેમ વાઘની જાતમાં કેસરી કહેવાયછે તેમ. ઈશ્વરે તેનો ટેક રાખ્યો, તેનું ગયલું રાજ પાછું મળવાનો જોગ હરિયે આણી મેળવ્યો, ને અકબરે પોતાની આંચે વારંવાર તપાવી કશી જોએલું કુન્દન ફરી તપાવી જોવાની વાત અંતે તેણે માંડીવાળી; એ પ્રતાપ ચરિતનો સાર છે.

પ્રતાપનાટકનો ઉદ્દેશ આર્યાવર્ત્તવાસી તથા ઇતર દેશિયોને બહુ બોધજનકછે. સહજ સંકટથી ડરી જે પોતાનો નેક અને ટેક તજી દેછે તે બીકણ બિલાડીના વર્ગમાં ગણાયછે; બિલાડું જોકે માંસાહારી પ્રાણી પ્રભુએ સરજ્યુંછે, તોપણ માણસ તેને રોટલીનો ટૂકડો ધરતાં રાજી થઈ પૂછડી પટપટાવતું તે ખાવા દોડેછે. ટેકી માનવ વાઘ અને સિંહના વર્ગમાં ગણાયછે, જેને માટે નિર્માણ થએલા ભક્ષ વિના તે બીજા સમિપ દૃષ્ટિ પણ કરતો નથી. ટેકી પ્રતાપ પોતાના કુળાભિમાન અને દેશાભિમાનના ટેકને માટે નૃસિંહ જણાયો હતો. જેણે પોતાના નેક અને ટેકને માટે રાજપાટ સુખ ને સાહિબી હાથે કરી ખોયાં હતાં, પણ તેના ગુણ દુશ્મનના દરબારમાં ગવાયા હતા! માત્ર કુળાભિમાનને માટે-સૂર્યવંશના બિરૂદને ઝાંખ ન લાગે તેને માટે યુદ્ધમાં ખેલી, પરિવારને ઝાડને છાયે મેલી, અનેક આપત્તિયોને ઠેલી મોગલ મહારાજ્યના ઘનઘોર વાદળમાંથી પ્રતાપી પ્રતાપ પ્રકાશ્યો હતો, તો આપણે સહજ અડચણોની નહિ સરખી ફરતી વાદળીઓમાં દબાઈ રહી આપણો ટેક શા માટે તજવો જોઈએ? ટેક વગરની પ્રજાને જગત્‌માં કોઈ જાણતું નથી-તે મૃતવત્ મનાયછે; ટેક વગરના રાજા મંદિરમાં વાગા પહેરાવી સિંહાસને મૂકેલી ધાતુની કે પાષાણની જડમૂર્તિ જેવા જણાયછે; માટે સર્વ કોઈએ પોતાના નેકમાં ને ટેકમાં રહેવું, ને તેમાં વિઘ્ન આવેથી તે ટાળવાના ઉપાય દૃઢ રહી કરવા, પણ ટેક છોડવો નહિ. પ્રાચીનકાળ શસ્ત્ર ધરી ટેક રાખવાનો હતો, પણ આ કાળ કલમ કશી ટેક-હક જાળવવાનો છે. જેમના પૂર્વજોએ ભાલાની અણીએ ટેક-હક મેળવ્યાછે, તેમના તનુજો કલમની અણીથી હક જાળવવામાં હક બની ગયલા જણાવા ન જોઈએ!

પણ તેમની જાણમાં આ'વા વીરક્ષત્રીનાં દેશાભિમાન ને જાત્યાભિમાનના શૌર્યધૈર્યના રંગથી વિરાજતાં કૃત્યો આવવાં જોઈએ, કે જેથી તેમનામાં કંઇક ચેતન્ય આવે; એ આ નાટકનો ઉદ્દેશ છે.

નાટકમાંની ભાષા પાત્રજનોને છાજતી મૂકવાને યત્ન કર્યોછે, પણ તેમાં મેવાડનાં આર્ય (હિંદુ) પાત્રોમાં ગૂજરાતના તેજ વર્ગનાં પાત્રોની ભાષા મારી માહિતી પ્રમાણે મૂકીછે. આનું કારણ મેવાડી ભાષા ગૂજરાતમાં ઘણુંકરી છેક અજાણીછે, તેમજ હું તે ભાષામાં પ્રવીણ નથી તે છે. જો કે ગૂજરાતીને મેવાડી નિકટનો સંબંધ ધરાવનારી ભાષાઓ છે, એમ મને મેવાડના સ્વલ્પ પ્રવાસથી જણાયું છે, તો પણ તે ભાષાની સ્વલ્પ પણ માહિતી મેળવ્યા વિના તેમાં માથું મારવું એ ઉભયને નિરૂપયોગીછે એમ જાણી જે માર્ગ સુલભ ને ઉપયોગી જણાયો તે પંથે પળ્યોછું. અકબરશાહ સાથનાં મોગલ પાત્રોની ભાષા મારા જાણ્યા મેળે આપણા ભરતખંડમાં સર્વ સ્થળે થોડી ઘણી સમજાતી મુસલમાની યાને હિન્દી મૂકીછે, જો કે તે ભાષાનો હું ખાં નથી. હિંદુસ્તાની ભાષાનું એક પણ પુસ્તક આ ગ્રંથ રચવાની પૂર્વે મારા વાંચવામાં આવ્યું નહોતું, તેમજ ઉર્દૂની ન્હાની સરખી કિતાબપણ મારા શ્રવણમાં આવી નહોતી, તોપણ તે ભાષાના સ્વલ્પ શ્રવણ જ્ઞાનથી હું ઇંગ્રેજી બોલવાની હોંશ રાખનાર શીખાઉની પેઠે "લાલિયા પરાપર" ચલાવ્યો ગયો છું, છતાં તેમાં હું છેક નિરાશ થાઉં એમ બન્યું નથી. મારા આ નવીન માર્ગમાં હું સાવચેતી રાખી છેક હાસી ન થાય એમ સીધો ચાલ્યો ગયોછું. પરિચય વિનાના પંથમાં પગ આઘા પાછા પડ્યા હશે, પણ તેથી મારે નાટકમાં જે પાત્રોનું રૂપ દર્શાવવું હતું તે ધારણામાં હું નિષ્ફળ થયો નથી; એટલે મેં મુસલમાન પાત્રોને માટે યોજેલી ભાષા પાત્રના ચિત્રરૂપે કંઈક જણાઈ છે, ને તેથી એ ભાષાના પ્રવીણ પુરૂષોની આંખો સ્નેહથી મારા તરફ વળાઈ છે; જેમણે યત્કિંચિત પ્રત્યયાદિકમાં ફેરફાર કરાવી પોતાનો સ્નેહ દર્શાવ્યોછે.

પ્રતાપચરિત નાટક પૂર્ણ કરી હવે તે પ્રથમ કોના આગળ પ્રસિદ્ધ કરવું, કોને ભેટ ધરવું એવો સવાલ ઊઠ્યો, તો નજર પ્રતાપના પુનિત કુળ તરફ-ઉદયપુરના વર્તમાનકાળના મહારાણા શ્રી સજ્જ-

જાસિંહજી સમિપ ગઈ. પણ રે! તેમનું દર્શન મારા જેવાને સ્વપ્ને પણ દુર્લભ હતું, તો તેમની ભેટ કરી હું તેમને મારી તરફની ઉમદા ભેટ શી રીતે અર્પણ કરી શકું? મારો સ્વદેશાભિમાનનો ખરો ચિતાર હું તેમને શી રીતે દર્શાવી શકું? સીસોદિયા કુળનો હૃદયમાં થયેલો પ્રકાશ હું તેમની દૃષ્ટે શી રીતે લાવી શકું? આ'વા મારા મનમાં તર્ક ઊઠયા. ઉમંગી અંતઃકરણે પત્રદ્વારે પાંપળાં ઘણાં કર્યાં, પણ પાંગળો પુરૂષ લાકડીના ટેકાથી ગિરનાર ચઢયો કોઈએ જોયોછે શું? ગરીબની મિસલ ગંજાવર આગળ ત્રિવિધ તાપ સહ્યા વિના લાગેલી એવા દાખલા જોયાછે શું? મોટાની મુલાકાત મોટાઈના ભભકામાં જેટલી માનદ છે, તેટલી જેવાં તેવાં વસ્ત્રે વેષ્ટિત વિદ્વત્તામાં છે એમ કોઈ કહી શકે છે શું? આ વિશ્વનું બંધારણ આ'વુંજ છે, તો મારે વિના સહાયે હાથ ન પહોંચે એવા વૃક્ષનાં ફળ લેવા એડીઓ ઊંચી કરી હાથ શા માટે લાંબા કરવા જોઈએ, એમ ધારી આતુરતાને અટકાવવી પડી. પણ હરિ કોઈનું અડચું રાખતો નથી. "ધીરજનાં ફળ મીઠાં" આ કહેવત ખોટી નથી, પ્રભુ સબૂરીનું ભાડું વગર માગે આપેછે, તેમ આ નાટક મુંબઈમાં શેઠ લક્ષ્મીદાસ ખીમજીને અનાયાસે શ્રવણ કરાવતાં તેમનેજ મારો હેતુ સફળ કરાવવા ઈશ્વિરે પ્રેરણા કરી, ને તેથી તેમણેજ પોતાને આગ્રહે મને ઉદયપુરના દરબારમાં મહારાણા શ્રી સજ્જનસિંહજી આગળ આ નાટક પ્રસિદ્ધ કરવાને પ્રેર્યો. "વાડ વિના વેલો વધે નહિ" એ કહેવત ખોટી નથી. મોટી જગોનું પિછાન પામી હું મારો હેતુ પૂરે બે વર્ષે સફળ કરી શકયોછું, ને તે સાથ નાટકના નકશામાં રંગાયલી ભૂમિ જાતે જોવાની અભિલાષા પાર પાડી શકયો છું. એથી મને મોટો આનંદ થાયછે! ઘરના ઓરડામાં રહી સ્વલ્પ માહિતીથી જે જગોનું ચિત્ર સ્વપ્ન પેઠે અંતઃકરણમાં આવેલું, તે ભૂમિ જાતે જોઈ સ્વપ્નનો જાગૃતિસાથ મુકાબલો કરતાં કેટલો હર્ષ થવો જોઈએ એ માત્ર અનુભવીઓની અટકળ ઉપર રાખુંછું.

પ્રથમ અજમેર જોવામાં આવ્યું, જે પૂર્વે ચહુવાણ ક્ષત્રિયોનું પાટનગર હતું. જેમાં ઇતિહાસનાં પાનાં પ્રકાશિત કરનાર પૃથુરાજ થયો; જે લઘુવયમાં હસ્તિનાપુર (દિલ્હી)નું પાટ પામી અભિમન્યુ જેવું પ-

શક્રમ દાખી ચંદની કવિતામાં સદાકાળ ચળકતો થઈ ચાલ્યો ગયો! પ્રતાપી પૃથુરાજ પછી ચહુવાણુની રાજધાની દિલ્હીના બાદશાહોનું એક લશ્કરી મથક થઈ પડ્યું. પછી તે હિંદવાણી તરકડી થઈ ગઈ હોય એ રૂપે જણાવા લાગી, અને અદ્યાપિ પણ એજ રૂપે નજરે આવેછે. અજમેર આંખના ગોખમાં પ્રકાશતા ડોળા જેવું, કામિનીની કામણગારી કીકી જેવું, મોટા કરાડામાં વહેતા જળપ્રવાહ જેવું ધામધૂમિયું જણાયછે. તે ત્રણ તરફ આવી રહેલા પાહોડોની તળેટીમાં વસેલુંછે. તેને વિલોકી જોતાં આપેલી ઉપમા બંધ બેસતી જણાયા વિના નહિ રહે. રે, મુસલમાનો આ રજપૂતસ્થાનની આંખ ઉપરજ લોભાયા હશે!

અજમેરમાં પ્રતાપના પ્રતિસ્પર્ધી અકબરે છાવણી કીધેલી, મેવાડને મેદાન કરી નાંખનાર મુગલદળ અહિંથીજ ઉપડેલાં વગેરે ચિત્ર નાટકના પ્રવેશમાં ચીતરેલાંછે માટે અજમેર જોવાયું એ પણ સ્વપ્નની વાત નજરે જોયા જેવું આશ્ચર્યજનક થઈ પડ્યું. ચિતોડની જીતની નિશાનીઓ અજમેરમાં મુસલમાનોએ મૂકેલી કાળચક્રનો ઘસારો લાગે છતે, મેં તાજી જોઈ! ખ્વાજીમયિનુદ્દીનચિસ્તીની મોટી મસજિદના દરવાજા ઉપર મૂકેલી બે નોબતો, ને મસજિદના ચોકમાં એક ગુંબજમાં મૂકેલી પીતળની દીવી આ જીતની નિશાનીઓ છે. મુસલમાનો અજમેરને ન્હાનું મક્કા માને છે, ને છે પણ તેવુંજ.

અજમેરથી ઉદયપુર જતાં વીર પ્રતાપના પગ ફરેલાં વીર ક્ષેત્ર જોવામાં આવ્યાં. પહાડોને મથાળે વીરક્ષત્રિયોની દેરીઓ જોતાં મને એ ભૂમિ વીરપુરૂષોની જનની જેવી જણાઈ! ઉદયપુર તરફ જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ પહાડી પ્રદેશ જોવામાં આવ્યો. કાંકરોલીગામ રાયસાગર સરોવરને કિનારે સૃષ્ટિસૌન્દર્યના નમુના જેવું જણાયું; જે દ્વારકાનાથજીનું ધામ છે, ને વૈષ્ણવો તેને "ગોલોક" ગણેછે. ત્યાંથી પાંચકોસ ઉપર આવેલું નાથદ્વારા (સિયાડગામ) શ્રીનાથજીનું ધામ, જેને વૈષ્ણવો "વૈકુંઠ"ની ઉપમા આપેછે તે મોટી ઉત્કંઠાથી જોયું; ને ત્યાં ચારપાંચ દિવસ રહી વિસામો લીધો. પછી ઉદયપુર તરફ જતાં એક અલૌકિક સ્થળ જોવામાં આવ્યું, જે મેવાડના મહારાણા બાપારાવળની ગાદીના ઇષ્ટનું ધામ ગણાયછે. જે

ત્રિકોણાકાર પહાડોની વચ્ચે કૈલાસ સરખું શોભી રહ્યું હતું, આ સ્થાનક એકલિંગજી મહાદેવનું હતું ને તે "કૈલાસપુરી"ને નામે ઓળખાય છે. કૈલાસપુરીની ઉપમા આ સ્થળને છાજતીજ છે. કારણ એ જગો કૈલાસપુરીની પેઠે સૃષ્ટિસૌંદર્યની અલગ રહેલી કુદરતી કિલ્લાથી રક્ષાએલી એક અલૌકિક ભૂમિ છે; જેમાં ઇંદ્રસાગર સરોવર કુદરતની આંખ અને એકલિંગજીનું દેવાલય તેનું નાક છે.

ઉદયપુર જવાના રસ્તામાં "ગોલોક," "વૈકુંઠ" અને "કૈલાસ"ની ઉપમા ધારણ કરેલી દેવતાઈ જગાઓ જોવામાં આવી, એ પણ મને એક સાનંદાશ્ચર્ય પામવાનું કારણ મળી આવ્યું. ઉદયપુર એકલિંગજીથી પાંચ કોસ દૂર છે. એકલિંગજીના કુદરતી પહાડી કિલ્લાથી નીકળી ઉદયપુરનો રસ્તો લીધો. પહાડોની કટી કોતરી સડક બાંધેલીછે; તે ઉપર રહી જતાં ઝાડખીડ, નદીનાળાં, નજર નીચે આવી જાય છે, અને તેથી પૃથ્વીના પટ ઉપર ઈશ્વરે પોતાની અનહદ ચતુરાઇનું વિશાળ વનલીલાનું ચિત્ર ચીતર્યું હોય એવું જણાય છે. જેમ જેમ ઉદયપુર તરફ વધતા જઈએ તેમ તેમ પહાડો આછા પડતા જાયછે. છૂટા છવાયા પહાડોની વચ્ચેના મેદાનમાં ઉદયપુર વસેલુંછે, તેની પડોશમાં થોડા ડુંગરા ઉદયસાગર અથવા પિછોલાસાગરની મોટી પાળરૂપે આવી રહેલા છે. મેં ઉદેપુરને માટે જેવી કલ્પના ધારી હતી– જેવો નકશો મનમાં ચીતર્યો હતો, તેજ ધાટમાં ગોઠવાએલું તે જોઈ હું સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યો. ઉદયપુરના રાજમહેલો કારીગરીના નમુના છે. પિછોલાસાગરની મધ્યે "જગમંદિર"ને "જગવિલાસ" નામે બાંધેલાં રાજમંદિર આર્યભૂમિના ભૂપતિયોનાં વિલાસસ્થળના નમુના છે! ટૂંકામાં ઉદયપુરનો દૈવી અને માનુષી કારીગરીનો દેખાવ આ ભારતભૂમિનો ભાવ વધારે એવો છે.

ઉદયપુરથી પાછો ફરતાં મેવાડનું પ્રાચીન પાટનગર ચિતોડ જોવાનો જોગ બન્યો, જે ક્ષત્રિયોનું માનવંતુ સ્થાન ગણાયછે. ઉદયપુરથી ૪૦ કોસ સપાટ પ્રદેશની હદે આવેલી એક કુદરતી ભીંત (ચિતોડનો ડુંગર) ઉપર ખંડિતદશામાં તે વેગળેથી દેખાય છે. ચિતોડ જોતાં જે વિચાર ઉલટયા તે અવર્ણનીયછે! ઇંદ્રપુરી ઉજ હોય, સજીવન પર્વત દઝોડીઉ થઈ શબના આકારમાં

પ્રમાણેનું ચિતોડ જોતાં ખેદે હર્ષને હરાવ્યો! ચિતોડના પહાડ નીચે મેવાડની સંપૂર્ણ ઉન્નતિ સમયે—તે રાજધાનીરૂપે વિરાજતું હતું ત્યારે ૭ લાખની તથા ઉપર ત્રણલાખ માણસની વસ્તી હતી એમ ત્યાં સાંભળવામાં આવ્યું. જો કે આ વસ્તીની સંખ્યા હાલ આખા મેવાડ સામે જોતાં જાસ્તી છે, તો પણ એમ કલ્પ શકાય છે કે, તે લાખો માણસની વસ્તીવાળું નગર હશે. હાલ આખા મેવાડમાં પંદરલાખ માણસની વસ્તી છે.

ચિતોડગઢ ઉપર રાજકીય વર્ગ મોટા મહેલોમાં વસતો હતો, ત્યાં હાલ જેવાં તેવાં ચીંથરે હાલ માણસો ઝૂપડાં બાંધી રહેલાં છે; જેમની વસ્તી બસેંત્રણસેં માણસની હશે. તળેટીનું શહેર ગૂજરાતના ઉજળા કસ્બા જેવું વેપાર રોજગારમાં ધામધુમિયું જણાય છે. આ ધામધુમિયા ન્હાનકડા નગરની પૂર્વમાં ચિતોડનો ગઢ છે. તે ઉપર જવાનો માર્ગ મોકળો-ગાડી, ઘોડા, હાથી, ઊંટ વગેરે જઈ શકે એવો સર્પાકૃતિએ ખણેલો છે. તેના ચાર મજલા છે. દરેક મજલે જવાના ખાંચા આવતાં મજબૂત દરવાજા છે; ને દરેક દરવાજે પહેરેગીરો આ ઉજડ પડેલી ઇંદ્રપુરીની રક્ષા કરેછે. ઠેઠ ઉપર જઈ જોતાં આનંદને બદલે ઉદાસી પેદા થયા વિના રહેતી નથી. રે! વીર ભૂમિની, ધીર હરે એવી અવસ્થા જોઈ કોને ખેદ નહિ ઉપજે! ખરે, આ ગઢ જોતાંજ આંખ કહી આપેછે કે,—વીર પુરૂષોના પ્રાણને રહેવાના દેહરૂપ—રે! ખોળિયા રૂપ આ સ્થાન છે. જે ઉપર ન્હાનાં મોટાં મળી ૮૪ જળાશયો, મહેલોનાં ખંડેર, મિનારા વગેરે છે. ગોમુખકુંડ જેમાં પાળ ઉપર મહાદેવના દેવળમાં શિવ ઉપર પોતાનું પાણી રેડતા ઝરાનું જળ ભેગું થાયછે તે, તથા બીજા થોડા કુંડ ને તળાવ, તથા કુંભારાણાનો અતિ ભવ્ય જયસ્તંભ, મિરાબાઈનું બંધાવેલું કૃષ્ણમંદિર, કાળિકા તુળજાનાં મંદિર, સાંગારાણાનો સમરાવવા માંડેલો જૂનો મહેલ, તથા હાલના ઉદયપુરના મહારાણા શ્રી સજ્જનસિંહજીએ પદ્મનીકુંડ ઉપર હવા ખાવાને બંધાવેલા ઝરૂખા વગેરે જગાઓ સ્વલ્પ સમયમાં—બે અઢી કલાકના અંતરમાં જોયાં.

ચિતોડ સ્ટેશને હું માગશર વદ ૩ ને બુધવારને પરોઢિયે પહોંચ્યો ત્યારે કુંભારાણાનો કીર્તિસ્તંભ ચિતોડગઢની આડી ભીંત ઉપર

જાણે કોઈ આકાશી દેવ-કોઈ અતિ દિવ્ય દેવતા-પ્રાચીનકાળનો કોઈ જયવીર ઊભો હોય તેવો દેખાતો હતો, અને રાત્રિમાં ત્રણચાર કોસને અંતરેથી તેજ ઘાટમાં દેખાતાં એ જગો વિષે મને વિચિત્ર વિચાર ઉપજાવતો હતો! રે, એ જયસ્તંભ એ જગ્યોના માનમાં વધારો કરતો હતો, ગઢની ગંભીરતા દર્શાવતો હતો, અને ચિતોડનો કંઈક તોડ જણાવતો હતો. જે મિનારા વિષે હું મનમાં ગિનારા ગણી વિસ્મયતાની આંખે જોતો હતો તેજ મિનારા ઉપર હું એજ દિવસની સાંજરે ઠેઠ ઉપર સુધી ચઢ્યો, ને તેમાંનું શિલ્પીકામ જોઈ સાનંદાશ્ચર્ય પામ્યો. મિનારાની બાંધણી મજબૂત છે, ને તેમાંનું કોતરકામ ઘણું જોવા જેવું છે. ચિતોડના ડુંગર ઉપર આ કીર્તિ—જયસ્તંભ સર્વથી ઉંચો છે. તેમાં દેવ, ગાંધર્વાદિની મૂર્તિયો આરસની કોતરેલી છે. જેનાં નાક, કાન, કાંડાં ને સ્ત્રીઓનાં સ્તન ગઠકચાળા મુસલ્માનોએ છેદી નાંખ્યાંછે! આ જયસ્તંભ કુંભારાણાએ ગુજરાત અને માળવાના સુલતાનોને જીતેલા તેની યાદગીરીનો છે. તેનો આરંભ સંવત્ ૧૫૦૧ ના જેષ્ટ શુદ ૧૩ ને શનિવારે કરી સંવત્ ૧૫૦૫ ના માઘ શુક્લા ૧૦ મે પૂર્ણ કર્યોછે એમ પ્રારંભની અને પૂર્ણ કર્યાની પ્રશસ્તીઓ જોતાં જણાયછે.

ચિતોડનું વિશેષ વર્ણન કરવાને અત્રે પૂરતી જગો નથી, છતાં જે લખાયું છે તેજ મને આ ઉપોદ્ઘાત સામે જોતાં લાંબું લાગે છે, તો પણ મેવાડની પુરાતન માનવંતી રાજધાનીને માટે આટલુંતો ઓળખાણ વાંચનારને મારે કરાવવુંજ જોઈએ, કે જેને મેળવવા માટે વીર પ્રતાપે આકરાં પણ લીધાં હતાં.

મેદપાટ (મેવાડ) ના પ્રવાસમાં રાજ્યધાનીનું એક નગર જોવાની ન્યૂનતા રહી ગઈ છે; જે અર્વલીના ગીચ પહાડોમાં અટપટી જગોમાં એક ડુંગરી ગઢરૂપે આવી રહેલુંછે. વાંચનાર આ નાટકના અંક ૩ ના પ્રવેશ ૪થામાંનો કાવ્યછંદ વાંચશે તો એ રાજધાનીનું નામ ને રૂપ તેમની જાણમાં આવશે કે, પ્રતાપરાણાએ મોગલોનાથી નિર્ભય રહેવાની પસંદ કરેલી રાજધાની કોમલમેર છે. કોમલમેરનું કવિતામાં કીધેલું કાલ્પનિક વર્ણન સરખાવી જોવાને તે સ્પષ્ટ ન થયું—તેને નજરે જોવાનો યોગ ન આવ્યો એટલી અતૃપ્તિ રહી, પણ

અમદાવાદ આવ્યા પછી ટૉડ રાજસ્થાનના ગ્રંથમાંથી તેનું ચિત્ર આ- ણેહૂબ મેં જોયું તેથી મને સંતોષ થયોછે, ને એથી હું કહી શકુંછું કે–કોમલમેર વિષે ઉપજેલી મારી કલ્પનાને છાજતુંજ તે સ્થાન છે.

મેવાડનું વર્ણન કરવાને અત્રે જોઇતી જગો ને સમય નથી; ઉપલેક વર્ણને હદથી જાદે જગો રોકી છે; માટે આખા દેશના વૃત્તાં- તમાં બે બોલ બોલી એ વિષય સમાપ્ત કરૂંછું.

જેવો મારવાડ પાણીના દુષ્કાળનો, રેતીના રણનો, ઝાડપાન વગરનો સપાટ પ્રદેશ છે, તેથી ઉલટો આ મેદપાટ અથવા મેવાડ ઝાડપાડ ને જળાશયોનો ભરેલો રળિયામણો પ્રાંત છે, જેમાંનો કેટલીક જગોનો કુદરતી દેખાવ આંખને આનંદ આપે છે. આ પ્રાંતનો કેટ- લોક ભાગ પહાડી ને કેટલોક સપાટ છે. ભાષા ગૂજરાતી સાથ નિકટ સંબંધ ધરાવતી, અને ગીત તથા ગાયન કાનને મધુરતા તથા મનને તૃપ્તિ ઉપજાવે એવાં છે,—ઇત્યાદિ.

હાલમાં ચોપડીઓ ચોપાનિયાંનો પ્રસૂતિકાળ ચાલેલોછે, તેની વધાઈનાં પત્રો (હેન્ડબીલો) ઠેકાણે ઠેકાણે એટલાં જઈ પડેલાં છે કે કોઈ પણ વાંચવાની ટેબલ ઊપર નવીન વર્ત્તમાન લેવા હાથ નાંખતાં આ'વાં જન્મપત્ર આવી જાયછે. આથી તે ઉપર કેટલેક દરજ્જે ઘ- ણાકનો અનાદર અને ઉપહાસ્ય વધેલાં છે, જેનાં ઘણાં મજબૂત કા- રણો છે; તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવાની આ જગો નથી. પણ આ'વા સ- મયમાં આ નાટક પ્રસિદ્ધ કરવાને મારે શી યોજના કરવી તેની ગડભાંજ મારા મનમાં થવા લાગી, જેનો ઉકેલ મારા મનેજ કર્યો કે–તે કેટલીક ગુણગ્રાહી જગોએ જાતે પ્રસિદ્ધ કરવું. આથી પ્રવાસ આદરી મેં મારો હેતુ પાર પાડયોછે.

રાજવંશીઓમાં પ્રથમ આ નાટક લીંબડી દરબાર આગળ પ્ર- સિદ્ધ કરવાનો જોગ આવ્યો; જ્યાં આગ્રહથી પ્રેરનાર લઘુવયમાં સિંહવત્ પહ્રીમાં વધેલા રા. સા. મોતીલાલ ચુનીલાલ હતા. તેમનો ઉદ્દેશ આ વીરરસ રાજકીય નાટક રાજવંશીઓમાં પ્રસિદ્ધ થવું જોઇએ એવો હતો, ને તે મારા મતને મળતો હતો. લીંબડીના જુવાન ઠા- કોર જશવંતસિંહજીએ એક સારો સમાજ મેળવી આદિથી અંતસૂધી

ધીરક્ષત્રીની રીતે આ વીર ચરિત મુખકળા વિકાસી જાગૃતપણે સાંભળ્યું છે, ને તે ઉપર પોતાનો અનુમત એક પંડિતની રીતે ઊભા રહી સર્વ સાંભળે એ રીતે આપી આ નાટકનું માન પોતાની પાંસેનાઓમાં વધાર્યુંછે. જેમની લાંબી ટીકાના થોડા ફકરા અત્રે આપી તેમનાં વિદ્વત્તા ભરેલાં વાક્યોનો નમુનો હમેશને માટે આ ગ્રંથ સાથે જોડી દઉંછું.

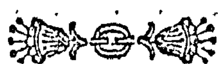
"સંસ્કૃત અને ફારસી ભાષાને મુકાબલે આપણી ગૂજરાતી ઘણી પછાત છે. લાંબો વખત એ ભાષા ખેડાય તોજ તે સુધરેલી ભાષાઓની પાસ જઈ શકે. હાલમાં ભાષા ખેડવાનો ઉદ્યોગ ચાલેલો છે, તે ભાષામાં કશો કસ ન આણતાં ઉલટો બગાડો કરનારો છે, કારણ એ કામ જેવા જોઈએ એવા પકવ પુરૂષોને હાથે ચાલતું નથી. ગૂજરાતીભાષાની સારી સેવા કરણઘેલાઆદિ ગ્રંથોએ બજાવી તેમાં કેટલોક કસ પેદા કર્યોછે, તેમજ આ ગ્રંથે પણ તેવીજ સેવા બજાવેલી હું જોઉંછું—ને તેથી એને તે વર્ગમાં ગણુંછું,"—ઇત્યાદિ.

ગૂજરાતનાં રાજ્યસ્થાનોમાં ભાવનગર, જૂનાગઢના રાજ્યમંડળમાં આ ગ્રંથ માન પામી ઉત્તેજન મેળવી શક્યોછે. તેમજ મુંબઈ, સૂરત, ભરૂચ વગેરે શહેરોના પ્રખ્યાત પુરૂષોએ તે સાંભળી મોટી સભાઓમાં હર્ષની તાળીઓ સાથે તેને વધાવી લઈ પોતાનાં શુભ અનુમતથી શોભા આપી છે.

આ નાટકની પ્રસિદ્ધિ કરવામાં જે વિદ્વાનોના શ્રવણમાં તે આવેલું તેમાંના ત્રણ મહાપુરૂષના હાથનાં મળેલાં અનુમતપત્ર આ ગ્રંથમાં છેલ્લે પ્રગટ કર્યાં છે, જે જેમ મળતાં ગયાં તેમ અનુક્રમે મૂક્યાંછે. પ્રથમ દક્ષિણમાં મુંબઇમાંથી રા. બા. ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ જે દક્ષિણ અને ગુજરાતમાં એક નામાંકિત પુરૂષ ગણાયછે તેમનું, ઉત્તરમાં ઉદયપુરમાંથી કાશીના કવિરાજ ભારતેન્દુ બાબૂશ્રી હરિશ્ચન્દ્રનું, તથા પશ્ચિમમાં ગિરનાર ઉપરથી રા૦ મણિશંકરભાઈ જે સૌરાષ્ટ્રમાં સારા શોધક અને બોધક ગણાયછે તેમનું,—ઇત્યાદિ.

અમદાવાદ—સંવત્ ૧૯૩૯
જેષ્ટ શુદ ૪ શનિ. } **ગ૦ રા૦ ભટ્ટ.**

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ સ્વદેશાભિમાન જાગૃત કરનાર વીરરસનાટકે શ્રાવ્ય અને દૃશ્યદ્વારે પોતાનો રંગ ઝળકાવી તેને જોનાર અને સાંભળનારને પોતાને રસે રંજન કીધાછે, ગૂજરાતી ભાષા ફીકી અને મોળી માલવની છે એમ બોલનારાઓને તેણે પોતાની ભભક અને ધમધમાટ જણાવી પૂર્ણ વિસ્મય પમાડ્યા છે. ભરૂચમાં આ નાટકનું વ્યાખ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું ત્યારે એના શ્રવણથી આશ્ચર્ય પામેલા શ્રોતાઓ આગળ એ નાટકની ટીકા કરતાં રા. સા. ગણપતરામ ગૌરીશંકર શાસ્ત્રી ભરૂચ જિલ્લાના ડે. એ. ઇ. સાહેબ બોલ્યા હતા કે,—"ગૂજરાતી ભાષા મોળી અને ફીકી છે એમ દેશી પરદેશી કહેછે, પણ આ નાટકમાંની ભાષાથી જુઓ, ગૂજરાતી કેવા ગૌરવને ધારણ કરનારી છે! ભાષાની ભભક બોધનારના જ્ઞાન અને બળ ઉપર આધાર રાખેછે, ને વિદ્વાનોજ તેને સંસ્કારી કરેછે," ઇત્યાદિ—શાસ્ત્રીજીના કહેવાનો સાર ઉપર જણાવ્યો તે અનુભવ સિદ્ધછે. હજી ગૂજરાતી ઉચ્ચવર્ગી ઘણા જનોમાં વાણીની માધુર્યતા અને બોલવાનું બાહોશપણું આવ્યું નથી, વાંચનપણ લથડતું અને રાગ કહાડી અથવા "કખડક" જેવું સાંભળવામાં આવે છે, આથી તે ગમે તેવા રસભરિત ગ્રંથનો રસ અનુભવી શકવાને અશક્ત છે, જેમને કોઈ સારો વાંચનાર વાંચી સંભળાવેતો તે પૂર્ણ રસ અનુભવવાને પાત્ર જણાય છે. આથી જણાયછે કે, દેશની વસ્તીના પ્રમાણમાં વાંચન લેખનની કેળવણી ઘણી અપૂર્ણછે, ને તેથી જેઓ ધનાઢ્ય છે તેમનું લક્ષ સાવકાશે વાંચન સુખ લેવાને લાગતું નથી. ટૂંકામાં જેઓ સાધનવાન ધનવાન છે તેમનામાં એ વિષેનો પ્રમાદ છે, અને જેઓ સાધનહીન નિર્ધનછે તેમનામાં ઉત્સાહ છે. એથી આ પ્રાંતના પ્રમાણમાં સારા ગ્રંથની ૧૦૦૦ પ્રત પરાણે ખપે એવું છે. પંચોતેર લાખની વસ્તીવાળા ગૂજરાત પ્રાંતમાં સારા ગ્રંથની ૧૦૦૦ પ્રત પરાકાષ્ટાથી ખપે ત્યાંના લોકમાં કેળવણી કેટલી વધીછે તે વિષે શું અનુમાન બાંધવું ?

તોપણ મને જણાવવાને આનંદ થાયછે કે આ પ્રતાપ નાટકની કદરદાની દેશીઓમાં સારી થઈ છે; તેની એક હજાર પ્રત પ્રથમાવૃત્તિની મોટા આદર સાથે ખપી છે. મુંબઈમાં આ નાટકનું વ્યાખ્યાન આપેલું તે વખતે આ નાટકના સંબંધમાં શેઠ ન્હાનાભાઈ રૂસ્તમજી રાણીના ટીકા કરતાં બોલ્યા હતા કે,—"આવું સરસ નાટક વિલાયતમાં જો પ્રસિદ્ધ થયું હોય તો તેની લાખ પ્રતો જોતાં જોતાંમાં ઉપડી જાય એટલુંજ નહિ, પણ છાપખાનાવાળા મોટી કીંમત આપી તેનો હક ખરીદી લે." ઇત્યાદિ.

આ નાટકની કદરદાની સમયાનુસાર દેશીઓમાં થઈ એ ઉપરાંત સરકારેપણ તેની કદર પિછાની તેને "પ્રાઇઝબૂક"માં દાખલ કીધુંછે, એથી "પ્રાઇઝ"માં પૂરૂં પાડવા માટે તેની બીજી આવૃત્તિ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરીછે—જેનો ઉઠાવ કેળવણી ખાતાના અધિકારીઓ સારો કરી આ લોક પ્રિય—ભાષામાં સારો કસ પેદા કરનાર ગ્રંથને ઉત્તેજન આપશે એવી આશા છે.

રાજકોટરાજકુમારકૉલેજમાં કેળવણી લેતા રાજકુમારોએ આ નાટક રંગભૂમિમાં ભજવી જોનારાઓને સાનંદાશ્ચર્ય પમાડ્યા હતા એ જાણી મને મોટો આનંદ ઉપજેલોછે, ને તેથી મારી કૃતિની એક લેખે મેં ફળદ્રૂપતા માનેલીછે; તો કેળવણીમાં વધતા રાજવંશીઓ અને દેશીજનો આ મારા પ્રયાસને ઉત્તેજન આપી મને તેઓની સેવા ગ્રંથદ્વારે બજાવવાને વિશેષ ઉત્સાહી કરશે એવી જિજ્ઞાસા રાખુંછું.

પ્રથમાવૃત્તિમાં નાટકની અર્પણપત્રિકામાં દર્શાવેલા ઉદયપુરના મહારાણા શ્રી સજ્જનસિંહજી તથા અનુમત પત્રથી નાટકને ભૂષિત કરનાર ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રજી અને સૌરાષ્ટ્ર–ભૂષણ રા. મણિશંકરજી ગત વર્ષમાં આ ક્ષણિક જગત્‌થી ઉપડી સ્વર્ગવાસી થયા છે, તો પણ તેમનાં પ્રકાશિત નામ મેં મારા આ નાટકમાં જડી રાખ્યાં છે, એથી ઉભયની શોભા સતત અચલ રહેશે.

નડિયાદ—સંવત ૧૯૪૨
જ્યેષ્ટ શુકલા ૯ ગુરૂ.

ગ૦ શ૦ ભટ્ટ.

प्रतापनाटकप्रारंभ.

प्रतापनाटक.

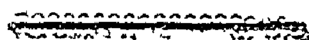
अंक १ लो.

પાત્ર.

સૂત્રધાર............નાટકનો ભજાવનાર મુખ્ય નાયક.
વિદૂષક...........તેનો સહાયક-રાણાનો રંગલો.
પ્રતાપસિંહ.........ઉદેપુરમાં પટાભિષેક થયેલો મેવાડનો
મહારાજા-રાણો.
કૃષ્ણસિંહ.........તેનો મુખ્ય મંત્રી-સામંત સલુંબરનો રાવત.
ભામાશા..........તેનો દિવાન.
માનસિંહ.........તેનો સામંત-દેલવાડાનો ઝાલોરાજા.
બારોટ............તેનો રાજકવિ.
રામસિંહ.........રાણાનો આશ્રિત ગ્વાલિયરનો રાજા.
ખંડેરાવ..........તેનો પાટવી કુંવર.
બીજા ભાયાતો, સામંતો, નાગરિકો ઇત્યાદિ.

સ્થળ—મેવાડનું ઉદયપુર.

प्रताप नाटक.

अंक १ लो.

नान्दी-मंगलाचरण.

(स्रग्धरावृत्त.)

આકાશે આસપાસે ગિરિસમ ફરવા [1]મેઘ-માતંગ લાવી,
અગ્નિના બાણ જેવી ચળકિત ચપળા ચાર દિશે ચલાવી;
સિંહોના નાદ જેવા કડડડ કરતા આભથી સાદ આણે,
એવા દેવાધિદેવા ! વીરરસ જનમાં આણજો આજ ટાણે.

—*—

[2]आमुख.

સૂત્રધાર—(પ્રવેશ કરી ઊંચું જોઈ)

(शार्दूलविक्रीडित.)

વિશ્વધાર ! વિચિત્ર નાટક રચ્યું, આ વિશ્વનું તેં હરે !
સ્રષ્ટા તું ખુદ સૂત્રધાર જગનો, ખેલો કરાવે ખરે !
છે જૂદા બહુ વેષ એશ જનના, કૈં કલેશ-કીચે કળ્યાં,
મોટા પા'ડ કરાડ, ઝાડ, તહિંયાં જોતાં મનુષ્યો મળ્યાં. ૧
પક્ષી ને પશુ, જીવ, જંતુ જગમાં, વ્યાપી રહી જે કરે,
ભર્તી ઓટ સમુદ્ર હોઇ ઋતુઓ નીમે રહીને ફરે;

---

૧ વર્ષાદના હાથી. (વરસાદનાં વાદળ.) ૨ નાટકનું મુખ—એવડે નાટકનો ભાવ સમજાય છે, જેમ પેટનો ભાવ મોઢે સહજ બોલવાથી સમજાય છે તેમ; ને જે પ્રકરણમાં પગલું ભરવાનું હોય તેનો માર્ગ જડે છે. કેટલાક વિદ્વાન એને પ્રસ્તાવનાનું નામ આપે છે.

શે'રો સુંદર સુંદરી નિજપતિ-સેવાવિષે વર્તતી,
કુગ્રામો કુલટા કલેશ કરિને કૈં કંથને કર્ડતી. ૨
આ તારી અવનાશી! વિશ્વરચના જોતાં મતિ માહરી,
વિસ્મે પામી ગઈ શું વર્ણવિ શકું? કર્ત્તા કૃતિ તાહરી;
કીધા તેં કર્તાર પૃથ્વી પડમાં જે રાજ્ય રંગો ઘણા,
રાજા રાક્ષસરૂપ, દેવસમ કો, જોતાં ન જેમાં મણા. ૩
કોના રાજ્ય વિષે વિશેષ વરસ્યા, વર્ષાદ લોહી તણા,
કોમાં કાંચન મેહ આવી વરસ્યા, વ્યાપાર વાધ્યે ઘણા;
વ્યોમે સૂર્ય શશિ-મશાલ પ્રગટી, ધારી દીવા તારકા,
દર્શાવે ભવનાટ્ય ખેલ બનતા, ત્રિલોકના તારકા! ૪
પ્રખ્યાતો પરતાપ ટેકધર જે રાણો ઉદેપૂરનો,
શાણો તે કુળ શુદ્ધ, યુદ્ધ-વિજયી, સરદાર જે શૂરનો;
આખો એ રજપૂત આપ અનમી હિંદૂ વિષે તેં ઘર્યો,
જેને જેર અકબ્બરે નિજ થવા, આયાસ આખો કર્યો. ૫
ખોયું રાજ્ય ખરાબ ખૂબ બનિયો, ખોમાં વશ્યો ખાંતથી,
પત્નિ ને પરિવાર પીડ સહતાં પેખ્યાં પુરી પાંતથી;
તોયે ના નમ્યું આપ્યું ટેક તજિને દિલ્હીતણા શાહને,
રાખ્યું કૂળ વિશુદ્ધ જોઇ જીવમાં આ ખલ્કના [1]રાહને. ૬
ત્રાતા! એ પણ રાજ્યરંગ મહિં છે, તારા કર્યા નાટકે,
ખેલો ખલ્ક વિષે કર્યા અવનવા, હમ્મેશ કો ના ટકે;
આ વેળા હું અશક્ય ધારૂં ઉરમાં આશા જગન્નાયક!
ટેકી તે પરતાપનાટક ભજા-વાની મતિદાયક! ૭
જે જે નાટકકાર સાર નિરમ્યા તેં હે વિભો! ભૂતળે,
તે આગે મતિ તુચ્છ મૂઢ છઉં હું, ધાર્યું ન મારૂં વળે;
પૂદું હંસનિ આગળે [2]કરિતણી આગેજ કિલ્લું યથા,
મોટા નાટકકાર આગળ તથા છે જ્ઞાન મારૂં વૃથા. ૮
કીડીને મુખ માંય કેમ કરીને લાડૂ સવા શેરનો?

---

૧ આ જગત્માં સઘળી વસ્તુનો નાશ છે, પણ માણસની નામનાનો (કીર્તિનો) નાશ નથી એવી રીતિ જોઇને. ૨ હાથી.

ઊપાડી શું શકે જુઓ અળશિયું એ ભાર તે મેરનો!
તેવી રીતિ ધરી હરિ મતિ વિના, આ મેં મહા નાટકે,
તું ધારે અવિનાશી સાહ્ય કરવા, તો બુદ્ધિ મારી ટકે. ૯

(નાટક જોનારાઓના સામું જોઈ)

સુજ્ઞ જનો! આ સ્થળને વિષે જે વિષયનું નાટક ભજવી તમને આનંદ આપવો છે, તેનો આશય ઈશ્વરપ્રાર્થનાના કાવ્યમાં હું ગાઈ ગયો; પરંતુ તમારા આગળ તે વિષે જરા વધારે સ્પષ્ટીકરણ કરૂંછું.

[એવામાં વિદૂષક મોર મુગટ ધારણ કર્યો છે, કે'ડે શેલું વીંટી જમૈયો ખોશ્યો છે, એવે વેષે પ્રવેશ કરે છે.]

વિદૂષક૦—(ફાટી આંખે હાથ લાંબો કરી) એ ખેલાડી! સ્પષ્ટીકરણ પછી કરજે, પણ આ રાવણની સભામાં શી વિષ્ટિ લાવ્યોછે, તે મને કહી નાંખ!

સૂત્ર૦—એ રાનના રાજા! જરા વિચારીને બોલ; અહિંયાં બાળકોને બૂમો પડાવવાનો ખેલ નથી થતો; જો, ગંભીર સભાજનો બેઠાછે તેમના સામે નજર કરી જો. બોલમાંથી તારો તોલ થશે.

વિદૂ૦—(સભાજનો સામું વિચિત્રપણે જોઈ) હા હા હા ! ! ! (સૂત્રધાર સામું જોઈ) તું કોઈ જાનનો [1]રાજા જણાય છે! માનથી તારા કાન પૂરવાનેજ બગધ્યાન ધરાવવા બધાને ચૂપાચૂપ બેસાડી દીધા જણાયછે. બોલથી તોલ થવાની બીક લાગતી હોય તો ઢોલ વગડાવ!

સૂત્ર૦—રે, તું તો કોઈ ટેકનો તોરો જણાયછે! નાકપર માખ બેસે તો નાક કાપી નાંખે એવો!

વિદૂ૦—હા હું એવોજ છું. (કે'ડમાંથી જમૈયો કાઢી સૂત્રધારનું નાક ઝાલતાં) લાવ આ તારાજ નાકપર બેઠી છે!

સૂત્ર૦—(તેને તરછોડી વેગળો કરી) રે! તું આવો નવાઈનો માણસ કોણ છું?

વિદૂ૦—ભલાનો ભાઈ, ને બૂરાનો જમાઈ છું!

સૂત્ર૦—ઠીક, ઠીક, તાતો ન થઇજા; તારા જેવા ભાઇનું પણ કામ છે.

---

૧ વરરાજા.

વિદૂ૦—ભાઈ કહીને રાઈ ચઢાવી શું અહિં મારૂં રાઇતું કરવું ધાર્યું છે? તારૂં પસાઇતું પળતું હોય તો કહી નાંખ!

સૂત્ર૦—હવે કૃપા કરી જરા શાંત થાઓ. મને જરા કહો, તમે કોણ છો, ને આપને ક્યાં રહેવું?

વિદૂ૦—અમે સદા શાંત છીએ; પેટમાં મળવાળા ખળને અંધારે વિષે ભ્રાંત પડે છે! અમે કોઈનું આપ્યું તે તો બ્રાહ્મણનું શાપ સમજીએ છીએ; ખાંડાબળે મેળવેલું અમારે ખપે; પછી અમારે રહેવું ક્યાં, તે તું આપેજ વિચારી જો. જ્યાં પગ મૂક્યો તે ધરતીના અમે ધણી! રે સિંહનું સ્થળ ક્યું? વનમાં મનમાં ફાવે ત્યાં ફરે; તેમ જગતમાં જ્યાં જઇએ ત્યાં અમારૂં રાજ, ને અમારૂં તાજ.

સૂત્ર૦—અહો હો હો!! ઠાકોર! તમે તો ઉદેપૂરના રાણા પ્રતાપસિંહ જેવા આંટાળા ને કાંટાળા જણાઓ છો! ખરે તમારા જેવા રત્નપુરૂષ અમને મંગળાચરણ કરતાંમાંજ મળ્યા એથી અમારે આરંભેલો ખેલ પૂર્ણ થશે. તમારા જેવાની અમને મોટી ખોટ હતી

વિદૂ૦—ઉદેપુરના પ્રતાપનું, ને જોધપુરના બાપનું અમારે શું કામ છે?! તે મોટા તેમના ઘરના! તેમના આંટા ઉકલી ગયા, ને કાંટા કોહી ગયા! અમને રત્ન ગણી કોઈ ગાંડુના ઘરેણામાં મઢવા છે શું?! ના, ના! તેમ નહિ થાય. આ રત્ન કોટિ પ્રયત્ન કરે મોટા પૃથ્વીપતિના મુગટમાં માવાતું નથી!

સૂત્ર૦—એમ મા બોલ ભાઈ. ઉદેપુરનો પ્રતાપી પ્રતાપ જેનું નાટક આ સભામાં વિરાજેલા વિદ્વાનો અને ધીરવીરો આગળ ભજવી બતાવવાનું છે તે એવો તો ટેકી અને કુળાભિમાની છે કે, તેના તાજમાં તારા જેવાં ત્રણ સો રત્ન સમાઇ જાય તે શોધ્યાં પણ ન જડે. સૂર્ય ઉગે દીવો હળદરના ગાંગડા જેવો જણાય છે તેવો તું પ્રતાપરાણા આગે નજરે આવે એમ છે. રે! શેરને માથે સવાશેર પ્રભુએ પેદા કર્યા છે, માટે તારૂં હુંપદ હૈયામાંજ રાખ.

વિદૂ૦—ઓ પ્રતાપના જશ જોડુ! તારા પ્રતાપના પ્રતાપના પોકારને તારા કાળજાની કોઠારીમાં બારી વાસી ભંડારી રાખ! હું લાખ પ્રતાપને મારી શાખ આગળ [1]લાખ જેવા લેખુંછું

[1] લાખ પીંપળાની કે બોરડીની.

સૂત્ર૦—ઓ અભિમાની! માનના મેરૂ પર્વતને ઊંચે શિખરે ન ચઢ; પ્રતાપને જોતાં તમર ખાઈ તું નીચે પડીશ તો તારૂં એકે હાડકું શોધ્યું નહિ જડે, ને તારાં ખોશેલાં પીંછાં હવામાં ક્યાંય ઉડી જશે!

વિદૂ૰—એમ છે?! વારૂ ચાલ જોઉં, તારો રાણો કેવો છે તે!

સૂત્ર૦—ઓ માની! તે કેવો છે તે હું તને બતાવું છું; પણ સાંભળ, તે આ'વો છેઃ—

(स्त्रग्धरावृत्त.)

સિંહો કેરી સભામાં ગરજન કરતો કેસરી એક કોયે;
શત્રુનો [1]દર્પ દેખી બનિ બહુ અધિરો ક્રોધથી રક્ત હોયે;
તેવો તીખો અતિશે, રવિકુળ-રવિ એ દેખતાં ટેકિ રાણો,
દેખી વિદ્યુત-દીવો દીલ્લી-દીપ સમ તું થૈશ ત્યાં ઝંખવાણો.

[તેઓ જાયછે.]

॥ इति आमुखम्. ॥

—⁂—

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—ઉદેપુરમાં પ્રતાપરાણાનો દરબાર.

પ્રતાપસિંહ તેના સામંતો વગેરે.

પ્રતાપસિંહ.—મારા માનવંતા શૂરા સામંતો! ઉદારાણાએ ચિતોડ ગઢ ગુમાવ્યા પછી આ મેવાડના રાજની ખરેખરી અવદશાનો આરંભ થયો છે. જોધપુર, જેપુર, બિકાનેર ને બુંદીના રાજાઓ અકબરના ખરીદેલા ગુલામો જેવા થઈ ગયા; અરે! એટલુંજ નહિ, પણ સીસોદિયા રાણાનો વંશજ સગરો[1] પણ નગરો બની બાદશાહનો બન્યો!

કૃષ્ણસિંહ.—મહારાજ, સત્ય કહો છો; આ રાજ માણસે ભાગ્યું એટલુંજ નહિ, પણ પૈસે ટકે સર્વ વાતે પાંગળું થયું છે.

ભામાશા.—સાચી વાત છે; આજ પાંચ વરસ થયાં રાજની ઉપજમાં રાતો પૈસો જમાં થયો નથી; મોગલોની અને રજપૂતોની મારા મારીમાં મેવાડ મેદાન થઈ ગયું છે.

પ્રતાપ.—[2]સાંગારાણાની અને મારી વચ્ચે ઉદારાણાની આડ આવી નહોત તો મેવાડની પરવાડમાં પણ કોઈ તુર્ક ભાગ્યેજ જોવામાં આવત; પણ ભગવતને ભંજાડવું હશે, માટેજ તેણે મેવાડનું માન મુસલમાનથી ખંડિત થવા આ રાજ્યના શેતરંજ ઉપર પોતાનું ઘર સાચવી ન જાણે એવા રાજાને ઓડવ્યા. બાજી ન બગડે માટે શૂરા [3]સહીદાસે પરાક્રમ કરવામાં પાછી પાની કાઢી નહિ, જેમલ અને ફતેસિંહે સિંહ જેવાં પરાક્રમ કર્યાં, પણ રાજાની નબળાઇને લીધે બાજી ફરી ગઈ તે પાછી ઠામ આવી નહિ! ચિતોડ જતે સીસોદિયા શિરવિહોણા થયા! અરે! મેવાડના રાજનું મસ્તક ચિતોડ ચારે દિશામાં ચ્હાતું હતું તે સૌ કોઈ જાણેછે.

રામસિંહ.—કયમ ન જાણે મહારાજ! બાપા રાવળના વંશજોએ ચિતોડનો મહિમા સ્વર્ગસૂધી ચળકાવ્યો હતો એ વાત ઇંદ્રને

---

૧ પ્રતાપનો ભાઈ સગરજી. એને અકબરે કંદહારનો સૂબો કર્યો હતો.
૨ રાણોસંગ બાબરનો પ્રતિસ્પર્ધી. ૩ સલુંબરનો રાવત.

પણ અજાણી નથી ! કથળેલી બાજી કો દી દાવ વાળવાના ધાટમાં ગો-ઠવાશે એમ જાણી આપનો મેમાન ઉગર્યોછે, તે માત્ર સારા સમાની વાટ જોવાનેજ.

પ્રતાપ.—સમો ફરી ગયો ! એવા સમામાં રાજને પાટે મેં પ-ગલું ધર્યુંછે કે, જે સમો આગળ જોવામાં પણ આવ્યો નહિ હોય ! નહિ રાજધાનીનું ઠેકાણું, કે નહિ રાજને સાજું કરવાનું સાધન. સગા-ભાઈ શત્રુ, નિમકહલાલ રજપૂતો નિરૂપાય, ને સબળા તે તો મોગલના સાળા. એ લાળા મારા અંતઃકરણમાં બહુ ધીકેછે ! અને તેથી મન-ને એમ થાય છે કે—આવું કેવળ કથળેલું રાજ મેં કબૂલ્યું નહોત, તો ભૃષ્ટ થયલા ક્ષત્રિયોથી વેગળો રહી પ્રભુનું ભજન કરી આ સં-સાર તરી જાત. પણ આતો સાંપે છછુંદર સાહ્યાવાળી વાત નીપની છે; એટલે પહેરેલી વરમાળ કાઢી નાંખવામાં કાળીટીલી છે, ને રાખ-વામાં પણ આડીખીલી છે.

કૃષ્ણ૦—મહારાજ, એમ કંટાળોમાં ! રાજ્ય ચલાવવું એ મોજ-શોખમાં મહાલવું, હાથીના હોદ્દામાં હાલવું, ને વાંકી મરોડમાં ચાલવું એમ નથી; તે તો ખરી તપશ્ચર્યા છે ! ગોખરૂની શય્યામાં સૂવું ને રા-જ્ય ચલાવવું બરાબર છે. જેનામાં રાજ્યગુણ હોય તેજ રાજ ચલાવી શકે, જો રાજ્ય ચલાવવું એ શાહુકારની પેઢી ચલાવવા જેવો ધંધો હો-ય, તો સૌકોઈ ચલાવે; ને લાખોને માથે એક ધણી મુકરર થાયછે એમ થાય નહિ. જેનામાં શૌર્ય, ધૈર્ય, ને વિજયીપણું હોય તેજ રાજા થાયછે. જે વાઘ બકરીને એક આરે પાણી પાય, સબળથી નિર્બળનું રક્ષણ કરી પોતાના દંડનો ત્રાસ ઉન્મત્ત અટંકા હરામખોરોના ઉરમાં ઉપ-જાવી દેશના દુશ્મનની સામો જાય તેજ રાજા થાયછે. સિંહ પોતા-ના બળવડે સઘળાં વનપશુઓને વશ વર્ત્તાવી વનપતિ કહેવાયછે; જે-ની ગર્જના આગળ મદગળ[1]માતંગના તંગ ઢીલા થઈ જાયછે. ગરુ-ડ પોતાની શક્તિથી સર્વ પક્ષીઓમાં શ્રેષ્ઠતા ભોગવેછે; તેમ મનુષ્ય-માં પણ જે શૂરપૂર ને સમશેરના જોરવાળો હોય તે સર્વને જેર કરી રાજનું છત્ર ધારણ કરી શકેછે આ મેવાડને પાટે જેનો જોડો જમી-

---

[1] હાથી–મોટા જબરા મદ ઝરતા હાથી.

નમાં ન જડે એવા શૂરા નર નીપન્યા, તેમણેજ આ રાજ્યનો રંગદુશ્મનોની છાતીમાં ઝળકાવ્યો છે! આપ પણ તેમનાજ વંશજ છો. સિંહનાં સંતાનને શિકાર કેમ કરવો તે શીખવવું પડતુંજ નથી. આપની હુશિયારી ન્હાનપણથીજ અમારા ઉરમાં ઉમંગ ઉછેરતી આવીછે; ને તેથીજ પોતે રાજપદ પામ્યા છો. આપથી મેવાડની કીર્તિનો આથમેલો સૂરજ પાછો ઉગવાની આશા સર્વ કોઈ ધારી બેઠાછે.

માનસિંહ.—રાણાજી! ચિતોડને ખોડ ન લાગે માટે શૂરા ક્ષત્રીઓએ રણમાં ઝૂઝી પોતાના કોડ પૂરા કર્યા, ને પ્રાણ ખોયા પણ પાછા ન ફર્યા, તેમણે તો કીર્તિનાજ કોટ કર્યાછે. જેમણે પરાક્રમ કરી પોતાનું નામ આ જગતમાં ઝળકાવ્યું તેજ ચિરંજીવી જાણવા! રાજપાટ, સુખ ને સાહિબી વહેતા વહેળાની ગોડે હાલ્યાં જશે, પણ પરાક્રમથી પેદા કરેલી કીર્તિ નામને સદાકાળ પોતાની સંભાળમાં રાખ્યા કરશે. ભાટ લોકો પણ ભાખતા આવ્યા છે કે,—

"નામ રહંતાં ઠક્કરો, નાંણાં નહીં રહંત;
કીર્તિ કેરાં કોટડાં, પાડ્યાં નહીં પડંત."

[નેપથ્યમાંથી]

(સોરઠો.)

સિસોદિયાની શાખ, જાતી પાછી વાળવા;
રાણો પ્રતાપ રાખ, આ જુગ આખો જગધણી! ૧

પ્રતાપ૦—(સોરઠો સાંભળી) એ કોનો સાદ સંભળાયો?

ચોપદાર૦—મહારાજ, આપના રાજ બારોટ આવેછે.

પ્રતાપ.—ભલે, તેમને દરબારમાં આવવા દો. (બારોટ આવેછે એટલે) બારોટ! આવો પધારો.

બારોટ.—મહારાજને ઘણી ખમા! કવિયોના કોડ પૂરનાર, કીર્તિના કોટ, ભાટના ઉચાટ દૂર કરનાર, ગૌબ્રાહ્મણપ્રતિપાળની કળા પ્રતિદિન વૃદ્ધિ પામો.

કૃષ્ણ.—કવિરાજ! રાજમાં તમારાં કાવ્યનાં વખાણ ઘણાં થાયછે. આજ તમે ઠીક વખતે પધાર્યા.

બારોટ.—બાપજી! વાયુ તો તેનો તેજ છે, પણ ફૂલમાં જે-

વી વાસના હોય તેવી તે ફેલાય છે; તેમ આ રાજના જેવા રાજા તેવી અમારી કવિતા.

ખંડેરાવ.—કવિરાજ ! વાયુ તેનો તેજછે એમ મા બોલો; એક વાયુ ઝાડ પાન સૂકવી નાંખે છે, શરીર લૂખાં કરી માણસની મુખકળા ઝાંખી કરે છે; લૂનો વરસાદ વરસાવી કાનપટાં બાળી નાંખે છે, ને એક વાયુ ઝાડ પાન પ્રફુલ્લ કરી શરીરને શાતા ઉપજાવે છે; માટે પવન પવનમાં પણ ફેર છે.

બારોટ.—બાપુ ! વાયુ તો તેનો તેજ, પણ જે દિશામાંથી તે આવે છે, ત્યાંની પ્રસાદિ તેવી લેતો આવેછે.

રામ૦—ભાઈ ! કવિયોનું ડાચાબળ જબરૂ હોય છે, માટે એમને નહિ પહોંચો.

બારોટ.—પરતાપ નારાયણીનો ! પણ જો તે પ્રમાણે ન હોય તો અટંકા ક્ષત્રીઓની કીર્તિ નાશ ન પામે એવા અક્ષરે આ જગતરૂપી જાડા લીસા પતરામાં અમારાથી શી રીતે ટંકાય ?

માન૦—બારોટ આ સમે શોભે એવી કંઈ નવીન તમારી કીધેલી કવિતા હોય તો બોલો.

બારોટ.—જે વખત આ મોઢું ફાટયું, કે એમાંથી જે નીકળ્યું તે નવુંજ જાણજો. હું આગળથી કવિતા કરી મૂકવાનો ધંધો કરતોજ નથી. વખતે બોલુંછું, તે છોકરાં લખી લેછે; માટે ઇચ્છા હોય તે વિષે બોલું.

ખંડેરાવ.—કવિરાજ ! ક્ષત્રી રણમાં ચઢે ત્યારે તેમના શત્રુ કેવી સજાઈ કરતા હશે? તથા ક્ષત્રીઓ સામે લડાઈમાં ગયા પછી દુસ્મનોનાં બઇરાં, છોકરાં શું કરતાં હશે ? એ વિષે એકાદ કવિતા સંભળાવો જોઈએ.

બારોટ.—(જરા વિચાર કરી) સાંભળો બાપુ ! શૂરા ક્ષત્રીઓ ! તમો પણ સાંભળજો; ને મહારાજાધિરાજ ! આપ પણ આ કૌતક જેવી કવિતા સવિતાનારાયણને પ્રતાપે કહુંછું તે ઉપર ધ્યાન આપજો.

પ્રતાપ૦—બારોટ, બોલો.

બારોટ.—(मनहरछंद. चपलातिशयोक्ति अलंकार.)

શૂરા રણ સંચરયા શુણીને શત્રુ સુંદરીઓ,

સૌભાગ્ય તજીને વેષ વિધવાનો ધારેછે;
પુત્ર તેમના પિતા મરણ-મુખમાંહિ ગયા—
ગણી પિતૃશ્રાદ્ધ શંકા તજી અને સારેછે;
કૈંક એવા શૂર સામે સમરે[1] સંચર્યા પે'લાં,
દાન પુણ્ય કરી નામ રામનું સંભારેછે;
લેણું દેણું નક્કી કરી, વિત્ત દઈ વારસને,
કામકાજ સંસારનાં થકી પરવારેછે. ૧

કૃષ્ણ૦—ધન્યછે કવિ તમારી ચતુરાઈને ! ક્યાંથી ક્યાં નજર લંબાવી !

ખંડેરાવ.—"જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ !" આ ઘરડાઓથી ચાલતી આવતી કહેવતનો પાકો પુરાવો આજ મેં નજરે જોયો.

રામ૦—બારોટ, રાણાજીના પૂર્વજોની બિરદાવળી બોલો. તમારી સાથે કાવ્યનો વિનોદ કરવાને આજ જોઈતો વખત નથી.

બારોટ.—સીસોદિયા રાણાઓની બિરદાવળી મહાભારત કરતાં મોટી છે; કહેતાં ને સાંભળતાં વર્ષનાં વર્ષ વીતે, પણ પાર આવે નહિ એવી છે; તોપણ તેનો સાર મારા હૈયામાં મેં સાંચી મૂક્યોછે; જે કે પાનાં પુસ્તકમાં જોયા વિના હૈયાની સૂઝે સૌ કોઈને આજ વાંચી સંભળાવુંછું,

માનસિંહ.—વાંચો, આપનું નવાઈ જેવું વાંચન સાંભળવા સૌ કોઈ એક કાને થઈ રહ્યા છે.

બારોટ.— (છપ્પા.)

શુણો શૂરા સામંતો, પ્રતાપતણા પૂર્વજનું—
વર્ણન હું સંક્ષેપ માંહી વર્ણું યુદ્ધસજનું;
લવકુળ સૂરજવંશ, નીપન્યા નામધારી નર;
અટંક ટેકી વડા શત્રુના તોડનાર છર;
બાપા રાવળ એ વંશમાં પરાક્રમી પૂર્વે થયા;
મેવાડ-ગાદી ચીતોડને તાબે કરિને ત્યાં રહ્યા. ૧.

---

૧ યુદ્ધમાં.

બાપો દુખમાં જન્મ ધરી જંગલમાં રઝળ્યા;
પણ પરાક્રમે તેહ, પદવી ઊંચીમાંજ ભળ્યા;
મોરિવંશ પરમાર પાસથી ચિતોડ લીધું[1];
હિંદુસુરજ ઉપનામ, જગતમાં જાહિર કીધું;
એ પછિ ત્રીજી પેઢી વિષે ખુમાણ ખાસો નીપન્યો;
જે આગળ જાબુલિસ્તાનનો મહમદ કેદી તવ બન્યો. ૨

પછી સંવત બારસેં છો તણી સાલે સમરો[2]—
થયો શૂર મહા જોદ્ધ, વખાણે જેને અમરો[3];
દિલ્લીપતિ પૃથિરાજ તણા રક્ષણમાં જેણે—
જણવી ઝાઝું જોર, સ્વર્ગપદ લીધું તેણે;
રાણી એનીએ સુતવતી, કારભાર શિરપર ધર્યો;
કુતબુદ્દિનશું જુદ્ધ જોડિને, હરાવિને ઘાયલ કર્યો. ૩

લાયક વયમાં કરણ, રાજ્યપદ પામ્યો પોતે;
મહપ તે પછી થાત, જાત મોસાળ ન તો તે;
તક સાધીને તુર્ત, રાજ ઝાલોરે[4] લીધું;
રહપે[5] સિંધથિ આવિ પાટ પોતાનું કીધું;
વિક્રમશક બારસતાવને, રહપે ચિતોડ રાખિયું;
ઘેલોટ—શાખ સીસોદિયા કરિ રાણાપદ[6] દાખિયું. ૪

પછિ છત્રિશ વર્ષમાં રાય છો પદ એ પામ્યા;

---

૧ સંવત્ ૭૮૪ માં બાપોરાવાળ ગોહાથી નવમી પેઢીએ થયો. ગોહા વલ્લભીપુરના શિલાદિત્યની સ્ત્રી પુષ્પાવતીનો પુત્ર હતો, તે માળિયાના ડુંગરમાં જન્મ્યો હતો, તેને વડનગરની કમળાવતી નામે બ્રાહ્મણીને સોંપી પુષ્પાવતી સતી થઈ હતી, ઇત્યાદિ.

૨ સમરસિંહ એ પૃથિરાજનો બનેવી હતો, ને એની ચાલાક રાણીનું નામ કરમદેવી હતું. જેણે પોતાના કારભારમાં કુતબુદ્દીનને યુદ્ધ આપી હરાવ્યો હતો. ૩ દેવલોક. ૪ ઝાલોરનો રાજા—કરણનો જમાઈ. ૫ મહપનો ભાઈ—કરણનો ભત્રીજો. એણે સિંધમાં ગાદી કરી હતી. ૬ પહેલાં રાવળ અટકથી ઓળખાતા, તે એણે રાણાની અટકથી ઓળખાતા કર્યા.

આર્યધર્મ રક્ષતાં, અમરપદ લઈ વિરામ્યા;
પછી લખમસી થયો,[૭] જુદ્ધમાં જાહિર એવો;
ખૂનિ અલ્લાઉદ્દીન શત્રુ સામો પણ તેવો;
ચિતોડગઢ રક્ષવા લોહિના મે' વરસાવ્યા;
એકાદશ નિજ પુત્ર મરણ-મુખમાંહિ ધસાવ્યા;
આગ્રહ કરિ છેલ્લા અજયને કેલવાડમાં મોકલ્યો;
રાણો જુદ્ધમાં ઝૂઝી પછી, થયો જગતથી મોકળો. ૫☞
અજયસિંહ કરિ વિજય, કેલવાડે પદ પામ્યો;
પણ મુંજથકી[૮] ઘાવ શિરપર લઇ ન વિરામ્યો;
નિજ બે સુતને કહ્યું, મુંજનું શિર જો લાવો;
તો કળ મુજને વળે, પુત્રસુખનો લઉં લા'વો;
સુત તે તો લાવી નવ શક્યા, (પણ) હમિર હઠાળે હામથી—
આણ્યું માથું કાકા કને, મુંજતણું નિજ મામથી! ૬
આ કારણથી હમિર કેલવાડે પદ પામ્યો;[૯]

---

૭ સંવત્ ૧૩૩૧ માં. ☞ આ કવિતા રચતીવેળાએ મારૂં મન મેવાડના મહાપુરૂષોનાં પરાક્રમ નોંધવાના પરમાં તણાતું હતું, તેથી છપ્પામાં છ ચરણ જોઈએ એ વાત ઉપર ધ્યાન ન રહેવાથી પાંચમા ને દસમા છપ્પામાં બે બે ચરણ વધી ગયાં છે, પણ એમાં કાવ્યદોષ નથી એમ જાણી હૈયાના ઉભરાયલા રસની લખાયલી લીંટિયોમાં પાછળથી વધારો જણાતાં તે બાદ કીધી નથી. સંસ્કૃતમાં પણ એવાં દોઢાયલાં વૃત્ત આવે છે. વળી બારોટે તરત માગી એવી કવિતા, મોઢે આવી એમ સંભળાવી એવું પ્રવેશમાં જણાવ્યું છે, માટે તેમાં એવી કાવ્ય વિસ્મૃતિ આવે એ તેના તરંગની ખુબી ગણાઈ છંદની છલક (છાલક—છોળ) ગણાશે તો બાધ નથી.

૮ કેલવાડામાં અજયસિંહનો શત્રુ કોઈ મુંજ કરીને હતો તે તેના માથામાં ઘા મારી નાશી ગયો હતો. ૯ રાણાની આજ્ઞા હમીરે પાળી તેથી તેને પાટ આપ્યું, (સંવત્ ૧૩૬૬.) ને પોતાના પુત્રોનું અપમાન કર્યું. એમાંનો એક મરી ગયો, ને બીજો સુજ્જનસિંહ હતો તે દક્ષિણમાં જતો રહ્યો; તેનાથી અગિયારમી પેઢીએ શિવાજી થયો.

જશ જેનો સૌ જગે ઝગઝગીને ઝટ જામ્યો;
ચિતોડ તેણે લીધ, કીધ મહમદશા[૧૦] કેદી;
કરી નામના નવિન, મૂલ્ય ખિલઝીની ફેદી;
અલ્લાઉદ્દિનની હાકની ધાક અમીરે ઓલવી;
પરિયાનું પાણી રાખિયું, કહે એવું કોટિક કવિ. ૭
પછી ખેતસી થયો, બાપના જેવો બળિયો;
મુલક નવો જેહને પરાક્રમથી બહુ મળિયો;
પઠાણ લિલ્લા પાસ થકી અજમિર ઝટ લીધું;
જિહાજપૂર મેળવી, હુમાયુનશું[૧૧] યુદ્ધ કીધું;
ખેતસી વધ્યો ખાંડા બળે, વિજય વધારી આપનો;
પછિ લખાતણે[૧૨] શિર આવિયો કારભાર નિજ બાપનો. ૮
લખો તાત સમ શૂર, કવિ લેખણે લખાયો;
એથકિ લક્ષ્મી-સ્વાદ પૂર્ણ રીતેજ ચખાયો;
પહાડિ પ્રાંત કરિ હાથ, ખાણ જવાહિરની ખોળી;
કલાઈ રૂપા તણી છત જડી જોતાં ખોળી;
કિલ્લા બાંધ્યા બહુ કારમા, દેશમાંહિ દોલત કરી;
જવને દેરાં તોડેલ તે બાંધ્યાં બળવંતે ફરી. ૯
પૌત્ર નીવડ્યો પછી પાટ એને જશ પૂરો;
કુંભોરાણો તેહ, જેહ શૂરામાં શૂરો;
વિક્રમસંવત સાલ, ચઉદશે પંચોતરમાં—
પામ્યો પોતે પાટ, કીધ નિજ દેશ નિડરમાં;
અરિને કરિ પાધરા, કોટ કિલ્લા બહુ બાંધ્યા;
દેવળ કરિ કારમાં, સ્નેહ સૌકોશું સાંધ્યા;
મીરાં નિજ પૌત્રતનુજ વધૂ, જેની કવિતા જગ ભણે;
ત્યમ કુંભાને પાકો કવિ,[૧૩] કવિયો નિજમતથી ગણે. ૧૦

---

૧૦ મુબારક. ૧૧ બાદશાહીનો સૂબો હશે. ૧૨ લખોરાણો.
૧૩ કુંભારાણાએ મેવાડી ભાષામાં અષ્ટપદીની ટીકા કરી છે. મીરાંબાઇ એ કુંભારાણાની રાણી હતી એમ ટૉડસાહેબના ઇતિહાસમાં નોંધાએલું છે, ને તે આધારે "નર્મગદ્ય" તથા બીજા ઇતિહાસોમાં પણ

પૌત્ર પરાક્રમિ હવો, નામ સાંગો[૧૪] કુંભાનો;
સંગ્રામે મહાશૂર સિંહ જેવો સૌ માનો!
બાબરને બા'વરો કાપિ દળ એણે કીધો;
જુદ્ધ વિષે જશ ઘણો જખમ ઝીલીને લીધો;
બહુ રાજા, રાવળ, રાવતો, વશ વર્ત્તાવ્યા એહણે;
એંશી ઘા નિજ ઉમ્મર વિષે વપુએ ઝીલ્યા જેહણે! ૧૧
રત્નસિંહ પછિ થયો, રત્ન જેવો અધિરાજા;
રખાવ્યા આઠે પહોર, ખુલા પુરના દરવાજા;
સમરાંગણને[૧૫] ગણી, રાજધાની પોતાની;
સાંગાનો સુત શૂર પાછિ કદિ નધરે પા'ની;
રે! વેંત જમિન મેવાડની જવન હાથ નજવા દિધી;
શૂરા રજપૂતોએ તદા, બહાદુરી એવી કિધી!! ૧૨
એ પછિની હાલની વાત સૌને છે તાજી;
તો શાણા સામતો, વાત શી વદવી ઝાઝી!
પડતો દી આવિયો, આથમ્યા સૂરજ સબળા!
રાત પડી શી વાત, દિવસ આવ્યા જ્યાં નબળા!!
પરભાત થયોછે આ સમે, પ્રતાપ પાટે[૧૬] રાજતો;
એ દિવસ રૂડો દિપાવશે, રજપૂતોને છાજતો. ૧૩

તેજ ક્રમ ચાલેલો છે. મેં પણ તેજ ક્રમ નોંધ્યો હતો, પણ ઉદયપુરના રાજકવિ શામલદાસજીએ હાલ પાકો શોધ રાણાજીની સહાતાથી ચલાવી નવો એક મહાન્ ઇતિહાસ રચવા માંડ્યો છે તેમાં આ ભૂલ ભાગીછે. મેં પણ તેમણે મને પોતીકો સિદ્ધ શોધ દર્શાવ્યો તેથી મારી ભૂલ સુધારી છે. મીરાં સાંગારાણાના પુત્ર ભોજરાજજીની પવિત્ર પત્નિ હતી-જે કુંવરપદે હતા તેવામાંજ કૈલાસવાસી થયા હતા. તે મેડતાના ઠાકોર વીરમદેની પુત્રી, અને અકબર સાંમે ચિતોડનો રણરંગ શોભાવનાર જયમલની બેન હતી. ધન્યછે વીરમદેના પિતૃપણાને કે જેની પુત્રીને પુત્ર વિશ્વવિદિત થયાં! ૧૪ સંગ્રામસિંહ રાણોસંગ (પ્રતાપનો પિતામહ). ૧૫ યુદ્ધક્ષેત્ર. (સમર-યુદ્ધ. અંગણ-આંગણું, મેદાન.) ૧૬ સંવત્ ૧૬૨૮.

મેવાડે મહારાજ પ્રભાકર જેવો પાટ;
પ્રતાપ બેઠો પ્રૌઢ, જશે સૌના ઉચાટ;
દી વળશે સર્વેનો, ગર્વ જવનોના ગળશે;
ચિતોડગઢથી પાય, પાપિયોના ઝટ ટળશે;
બાપા ને હમિર કુંભા જશી,[૧૭] બહાદુરી પૂરી કરી,—
આંખો જશ ઝટ ઝળકાવશે, શત્રુશિર નિજ પગ ધરી. ૧૪

સામંતો.—(હર્ષ અને શૂરને આવેશે) સાબાશ છે કવિ, આ-પની ગંગતરંગ જેવી વાણીને, અને ધન્ય છે રાણાજીના પૂર્વજોને !!

બારોટ.—બાપજી ! રાણાજીના પૂર્વજોના પરાક્રમને ધન્ય છે એ વાતની ઇંદ્ર સરખાથી પણ ના કહેવાતી નથી, તેમ પટાવતોના પૂર્વજોને પણ ઓછો રંગ અપાતો નથી ! રે, તેઓ તો દેવના જેવું આ દુનિયામાંથી ગયા પછી પૂજન પામ્યા છે ! આગળની વાત અળગી મેલી હાલનું પાંચમા વરસ ઉપરનું તેમનું પરાક્રમ મારે હૈયે ઉભરાઈ આવ્યું છે.

રામસિંહ.—કવિરાય, આપનો નીકળતો ઉભરો અંતરમાં ઝીલવા સર્વ કોઈ ટાંપી રહ્યા છે.

બારોટ.—બાપજી, કવિનાં કહેણ સાંભળવા કાયર કાન માં-ડતા નથી, પણ શૂરા તે સાંભળવા અતિ આતુર હોય છે, એ હું જાણું છું; માટે મારે હોઠે આવેલા બે બોલ હું બહાર કાઢુંછું, તે સાંભળો બાપજી !

પ્રતાપ.—(હસતે મુખે) બોલો બારોટ !

બારોટ.— (કુંડળિયા છંદ.)
સૂરજદરવાજે રહ્યા,[૧] સલુંબરા સહીદાસ;
ચિતોડરક્ષણ કારણે, વસવા સ્વર્ગે વાસ;
વસવા સ્વર્ગે વાસ, ઘાસ પેરે અરિ કાપ્યા;
ઇંદ્રે અચરજ થઈ, સભાના સામદ થાપ્યા !
નિરખી નયણે રંભ, વાટ જોતી વરવાજે !
ચઢ્યાં વિમાને ચડપ, ઝડપ સૂરજ દરવાજે !! ૧

---

૧૭ જેવી. ૧ ચિતોડને અકબરે ઘેરો ઘાલ્યો, ને ઉદેસિંહ (પ્ર-તાપનો પિતા) નાસી ગયા ત્યારે.

ધન ! ફત્તાની[૨] ઘેણને,[૩] ધરી સમરમાં ત્યાર;
કિશોર વયના કુંવરને દઇ સરદારી સાર;
દઇ સરદારી સાર, સુત-વધુને અસિ[૪] આલી;
પુત્ર પુત્ર-સ્ત્રી સાથ ખાંડુ કરમાં ધરિ આલી;
રળી રણ થકી તદા, પદવી, મઘવા[૫] સત્તાની;
ધન એ સુત, સુતદાર, માત પણ ધન ફત્તાની ! ૨
જેમલ ને ફત્તા તણી, જડે ન જગમાં જોડ,
રણમાં રંગ વધારિને, રળ્યા કીર્ત્તિ લખ ક્રોડ !
રળ્યા કીર્ત્તિ લખ ક્રોડ, અકબરે ઘાવ વખાણ્યા;
એ આકાશી દેવ, દુશ્મનોએ દિલ જાણ્યા !
ગોળીનો સહિ ઘાવ, ગઈ ન બન્યો એ ગેમલ[૬] !
અકબર કરી ઉદાસ, સ્વર્ગ પદ પામ્યો જેમલ. ૩

ભાણસિંહ.—સાબાશ ! બારોટ, ગંગાનો પ્રવાહ મહાદેવની જટામાં ખળ્યો ન રહેતાં અખંડિત ધારે વહ્યો જાય છે, તેમ આપના મુખમાંથી ગંગાજળ જેવી કવિતાનો પ્રવાહ વહેતો જોઈ આ રાજસભા ચકિત થઈ ગઈ છે. ખરે, કવિ એ રાજાઓનું અમૂલ્ય રત્નછે

બારોટ.—બાપા, ગંગાજળ જેવા પવિત્ર કુળના પરાક્રમી પુરૂષોના મહિમાનો વેગ કવિનું મુખ અટકાવી શકતું નથી; તેને વહેતો રાખવાને આ મુખના દરવાજા એની મેળે ઉઘડી જાય છે !

પ્રતાપ૦—સલુંબરાજી ! બારોટને રીઝ આપી રંજન કરો.

કૃષ્ણ૦—હા મહારાજ, હવે તેજ કરીએ.

---

૨ ફતેહસિંહ. ૩ સીમંત વખતે શણગરાયલી સ્ત્રી, જેણે પ્રથમ ગર્ભ ધારણ કર્યો છે એવી સ્ત્રી-તે એ ગર્ભે જન્મેલા બાળકની ઘેણ કહેવાય છે.-આ વખતે ફત્તાની માતા સમજવી. ૪ તરવાર. ૫ ઇંદ્ર. ૬ હાથીમલ:—જેણે ગોળી વાગે છતે પ્રૌઢ પરાક્રમ કર્યું, એને હાથીમલ કહેવો જોઈએ.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ–રાણાના મહેલનું દિવાનખાનું.

પ્રતાપસિંહ.—(એકલો મન સાથે.)

અરે જીવ! પૂર્વજોએ પોતાના લોહીનું પાણી રેડી ચળકાવેલું ચિતોડ ઉદારાણા તુર્કથી ત્રાશી ભયમાં વાશી ભાગી ગયા, પણ શૂરા સામંતોએ તે જવનને હાથ ન જાય માટે ખરી જમામર્દી કરી તેને પોતીકાં લોહીથી ચળકાવી ચાલ્યા ગયા, માટે રંગ છે તેમને! પ્રભુને બાજી બગાડવી હશે માટેજ તેણે સંગ અને મારા વચ્ચે એક પુરૂષનો આડો પડદો ધર્યો. ઉદેસિંઘ ઉપજ્યા ન હોત, ને સાંગારાણા અને મારા વચ્ચે હરિયે લાંબું છેટું પાડયું ન હોત, તો આ મેવાડી બાગમાં મ્લેછનો પગ પ્રભુને પ્રતાપે પેસવા દેત નહિ એટલુંજ નહિ, પણ દિલ્લીનું તખત પણ ડોલાવી નાંખી હિંદુસ્થાનમાંથી મુસલમાનોને હાંકી મૂક્યા હોત. અરે! હાલના રજપૂત રાજાઓ અકબરનાં રમકડાં થઈ ગયા છે, એ દહાડો આવત નહિ. અરે! ચિતોડ અને મેવાડ સીસોદિયાઓના લોહીના વરસાદથીજ લીલાં રહેલાં છે, માટે એની જમીન ઉપર મ્લેચ્છના પગ ફરવા ન જોઇએ! ઓ પ્રતાપ! તારે તારી આંખે પૂર્વજોનાં લોહી માંસની આ મેવાડની જમીનમાં જવન ફરતા જોવા ન જોઇએ! દાદાઓના દેહનું બંધાયલું ચિતોડ ક્રોડ ઉપાય કરીને પણ લેવું જોઇએ; અને જ્યારે એ લેવાય ત્યારેજ જનનીના દૂધની જે બોલાય! માતાના દૂધનું માન વધે તોજ આ જીવ્યું સાર્થક થાય! મૂળ પુરૂષ બાપાને શાં સાધન હતા? સૌ તેમના પરાક્રમે આવી મળ્યાં; ને છાજમાં જન્મી રાજ મેળવ્યુ! અલાઉદ્દીન ખૂનીએ લીધેલું ચિતોડ હમીરે મેળવી ખૂનીના પછી દિલ્લીને તખતે બેઠેલા તેના શાહજાદાને જુદ્ધમાં જીતી કેદ કર્યો; તેમજ કરમદેવી જેવી કુળવતી માતાએ કુતબુદ્દીન જેવા બાદશાહી સૂબાને શેહ આપી ચિતોડને આળ આવવા ન દેતાં રાજની સંભાળ રૂડી રીતે રાખી. મેવાડનું માન મોડવા ગુજરાત અને માળવાના સૂબા એક સંપ કરી ચઢી આવેલા છતાં કુંભારાણાએ તેમને લડાઈમાં દાંતે તરણાં લેવડાવ્યાં, ને માળવાના મહમુદને ચિતોડના કિલ્લામાં

કેદ કર્યો. સીસોદિયાઓએ અનેક વખત પોતાના દેશના દુશ્મનને પાંજરે પૂરી ખાંજરે નાંખ્યા છે. પડતીની પાંચ રાત વચ્ચે આડી આવી જાય છે, ત્યારે દુશ્મન ફાવી જાય છે, પણ પછી ઈશ્વર આ કુળમાં શત્રુનાં મૂળ ઉખાડી નાંખે એવા નર નીપજાવે છે. આ વખત પણ તેણે તેમ કીધેલું જણાય છે. રાત પડયા વિના દિ-વસ ઉગ્યો કોઈએ જાણ્યો નથી. સાંગા* જેવો સૂરજ ઉગાવી મે-વાડનો મહિમા પ્રભુએ પ્રકાશિત કર્યો, પછી આડો પડદો ધર્યો, તો તેમાં તેનો કંઈ રૂડો સંકેત હશે. દીનાનાથને તારા વડેજ મેવાડનો દી વાળવો હશે, અને દિવસ ઉગ્યાનું માન તનેજ આપવું હશે, એમ તેની ચાલતી ઘટમાળ ઉપરથી જણાય છે; માટે જે થયું તેમાં કોઈ-નો દોષ કાઢવો તને ઘટતો નથી. ઈશ્વરને જે ગમ્યું તે ખરૂં. તેણે જે કર્યું તે રૂડાને કાજેજ.

કરવું તો કર્ત્તાને હાથ છે, પણ આ ખોળિયામાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી ગમે તેવા સંકટની સામો થઈ ભરતખંડમાં વેરાયલા જવનના કંટક કાઢી નાંખું ત્યારેજ બાપારાવળના કુળનો! ધણીએ ધાર્યું હોય તો તે-ની ઘટમાળ[1] પ્રમાણે દિલ્લીનું અસ્થિર રાજ મારે હાથે ઉંધું કાં ન વળે? રાણાએ ખોયલું ચિતોડ પાછું કાં ન મળે? સાધન નથી તો શી ચિંતા છે? દુશ્મન દોદશ ફરી વળ્યાછે તોપણ શો ડર છે? સાધ-ન કરતાં સાધ્ય વસ્તુ મોટી ગણાયછે. જો અગ્નિ હશે તો દીવેલ ને દીવેટરૂપી સાધન મળતાં દીવો થશે, પણ મૂળમાં અગ્નિજ નહિ હોય તો અજવાળુ શેનું થશે? તેમ હુંછું ને યત્ન કરીશ તો મારા નસી-બને જોગે એ સૌ સાહિત્ય આવી મળશે, પણ પગવાળી બેશી ર-હે શો દી વળશે? સૂતેલા સિંહના મોંમાં શિકાર એની મેળે આવી પેશી જતો નથી, પણ ફાળ મારી તેનો કાળ થઈ લાગે ત્યારેજ તે હાથ આવેછે; તેમ મારે પણ મોગલો પાછળ તેમનું મોત થઈ મં-ડયા રહેવું; જોઇએ શું બનેછે!

---

* એના વખતમાં મેવાડ ઉત્કર્ષતાના શિખરે ચઢ્યું હતું. સંગની સ્વારીમાં ૮૦૦૦૦ ઘોડા, ૭ રાજા, ૯ રાવ, ૧૦૪ રાવળ તથા રાવતની અટકવાળા સરદાર, ને ૫૦૦ હાથી હતા. ૧ નિયમ—ઈશ્વરી નિયમ. (ચ-ઢતી પડતીનો).

અરે! આ જગતમાં જશ વગરનું જીવવું વૃથાછે! લાજ રાખી જીવવું, નહિતો તે જતા પહેલાં પરાક્રમ કરી જશ જોડી મરણને ઘોડે અસ્વાર થવું એમાંજ શોભા છે. શૂરા તો એમજ કહેશે કે,—

(સોરઠા.)

જશ જગમાંહિ ગવાય, જિવતર એવું આપજે;
નહિતર ઓ જગરાય! તરત દોરિ તું કાપજે. ૧
જશ તેને છે જીવ, જશ વિણ પુરૂષો પૂતળાં;
જશ વિણ જીવન શીવ, દેહ-દરજિ! આ ખોળિયે. ૨

જોધપુર, જેપુર, જેવાં મોટાં રાજ્યે પરિયાનું પાણી ખોઈ આબરૂ ધૂળધાણી કરી પોતાની પવિત્ર પુત્રીઓ તરકને આપી નરકમાં જવાનો દરવાજો ઉઘાડયોછે; તેમજ બીજાં બાયલાં રાજ્યો પણ જવનના ગુણનું સ્તવન કરવા તેના ભવનમાં જઈ ભરાયાછે; મેવાડે મેદાન થઈ જતે એવી કાળીટીલી લીધી નથી, ને તેને લેવી પણ નથી!

વિદૂષક.—(ઓરડામાંથી ડોકિયાં કરતો મનસાથે) આ રાજાને કંઈ ઝોડઓડ વળગ્યું જણાય છે! જો એમ ન હોય તો ઊંઘ આવી જાય એવા ગાલીચા ને ગાદીઓ ઉપર જરા આડો થઈ આંખ ન મીચતાં બા'વરો બા'વરો આમ તેમ ફરે નહિ; બેસે છે તોપણ બહાવરો ને જાણે કોઈ સાથે બોલતો હોય તેમ ચાળા કરેછે; હોઠ પીસેછે, હાથ ઠોકેછે, પગ પછાડેછે, ને ગાંડાની પેઠે બબડયા કરેછે. બંદાને એના જેવું હોયતો પલંગે પડયો પડયો ખાવા માગું, ને હાથ પણ હલાવું નહિ! ચાકર મોંમાં કોળિયો મૂકે તોજ ખાઉં, ને મારૂં ચાલેતો મોં પણ હલાવું નહિ! અરે, સુખ પણ ભોગવતાં આવડવું જોઈએ છીએ! રાજાને તો ભૂખતરસનું ભાન નથી, પણ મનેતો સૂરજનો કરણ ફૂટે કે, ભૂખનું ઝરણ છૂટે છો બપોર લટયા પણ એના ઉછાળા મટયા નહિ, માટે ચાલ જીવ, વરદી આપું. (પ્રવેશ કરી) બાપજી! બારણે બપોર થઈ ગયા, હજુ આ ઓરડામાં આપને સવારનો પહોર જણાતો હશે, પણ આખા નગરમાં લોક ખાઈપી પરવારી નરનારી બારી બારણાં બંધ કરી પથારી પાથરી બપોરી ગાળેછે, ને કંઈક સુખિયા આંખો ઢાળેછે. બાપજી! આપને તો અમલની[1] કેફમાં

[1] દ્વિઅર્થી. (રાજ્યની કે કસુંબાની કેફ.)

અ જણાતી નહિ હોય, પણ મનેતો તેની ચૂક આવેછે માટે પધારોતો ભોજન ભેળા થઈએ.

પ્રતાપ૦—અલ્યા, શું, રસોઈ તૈયાર થઈ કે ?

વિદૂષક.—મહારાજ, તૈયાર તો થતાં થઈ, પણ ભૂખે મારી આ એક આંખ પણ ગઈ! હવે પધારો તો ઠીક નીકર આ બીજી પણ જશે!

પ્રતાપ૦—ઓ ગાંડા! શું કર્યું હોય તો તારો ભૂખનો ભડકો ઓલાય ?

વિદૂષક.—બાળબોધી રસોઈના બડઆ કરી પેટ ભરી મને આરોગાવ્યા હોય તો મારા તમામ રોગ જઈ આરામ થાય. એક લાડુભટે મને મોદકનો ગુણ ગાઈ બતાવ્યો હતો કે,—

'લાડૂ એકં, ઘી શેર એકં. કોળિયે કોળિયે મારં, સર્વ દુઃખ હરં.'

બાપજી! આપણને તો આપની શિકારની સામગ્રી ભાવતી નથી. ખારૂં, ખાટું, તીખું, તૂરૂં, મશાલાફશાલા, રોટલી, ગોટલી ખાઈ ખાઈને મારી ચોટલી ઉતરી ગઈ!

પ્રતાપ૦—(મોં ઠેકાણે રાખી) પેટને દુઃખેજ પાણીમાં ચણા ભોગજો એવો થયો છે નહિ વારૂ? ભાવતાં ભોજન જમી ભીમ જેવો થયો તોય છિદ્ર શોધવાં એ તારૂં કામ છે. ચાલ, ભોજન કરવા આગળ થા.

વિદૂષક.—પધારો મહારાજ, આ હું આગળ ગયો; મારે શી વાર! "મોણા વગરના શીરાવશો, તો હું શાણું બગલમાંજ છું" તે વાળી વાત મારેછે.

ઈ ગઈછે, ખજાનો ખાલી થયોછે, ને લાકડાની તરવારે લડવાનો વંખંત આવ્યોછે, તે તમારાથી અજાણ્યું નથી. રાજ સત્તા મારે હાથ આવતાં તમને ભાવતાં વર્ષાસનો અને જાગીરો આપવા મારી સત્તા નથી. ઘરના રોટલા ખાઈ આ રાજનું સંરક્ષણ કરવાનું તમો સર્વને શિર આવ્યુંછે, માટે તમો સર્વ ભાઈઓ આ રાજ સાથે સંપ કરી સ્નેહની ગાંઠ વાળી જોડાશો, તોજ મુશ્કેલીના મહાસાગરની પેલીપાર આ ડામાડોળ થયલું વહાણ જેઈ શકશે. સ્વાર્થનો સ્નેહ કશા કામનો નથી; સ્વાર્થની પ્રીતિ પીતળ જેવી પાંચ દિવસ પ્રકાશેછે; માટે મેવાડના ઉદયનો, ક્ષત્રીનાં કુળમાં ધૂળ ન ભરાય એ વાતનો, ને આ રાજ જવનને હાથ ન જાય એ વિષેનો સ્નેહ રજપૂતની જાત, તેનાં કુળ, ને તેનું રાજ એસાથે જોડશો તોજ તે કુન્દન જેવો જણાશે. "સંપે સરિયાણ કૂરે" એ કહેવત ખોટી નથી. સંપથી કાગડો, કાચઓ, ઊંદર, ને હરણું જેવાં પ્રાણીઓએ આપત્તિયો હઠાવી છે, તો માણસ શું નહિ કરે ?!

પટાવતો.—પૃથિનાથ! આ પંડ આપની સાથે જોડાયલાછે તે આ જન્મપર્યંત અળગા થવાના નથી અરે! પેટ ભરીને તો કૂતરાં બિલાડાં પૂછડાં પટપટાવતાં થકાં રાજી થાયછે, પણ અમે તેવા નથી! જે લૂણ પાણી ખાઈએ છીએ તે આ ગાદીનોજ પ્રતાપ છે. અમારો પંડ આપની ગાદીનોજ બંધાયલોછે, ને તેથી સ્નેહ પણ તેની સાથેજ સંધાયલોછે, તે આ ભવે છૂટો થવાનો નથી. પેટ પોખવાને પકવાન મળે કે સૂકા રોટલા, વા ફળાહાર કરીને રહેવાનો વખત આવે તો પણ અમો બાપારાવળના તખતથી તરણાવા છેટે જનાર નથી. રાજની પડતીમાં લીધેલી જાગીર અમો ખીરમાં મીઠું મેળ્યા સરખી માનીએ છીએ; માટે અમારા તરફથી આપ કાંઈ પણ સોસના કરશોમાં. રાજની ટૂંકી ઊપજને અનુસરતો ખરચ રાખવાની અમો સર્વની સલાહ છે, એટલુંજ નહિ-પરંતુ મેવાડને આપને હાથે મહિમાનું ક્ષેત્ર કરવાની મદદ આપ્યામાં મંડયા રહેવું એજ અમારા જીવ્યાનું સાર્થક જાણીએ છીએ. આ હરડતા કીઠણ કાળમાં એ ઊજળો દી દીનાનાથ ઝટપટ દેખાડે એવું અમો ઝંખીએ છીએ.

પ્રતાપસિંહ.—મારા વિશ્વાસુ વહાલાઓ! તમારાં વેણ સાંભ-

ળી મારાં નેત્રમાં હર્ષનાં આંસુ આવેછે, ને તેથી આ વખત આપણે આગળ ઉપર શું કરવું તેની થોડી સૂચના કરૂંછું. આપણો મેવાડરૂપી અનુપમ બાગ, ને તેમાં ચિતોડ જેવો જેની જોડ જગતમાં ન જડે એવો મનહર મહેલ જોઈ, મોગલ બાદશાહ અકબરની આંખ ચળી ગઈછે; તેમાંનાં અમૃતફળ ખાવા તેની દાઢ ગળી ગઈછે; તેથી તે આપણા રાજઉપર ઉધામા કર્યા કરેછે; પણ હવે આપણે એવી જુક્તિ કરવી જોઇએ કે, જેથી તેની ધારેલી ધારણાઓમાં ધૂળ પડે! રે, તે ઉપાય ઉતાવળે યોજવો!

કૃષ્ણસિંહ.—મહારાજ, શી યોજના કરવી ધારીછે!

પ્રતાપ૦—યોજના એજ કે—આપણો બાગ આપણે હાથેજ ઉજડ કરવો! મેવાડને મશાણનું ક્ષેત્ર કરવું, ને તેમાં ચિતોડને સળગતી ચિતા! કે જેમાં બાદશાહના મૂકેલા સૂબાનું સુખે રહેવું થાય નહિ. સપાટ પ્રદેશમાં રહેનારી આપણી સર્વ પ્રજાને એવો આકરો હુકમ કરી દેવો કે-તેમણે અરવલી પર્વતની ઓથમાં જઈ વસવું, ને દેશમાં એક તસુ પણ ભોંય ખેડવી નહિ. આ હુકમનું અપમાન કરનારને અવળે પાંગોડે બાંધી, ઝાડની ડાળે ઊંધો ટાંગી તળે બળતું કરવું! અરે, શહેર અને ગામડાંમાં વસનાર વાણિયા, બ્રાહ્મણ, ઘાંચી, ગોલા, તાઈ, તંબોળી તો શું, પણ વગડામાં ઊંટ, બકરાં ને ઘેટાં ચારનાર ભરવાડ પણ નજરે આવવા ન જોઇએ! ટૂંકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે, મેવાડને વસ્તીવગરનું પ્રાણઘાતક પશુઓનું રેહાણ કરી દેવું. તેમાં દીવો કરવાને દેવતા, કે પાણી પીવાનું ન્હાનું સરખું પણ નવાણ ન રહે તેમ કરવું. ચિતોડ જતું અનાજપાણી બંધ કરવું, કે તેથી તેમાં હાકમી કરવા આવેલાને મોત વગર મરવું પડે! આમ થતાં જોઇએ અકબર કોના ઉપર રાજ કરેછે?! ઉપયોગમાં ન આવે તે દૂધ ઊકરડે ઢોળી દેવું, પણ ઝેરી નાગને પાવું નહિ; તેમ પોતાનો આપણો પૂજ્ય થવા જે જવન આપણો દેશ છતવા છજ્ઞાસા રાખેછે: આપણો મુલક લેવાની ખોટી લાલચમાં લપટાઈ ગયોછે; તેના હાથમાં આપણે ભોજન કાઢી લઈ બાગલી હાંડલી આપવી! રે! એટલુંજ નહિ, પણ સુરતબંદરનો દિલ્હીસાથ સંધાયલો વેપાર પણ આપણે બંધ પાડવો, કે તેથી નવાઈનો પરદેશી માલ બાદશાહતમાં જવા ન

પામે. આપણો મેવાડ ગૂજરાતના દિલ્લીસાથ જોડાયલા વેપારનો મજબૂત દોર છે, તે હવે આપણે કાપી નાંખવો. મેવાડ ઉજડ થશે એટલે એની મેળે એમ થશેજ; તથાપિ તેમ કરતા પણ ભાગ્યો તૂટયો સંબંધ જારી રહે, તો આ દેશમાંથી જતા આવતા માલ ખજીના લૂટી લેવા.

રામસિંહ.—વાહ! રાણાજી, જુક્તિ તો જેવી જોઈએ તેવી ખોળી કાઢી.

પ્રતાપ૦—આપણી કરેલી જુક્તિ કામની નથી, કર્ત્તા પુરૂષનું ધાર્યું થશે; પણ પુરૂષપ્રયત્ન તો કરી જોવો. વળી સાંભળો, આપણે રાજગાદી કોમલમેરમાં રાખવી, કારણ કે હાલના વખતને અનુસરતી એ પહાડ પર્વતમાં આવેલી જગો ઠીક છે. ત્યાંનો અને ગગુંડીનો, તેમજ બીજા તૂટેલા કિલ્લા મજબૂત કરવા. મજબૂત કિલ્લા એ રાજનું મોટું સંરક્ષણ છે. કહ્યું છે કે,—

(सोरठा.)

મોટા જંગલમાંહિ, જોર જણાયે સિંહનું;
ત્યમ ઉંડું જળ ત્યાંહિ, મગરનું માનો તમે. ૧
વ્યોમે રહી વહંગ, બળ નિજનું દાખી શકે;
ત્યમ રાજાનો રંગ, રહે અટલ કિલ્લા થકે. ૨

કૃષ્ણસિંહ.—ધન્ય છે રાણાજી આપની બુદ્ધિને! આપની રાજનીતિની પ્રવીણતા જોઈ રાજસમાજ ચકિત થઈ ગયો છે. રાજનો શેતરંજ રમતાં આપને પૂરેપૂરો આવડે છે, એથી મારૂં મન હર્ખાય છે. ગએલી બાજી આપને હાથ પાછી ઠામ આવશે એમાં ફેર નથી.

રામસિંહ.—યોજના એવી ધારી છે કે વગર પ્રયત્ને ચિતોડ છોડી દુશ્મન નવ ગજના નમસ્કાર કરી ચાલ્યો જશે. રે, તેને ઉલટી અલ્લા થશે!

વિદૂષક.—(મનમાં) બલા વળગ્યા જેવી!

કૃષ્ણસિંહ.—બુદ્ધિ બળથી માણસ શું ન કરી શકે? વિકાળ વાઘને પાંજરે પૂરે છે, પર્વત જેવા હાથીને ગાય જેવો ગરીબ બનાવી તેના ઉપર અસ્વારી કરેછે, એ સૌ યુક્તિથીજ; ને યુક્તિ એ બુદ્ધિની બેન છે. જે કામ બળે ન થાય તે કળે થાયછે. રાણાજી જોકે વયે

ન્હાના છે, પણ તેમની બુદ્ધિ ન્હાની નથી; ને તેથીજ તેમના મગજમાંથી જે યુક્તિ ઝળકી નીકળી તે અકબરશાહ આપુરો મેવાડનાં ઝાડ સામી પણ નજર ન માંડતાં હાલ્યો જાય એવી છે!

પ્રતાપસિંહ.—એ બધું તો ઠીક છે, પણ મારી મૂળ વાત ઉપર ધ્યાન આપો. એક હાથે તાળી પડતી નથી; તમો સર્વે ભાઈઓ જળ દૂધના જેવી પ્રીતિ રાખી જોડાયા રહેશો તોજ પ્રભુની ઇચ્છાથી ધારેલી ધારણા પાર પડશે. માટે બોલો, તમો સર્વ સગા અને મિત્રોનો શો અભિપ્રાય છે?

સર્વે૦—અભિપ્રાય એજ કે, આપની છાયા ત્યાં અમારો દેહ; આપને સુખે સુખિયા, ને આપને દુઃખે દુઃખિયા; આપનો પંડ ત્યાં અમારો પ્રાણ જાણજો! ગામ, ગરાસ, પુત્ર, પરિવાર એ સૌ આપની પાછળ છે. મહારાજ! ઝાઝુ શું કહીએ? આપ સારમાં સમજો એવા છો એટલે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.

બારોટ.—બાપલા! ખરૂં કહોછો. કહ્યું છે કે,—

(दोहरो.)

સાર માંહિ વિસ્તારતો, સમજે રાજકુમાર;
વિસ્તારથી ન સાર લે, કણબી* કે કુંભાર! ૧.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—ઉદેપુરના નગરવાસીઓનાં ઘર.

જુદી જુદી જ્ઞાતના નાગરિકો.

જગડુશા.—ઓ ભીમજી ભાઈ! કહોને હવે આપડે કયા કોટરમાં પડીશું?

ભીમજી.—શા' આપડે ઉગડવાનો એકે આડો નઠી! રજ-

* આ બોલવું આખી કણબીની કે કુંભારની જ્ઞાતિને માટે નથી. તેમનામાં સારા બુદ્ધિશાળી પણ હોય છે; પણ ઘણો ભાગ અજ્ઞાન તેથી એવું કહેવાય છે, તે તેવાને માટેજ સમજવું.

ફૂટો ને મોકલોની મારામારીમાં આપડા આટા ઊડચા છે!

જગડુશા.—હા ભાઈ, હા. શૌ શમજીએ છીએ! આજ શાડા ચાડ વડશ ઠયાં વેપારૂમાં રાટો પૈશો રડચા નઠી, પણ અહિં ટહિં, આડડાઈ ફૂટઈ, લૂંટઈ લગડાઈ લૂલા બની ગયા છીએ!

ભીમજી.—એ બઢું ટો ખડું, પન હવે શો વચાર કડચો! આ નવી હવેલી બંઢાવી છે, ટે હવે અહિં રહેશો, કે કોમલમેડ જશો?

જગડુશા.—નવી હવેલીમાં શું હવે ડેવટા મૂકીએ! "પેટમાં કૂવો ને વડઘોડો જુઓ"!

ઝવેરચંદ.—શેઠજી થીક કહે છે, વેપાડરોજગાડ વગડ મોટા મોલમાં વશી શું કડે? "બાચ્છા ટાં બજાડ;" રાજા ટાં પડજા; ટેમ રાંનાજી ઝાં વશે ટાં રહેઠી જેવો વકડો થાય, ને શેઠનો ગલ્લો ભડાય ટેવું આંહિ રહે કાંઈ ઠાય? ઢની વગડના ગામમાં રહે માલમટા ઢોડે ડાડે લૂંટઈ જાય, ટે વખટ ઊંચી મેડી, ને મોટી પે'ડી કંઈ કામ આવે નહિ.

જગડુશા.—ઝવેડશા', ટમે બોલ્યા ટે શવાવીશ. એમાં પોની વીશ શમજે ટે પાકો વેપાડીના શમજવો.

ભીમજી.—ટમને કાંઈ શીખવવું પડે એમ નઠી. બઢી પાડશી ટમે જાનો છો.

દેવદત્ત.—કેમ ભાઈ સોમદત્ત, વ્યાસે વર્ણવેલો કળિકાળ હવે સંપૂર્ણ વ્યાપ્યો, કે ક્યાંઈ ન્યૂનતા છે?!

સોમદત્ત.—ભાઈજી, આથી વળી કેવો કૃતાંત કળિ વ્યાપવાનો હતો! સર્વ પૃથ્વી મ્લેચ્છમય થઈ ગઈ, ક્ષત્રીઓને હાથ સ્વલ્પ પણ ન રહી; તેમનું ચક્રવર્તીપદ પાતાળમાં પેશી ગયું, ને આખી અવનીમાં યવનનું રાજ થયું; હવે કાંઈ કથવાનું રહ્યું નથી! ધરણીમાંથી રસ ગયો, સગાંમાંથી કસ ગયો, ને સૂર્યવંશમાંથી યશ ગયો, એથીતો કળિકાળની પરિસીમા આવી! વિશેષ શું કહેવું? કહેનારા કહી ગયા, ને હવેતો માત્ર દુઃખ જોનારા સ્વલ્પ જીવ રહ્યાછે.

દેવદત્ત.—પુરાણી! તમારી ખેદની ખાણી જેવી વાણી સાંભળતાં કેવળ વિતરાગ ઊપજેછે! પરંતુ હવે તમે શો નિર્ણય કર્યો છે? આ સ્થાનને વિષે રહેવું, કે રાજ્યધાનીમાં સ્વસ્થાન કરવું ધાર્યું છે?

સોમદત્ત.—ઈશ્વરેચ્છા બલિયસિ; આપણું ધાર્યું કશો કામનું નથી. કહ્યું છે કે,—

" मनसाचिंतितंकार्य, दैवमन्यत्रचिंतयेत्. "

રાજારહિત પુરમાં વિદ્વાને વસવું નહિ, એમ આગલ્યા નીતિકારો કહી ગયા છે, તો હવે આ મનની વૃત્તિની વાત શું પૂછોછો? કળિયુગ વ્યાપ્યામાં ન્યૂનતા રહી નથી એ ખરૂં છે; બ્રાહ્મણ ઉપરની આસ્થા આકાશમાં ઊડી ગઈછે, ને પુણ્ય પાતાળમાં પેશી ગયું છે એ સત્ય છે; તથાપિ પુણ્યનો પા વસો સૂર્યવંશી સીસોદિયાઓમાં અધાપિ પર્યંત રહેલો છે, ને તેથી ધર્મનું રક્ષણ કાંઈક રહ્યું છે. બ્રાહ્મણોનું પૂજન તેમને પારેથી પરવારી ગયું નથી, માટે એ ત્યાં આપણે એવી ચિત્તવૃત્તિ તો ખરી. ગમેતો તેઓ યુદ્ધમાં ધવાય છે, તેમની તરુણ સ્ત્રીઓ રંડાયછે, ને કાળોકેર તેમને ઘેર મંડાય છે, તો પણ તેઓની છાયા આપણા ઉપર મેઘાડંબર જેવી જણાય છે. આપણે મસ્તકે તેઓ કશું કષ્ટ આવવા દેતા નથી; આપણાં મિષ્ટાન્નપાન, ને સન્માન તેમના છત્રની છાયામાં કળિકાળની જ્વાળ આવતે પણ સૂકાતાં નથી; માટે આપણે તો રાજ્યધાનીમાંજ વસવું વધારે સારૂં છે.

દેવોરાયકો.—અલ્યા મેધા! રાણોજી તો ઉચાળો ભરી હાલવાની ત્યારિયું કરે સે, ને શેઠશાવકારાં, ને ભૈંમણાં પણ હલમલી ઊઠયાંસે, તાંણે હમેં આંપણે ચીમનું કરીશું ?

મેધો.—મેર તને માતા ભરખે! આપણે શું કરવુંસ? થાવાનું તે થાહે. આપણે શું રાંણાને પઈણ્યાસીએ! રાણો તો મોગલાંના ભેથી ચાંથો ત્યાં કૂટાશે, પણ આપણે ખડપાણીવાળી જાગા છોડી ઈની ચેડે ચ્યાં અથડાએ? આપણો શો દી ફરી જ્યોસ!

દેવો.—હાચું ચીધું અલ્યા, વળી વચારને, રાણાની હારે રહ્યામાં આપણો શો દી વળ્યો? એથી તો વેગળાજ ભલા. હાંડચોને હવે હખે રહેવાનું થાહે. ખબરૂં લાવવા લઈ જવામાં આપણું ને હાંડચોનું અપૂશિયું નેકળી જાતું' તું, તે તું ચ્યાં જાંણતો નથી.

મેધો.—સુઆ જાંણેસ તાંણે જાવા ન જાવાની વાત શું જોઈને પૂસેસ? મારા દિયોર લોકનો તો દી ઊઠચોસેં, તે રાજામાં રાતું

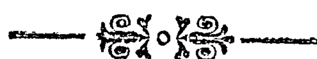
દેછી રીહાછ; પણ આપણે શો દી ફરી જ્યોસ તે જાવાની વાત હં- ભારિયે. જે થાવાનું તે આંઈ થયું જાહે; આપણેતો આંઈ ખડપાણી ભળે ત્યાં હુધી ચાંય ખહવું નથી.

દેવો.—અલ્યા આપણે થાવાનું શું સે? આપણે આંઈતો નં- રભેનાં નગારાં વાગેસેં. ધાડ આવવાની હશે, તો રાણાને ઘરે આવ- શે, મોગલાંનાં ટોરાં ઝેટાંનાં કાળસેં તે તું ચ્યાં જાંણતો નથી?

મેઘો.—જાંણેછે તાંણે મેલ હોર જાવાની વાતનો!

[થોડો કાળ વીતી જાયછે.]

प्रथम अंक समाप्त.

प्रताप नाटक.

अंक २ जो.

પાત્ર.

અકબ્બરશાહ......દિલ્હીનો બાદશાહ–હિંદુસ્તાનનો ચક્રવર્તી.
ખાનખાનાન......તેનો મોટો સરદાર.
હજુરી............તેનો તેહેનાતી ખિદમતગાર.
ભાટ..............રાજવળામાં ફરતો એક કવિ.
પૃથિરાજ..........અકબરનો ઉમરાવ–બિકાનેરના રાજાનોભાઈ.
ફરીદખાન........ } બાદશાહના લશ્કરી સરદારો.
શાહબાજખાન... } બાદશાહના લશ્કરી સરદારો.
પ્રતાપસિંહ........કોમલમેરમાં રાજગાદી કરી રહેલો મેવાડનો. મહારાણો.
બારોટ............તેનો રાજકવિ.
ખંડેરાવ..........રાજા રામસિંહનો પાટવી કુંવર.
કૃષ્ણસિંહ........રાણાનો મુખ્ય મંત્રી–સામંત. સલુંબરનો રાવત
વિદૂષક...........રાણાજીનો રંગલો.
માનસિંહ.......અકબ્બરનો સેનાપતિ–જયપુરનો મહારાજા.
અમરસિંહ......પ્રતાપરાણાનો પાટવીકુંવર.
રામસિંહ.......રાણાનો સામંત–ગ્વાલિયરનો રાજા.
મેઘો............મેંઢાં ચારતો રાયકો.
રાણી...........પ્રતાપસિંહની પટરાણી–અમરસિંહની માતા.

બીજા સગા, સામંતો, અશ્વારો વગેરે.

સ્થળ–સમય સમયનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાન.

प्रताप नाटक.

अंक २ जो.

प्रवेश १ लो.

સ્થળ-અજમેરમાં બાદશાહનો દરબાર.

અકબર તથા તેના સરદારો.

અકબર.—(સરદારો સામું જોઈ) મેરે બહાદુર સરદારો! તુમારે કીયે હુવે કામોં સે મૈં બડા ખુશ હૂં! પરવરદિગારકી પનાહ સે દીલ્હીકી શાહનશાહીકે સામ્ને સિર ઉઠાને વાલે નિમકહરામ સૂબે સીધે દોર હો ગયે. આદમખાનને આદમ જાત કો ઐબ લગાનેકા કસબ કિયા, ઉસસે વો હૈવાનકી તરહ મારા ગયા; ખાનજમાનને હાથ સે ખાના ધૂલ કરકે ધૂલમેં મિલનેકી રાહ લિયી, ઉસસે વો ધૂલમેં મિલ ગયા; ખુદા કીસીકો ભી ભલાઇ ઓર બુરાઇકા ફલ દેનેકો દેર કરતા નહીં હે.

ખાનખાનાન.—જહાંપનાહ! સરદારોં ને કીહુઈ જવાંમર્દી ઠેઠ તલક બરકત દેતી નહીં હે. તખ્તનસીનમેં ભી કુછ તેજ હોવે તબ કીહુઈ બહાદુરી કા તેજ બઢતા હે. ચિતૂરકે કાયર ઉદા રાણાને આપકી ચડાઈ હોનેકી બાત સુનતેહી ચલ ખાઈ, ફિર ઉનકે સરદારોંને બહુત સી જવાંમર્દી કી, મગર વો કિસ કામકી?

અકબર.—મેરે કાબિલ ઉમરાવ! ખુદાકી ખેરસે દીલ્હીકી બાદશાહી સે બેવફાઈ કરને વાલે કતલ હો ગયે, ઔર ઇસ શાહનશાહતસે બડી દુશ્મનાઈ રખને વાલે રાજપૂતલોગ બહુત કરકે આપકા લહૂ મુગલસંગ મિલાકે અપને અચ્છે દોસ્ત વ બડે મદદગાર હુવે હૈં મગર મેવાડકા પ્રતાપ અબતક અપની ઝીદ છોડતા નહીં હે.

ખાન૦—બાદશાહ સલામત, આપ સચ કહતે હો. મેવાડકી જમીમેં જૈસે જવામર્દ પરવરદિગારને પૈદા કિયે વૈસે સારી જહાન-

ભૂલ કી હૈ; હિંદુ ઔર મુસલમાન સબ ખુદાકી આગે સરખે હૈં. વહ સમજ આપ કે દિલ મેં ધરકે રાજપૂતોં ને આપકા લહૂ મુગલ-સંગ મિલા કે એક દિલી કી હૈ, તબ મેવાડ કા પ્રતાપ આપકા ખાંનદાનકા ખાલી ઢોંગ કાયકો રખતા હોગા?

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ! મેવાડના રાણા માન આપવા જોગ છે; તેઓ સૂર્યવંશી કુળના છે; કોઈને નમ્યું આપવામાં તેઓ મોટી નાંમોશી સમજેછે; સર્વ રાજાઓના પૂજ્ય પોતે છે એવું અભિમાન તેમની પેઢીએ ઉતરતું આવ્યુંછે; ને એ તેમનો ટેક હરિયે રાખ્યો છે, ને તે ઘણી રાખશે.

ભાટ.—અરે બાપજી, રાણાજીના ટેકની વાત ન કહી ભલી છે! પ્રતાપરાણે જે ટેક લીધોછે એવો કયો રાજવી લેશે? દાદાઓંનું ચિતોડ લેવું તોજ મો'લમાં વસવું; નહિતો પરણકુટીમાં રહેવું, પાંદડાંમાં જમવું, ને ઘાસને સાથરે સૂવું; તથા જોગીની પેઠે પંચકેશ રાખી રાજા છતે જોગીરાજની અવસ્થામાં દી ગાળવા. વસ્તી તજી વનમાં વસવું કબૂલ છે, પણ મોગલને માથું ન નમાવવું; એવું આકરૂં પોણ લેઈ નિર્ભે થકા બેઠાછે.

અકબર.—ગાંડા રજપૂત અપની ગુંજાસ કી તપાસ કિયે બિના બેહેસ કરતા હે ઉસ સે ક્યા હોગા? સારા હિંદુસ્તાન, બડે ક્ષત્રિયોં કે રાજ, દિલ્હી કી શાંહનશાહી આગે સીધે દોર હો ગયે હૈં, તબ મુઠ્ઠીભર મેવાડકી ક્યા મગદૂર હૈ! ઉદેસિંગને ચિતૂર ખોયા ફિર બહુતસા મુલ્ક બાદશાહી મેં આ ચૂકા હૈ, તબ થોડાસામુલ્કકી માલિકી હાથ આનેસે બડી બાદશાહી સે અકડ રહનેસે વો આપસેહી પાયમાલ હોગા ઉસમેં કુછ અંદેશા નહીં. ચૂવે કી ચેંપેં બિલ્લી કી આગે કિતની દેર રહેગી?

પૃથિરાજ.—શાહ સલામત, એ ખરૂં છે; પણ એ પ્રતાપ અટંકો રજપૂત છે, શત્રુસન્મુખ તે પોતાની સમશેર મ્યાંન કરવામાં મોટું મહેણું સમજેછે. પોતાના ટેકના તોર આગળ તે પોતાનાં સાહિત શાં છે તે સામું જુએ એવો નથી. તેને ભરૂસો માત્ર પોતાના પંડનો અને પોતાનાં હથિયારનો છે.

ભાટ.—અરે બાપજી! તે તો ખોંખારીને કહેછે કે—વાઘને વ-

બાવું કશું? પોતાની જાતને એ ધણી કેશરી જેવી જાણેછે, છે દુશ્મનના દળને ઘેટાં રોખું ગણેછે!

ફરિદખાન.-(ખોંખારી) ખુદાવંદ! પ્રતાપકી મગદૂર આપકી શાહનશાહી આગે કયા હૈ? બડેબડે શેર કે શિકાર કરને વાલે સરદાર આપકી સલ્તનત મેં મોજુદ હૈં, વે શેરકા ફાંકા રખને વાલેકો જેર કરકે પિંજરે મેં ખાવિંદ કે તખ્તઆગે ખડા કરેંગે!

પૃથિરાજ.—ફરીદખાં, એમ માં બોલો! શેરને જેર કરવાનું કામ જેતે નથી! તમારા જેવાનો શિકાર થાય એ ખરા શેર સમજશોમાં, તે તો દીપડાં* સમજવાં! દીપડાં આગળ તો જંગલમાંનાં ધાંણકાં† ખોયણું ધરે કે વાંકુ પૂછડું રાખી વહ્યાં જાય, પણ ખરા શેરતો કાળ ખૂટ્યો હોય ત્યારેજ મળે.

ભાટ.—બાપજી! ખરૂં કહોછો. કહ્યુંછે કે,—

दोहरो.

"જે મારગ કેશરિ ગયો, રજ લાગી તરણાંય;
એ ખડ ઊભાં સૂકશે, નહિ ચાખે હરણાંય."

બાપજી; આ કહેવત રાણાજીએ સાચી કરી આપીછે. એની જરપઆગળ આખો મેવાડ ઉજડ પડ્યોછે; ખેતરોમાં ખરસલું વાંસની ઝાડી જેવું વધી ગયુંછે; બાવળ, બોરડીઓ, ખજુરાં અને કેરા તથા જવાસાથી જમીન એટલી જંખજાળવાળી થઈ ગઈ છે કે, શોધ્યો મારગ જડે એવું રહ્યું નથી. માનવીનું જણ્યું જંતું કે આવતું કોઈ મેવાડમાં જણાતું નથી; પછી એવા મલકમાં પાદશાહ લશ્કર લઈ જાવ, તો ઘોડા ખોડા થવાને, અને જોડા નવા કરવાને!

અકબર.—પૃથિરાજજી! તબ કયા પ્રતાપ બાદશાહી સે આંકડા ઊંચા રખેગા?! જહાન મેં યહી રજપૂત હૈ કયા? જિસ બાદશાહી આગે સારે હિંદુસ્તાનને માન છોડ દિયા હૈ, મુગલસરદારોંને બડે ટેકી રાજાઓંકી તલવાર છોડવાઈ હૈ, ફિતુરિયોંકો ફના કિયે હૈ તબ મેવાડ કા રાના કિસ મગદૂરસે મસ્તી કરતા હૈ?

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ! સૂરજવંશી રાજાઓની મસ્તી આ

* હલકીજાતના વાઘ—ચિત્તા † પહાડી લોક-ચોધરા વગેરે.

જંકાલની નથી; તેમની મસ્તી વસ્તીના મંડાણસાથ દુશ્મનોની આંખમાં દેખાતી આવીછે. તેમના જેવા વિનેશીળ પણ આ પૃથ્વીમાં થોડા પાકયાછે, અને તેમને છેડનાર અંતે તેમનાથી થાકયાછે.

ભાટ.—એ પ્રતાપ પણ કોઈ અલૌકિક પૂતળુંછે! મૂછાળો મરદ માની કૂખે એજ પાકેલો જોયો છે! સતજુગમાં હરિચંદર રાજા થયો, જેને સતં બોલવાનો ટેક હતો; તેણે પોતાનો એ ટેક પાળવા માટે રાજપાટ તજ્યું, બળતા દવ જેવા રણમાં દેશવટે નીકળી મહા મહા દુઃખ ભોગવ્યું, પોતાની પ્રાણપ્યારી પદમણીને અને વહાલા કેળના ગરભ જેવા કુંવરને વિપ્રને ઘેર વેચ્યાં, ને પોતે ચાંડાળનો ચાકર થઈ રહ્યો, તથાપિ પોતાના સતનું તેજ તેણે છોડયું નહિ. વિશવામિંતર રૂખીએ વધનનાં વાદળાં વેરવામાં કાચી રાખી નહિ, તો પણ રાજાનો સતનો સૂરજ છપ્યો ન રહ્યો. બાપજી! અંતે તેજ રૂખીદેવે માન મૂકી ખેમા માગી કહ્યું કે—હે રાજા! તારો ટેક હાચો છે. બાપજી કડકડતા કળજુગમાં પરતાપ પણ તેજ અંગીઠીનો અંગારો છે! રે' તે કેવો છે?—

(दूहो.)

ટેકીને તરવારિયો, બહાદુર ને બળવંત;
નમ્યું ન આપે આપને, આવે એનો અંત! ૧

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ, હરિશ્ચંદ્ર રાજાને જેમ સત્યનો ટેક હતો તેમ પ્રતાપસિંહને પ્રભુવના બીજો કોઈ મોટો પૃથ્વીપતિ હોય તો પણ શિર ન નમાવવું, ને પોતાની ઊંચકુળે અવતરેલી કન્યા જવનકુળમાં જવા ન દેવી એવો ટેક છે. હરિશ્ચંદ્રે સત્યને માટે પોતાનું નામ હજુસૂધી ઝળકતું રાખ્યુંછે, તેમ એ વીરો પોતાના લીધેલા ટેકને માટે જગતના અંતસૂધી પોતાનું નામ ઝાંખુ ન થાય એવું ઝળકાવશે! માટે મારા ધ્યાનમાં તો એમ આવે છે કે, આપ આ ફાંસુ રાઢ ફાંસી નાંખો. સિંહને તેના વનમાં સ્વતંત્રતાથી રહેવા દો, એથી આપનો જશ ઊજળો રહેશે.

અકબર.—સોનેકી થાલી મેં લોહે કી મેખ કૈસી લગતી હૈ! મેરી શાહનશાહી મેં સબ રાજપૂતસ્તાન આયા મગર જબતક મેવાડ કે રાણાને સિર નહીં નમાયા વહાંતક લોહે કી મેખ જૈસા માલૂમ હોતા હૈ! જૈસા ઉસકા ટેક અક્કડ રહનેકા, તૈસા મેરા ઉસકી સમશેર છો-

કવાય કે બાદશાહકી બંદગી બજવાતા કરનેકા હૈ. મૈં ભી મેરે ટેક સે મશહૂર હૂંગા.

પૃથિરાજ.—જીવે જહાંપનાહ! તંતેતંત મેળવ્યે કામ સુધરતું નથી; આપ વેળા વરતી જાણો એવા છો, માટે ઝાઝું શું કહેવું? પ્રતાપ વિષે મારૂં કહેવું તો એટલુંજ છે કે,—

(માલિનીવૃત્ત.)

અનમિ અડગ શૂરો, કુળના ગર્વવાળો,
નહિ નમ્યું કદિ આપે, મર્દ એ છે મુછાળો;
હઠ તજી અકબરજી, સિંહને ના વતાવો,[1]
પણ નિજપણુ[2] રે'વા, આટલેથી પતાવો. ૧
અરણવ[3] તરી આખો જુદ્ધનો ઊતરીને,
જશતૂઠ જઇ પો'ચ્યા-છો, તથાપિ ફરીને-
શિદ પગ પ્રિય માંડો, ખીજતી ખાડિબારે,
જલધિ[4] તરિ જનારૂં જોખમાયે કિનારે. ૨

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ-એક દિવાનખાનું.

ફરીદખાન અને શાહબાજખાન.

ફરીદ૦—કયોં હજરત! કલ દરબાર મેં જોબાત હુઈ સો સુની?

શાહબાજ૦—સુની અબ દેખતે હો કયા, જંગકા વકત નજદિક આતાહે.

ફરીદ૦—કયોં કહા જાય કિ જંગકા વકત જલદી આયગા? અકલમંદ બાદશાહ જંગકા બંબા જોડે બિના હુવેલી આગ કા ભડકા આપસેહી બુઝા જાવે એસા કરેગા તબ?

શાહબાજ૦—તબ ઉસ સે અચ્છી બાત એક ભી નહીં. મે

---

૧ છંછેડો. ૨ પોતાનાપણું-પોતાનું પણ. ૩ સમુદ્ર. ૪ સાગર.

વાડ્ મેં જાકે જંગ કરના ગોયા ખાડ મેં રહે કે કુસ્તી ખેલને જૈસા હૈ. વહાંકે રાજપૂત ભૂતકે ભાઈ જૈસે હૈં! મોતકે મોં જૈસા વો મુલ્ક મુઝે નજર આતા હૈ. બિના જંગ કિયે ખુદા ખેર ગુજારે તો બહુત અચ્છા.

ફરીદ૦—યાર, સબર કરો; ખુદા જો કરેગા સો ઠીક હી કરેગા. મેવાડ્કા રાના જિનકે જોરપર ઝૂઝતા હૈ ઉન સબ કો બાદશાહ મિલા લેગા, ફિર કિનકે જોરસે વો કૂદેગા ? જોધપુર, જેપુર, વે દો, બાદશાહકો રાજપૂતકે જબરદસ્ત હાથ મિલે હુવે હૈં, ઔર દૂસરે હિંદુરજવાડેભી આ મિલતે હૈં, રાના કા ભાઈ સગરજી ઔર સખ્તાજી ભી બાદશાહ કો આ મિલે હૈં, તબ અબ ક્યા ફિકર હૈ ?

શાહબાજ૦—જીરૂર, અકબર જૈસે કાબિલ બાદશાહ થોડે હોંગે. ક્યા ઉસકી રાજચલાનેકી ઔર દુશ્મન જેર કરનેકી તરેહ હૈ!

ફરીદ૦—અયે હજરત! દેખોતો સહી, બાદશાહ રજપૂતકે હાથસેહી ઉસકે પાઉં કાટેગા. જિન કે જોર સે મેવાડ્ કા રાણા મસ્ત હુવા હૈ, ઉન કે દસ્તસે હી ઓ જેર હો જાયગા. રાજા માનસિંગ અબ દૂસરી લડાઇઓં મેં જા મિલે હૈં, મહોબતખાં—સગરજીકા લડકા, જિસને બુતપરસ્તરાહ છોડ્ કે પાકદીન પસંદ કિયા હૈ, વોભી હાજર નહીં હૈ, ઉસલિયે જંગકી બાત હોય વ નહીં હોય ઐસા મુઝે માલૂમ હોતા હૈ. જાનીતે ઘર કે આદમીઓંસેહી બાદશાહ મેવાડ્કા ઘર મારેગા, ફિર ઉસ કે દિલકી ઓ ઔર પરવરદિગાર બૂઝે.

प्रवेश ३ जो.

સ્થળ-કોમલમેરમાં પ્રતાપનો દરબાર.

પ્રતાપસિંહ તથા તેના પટાવત સામંતો ઇત્યાદિ.

રાજબારોટ.—

(कवित-मनहर.)

અવિચળ જશ જગમાંહિ જેનો વ્યાપિ રહ્યો,
હિમાચળ પેઠ ઊંચો ગયેલો આકાશકે;

મૂળ જેનાં પાતાળની પાર ગયાં મહીમાંથી,
સૂર્ય જેવો સીસોદિયા-કુળનો પ્રકાશછે;
બાપા ને હમીર જેવા, વીર આગે પ્રગટિયા,
શત્રુકુળને તેઓના નામતણો ત્રાસછે;
વૈતાળ સરીખો વીર, સંગ ઉપન્યો જે કુળે,
એતો અવનીની હદ સૂધી અવિનાશછે. ૧
તારા* જેવી અવિચળ તારૂણી જે કુળે પાકી,
એમાં કર્મદેવી જેવી અંબા અવતારછે;
મીરાં મીઠાં કાવ્ય પ્રભુ પ્રેમનાં કર્યાથી જાણી,
રાણી એતો નો'ય, ભારતીનો ભવસારછે;
જનની જાણીતી જગમાંહિ કુન્તા તણી જેહ,
નો'ય દેહ માનુષી એ, દાગની પ્રહારછે;
કુત્તો અભિમન્યુ, નારી એની ઓતરા પ્રમાણું,
જેમલ જરૂર જરાસંધ દૂજી વારછે. ૨

(दुर्मिला छंद.)

નદિમાં શુભ ગંગ, તથા નૃપકુળ પવિત્ર રઘુકુળ-શાખ અશી,
તરૂમાં સુરવૃક્ષ, વનેચરમાં મૃગરાજની જાત ગણીછ જશી;
ખગમાં પતિ લક્ષ્મીતણા તણું વાહન, ચાહન હું કહું વાત કશી?
કળિમાં નૃપ અન્ય વિષે ત્યમછે શુભ રાવળશાખ પવિત્ર તશી. ૩
નભમાં ગ્રહછે અગણિત તથાપિ, જણાય નહીં રવિને પ્રગટે,
પ્રગટે રવિકુળતણા નૃપ મેદની આન મહીપત માન મટે;
નમટે ધરિ ટેક કદા નૃપની વિધિ જોગ ધરે જુલમી અઘટે,
અધ† ટેક જતે નૃપ એ સમજે, પરતાપ થયો કુળ એજ કટે. ૪

---

* તારામતી-હરિશ્ચંદ્રની રાણી, વાલિની સ્ત્રી તારા નહિ; કારણ કે તેને એક ભવમાં બે પતિ થયાનો દોષ અડેલોછે. અહલ્યા, તારા, દ્રૌપદી, સીતા, મંદોદરી એ પાંચ સતીઓ ગણાય છે, પણ તેમાંની એકે કલંક લાગ્યા વની નથી, પણ હરિશ્ચંદ્રની તારા તો ધ્રુવના તારા જેવીજ જણાઈ છે, માટે આ સ્થળે તેની ઉપમા આપીછે. † પાપ.

સામંતો૦—(મર્મ વિચારી હર્ષિત થઈ) સાબાશ! સાબાશ!! સાબાશ!!! કવિરાજ! ધન્યછે તમારી અમૃત જેવી વાણીને.

પ્રતાપ૦—(પ્રસન્ન મુખે) સલુંબરાજી*! કવિયે આજ રાજસભાને જેવી રીતે રંજન કરી નાંખીછે તે પ્રમાણે તે રંજન થાય એવું કાંઈ કરો.

કૃષ્ણસિંહ.—મહારાજ, આજ્ઞા પ્રમાણે હવે તે કરાવીએ છીએ.

[કવિને શિરપાવ આપ્યા પછી વિદૂષક હોઠ ફફડાવતો પ્રવેશ કરેછે.]

વિદૂષક.—(મનસાથે) આ પળિયેલ કવિયે રાજાને કયો દેશ સર કરી આપ્યો કે માથું માંહિ પેશી ગયુંછે એવો મોટો પાઘ, ને વાઘચેમર† જેવી પટાપટીવાળી શાલ, ને બંધીવાનને બેડીઓથી જડી લીધો હોય તેવાં કડાં સાંકળાં પહેરાવી દીધાં! વળી વરરાજાને વરઘોડે ચઢાવવા આભમાં ખર ખૂંપાવે એવી માણકી-ઘોડી પણ શણગારી સાજસાથે લાવી બાંધી દીધેલી જણાયછે! બક્ષીસની બૂજ, ને શણગારની શોભા ઘોડી ઉપર બેઠાવના જણાવાની નથી; બેશીને દરબારની દેવડીસૂધી નહિ જાય એટલામાં ભાઈની રેવડી દાણાદાણ થશે, ને તેથી વખતે જીવ પણ જશે! હશે, જે થશે તે ખરૂં: (પ્રકાશપણે) મહારાજ! આ કવિયે કયાં ગયલાં વહાણ પાછાં વાળ્યાં કે આપે આજને આજ એમને મોટા મહારાજ જેવા બનાવી દીધા!

ખંડેરાવ.—જરા વિવેક રાખીને બોલ! કવિને જે આપે તે ઓછું છે, તેમની વાણીમાં અમૃત રહેલું હોયછે; અમૃતનું મૂલ આપી શકાતું નથી.

વિદૂષક.—(તેના ભણી જોઈ) મારૂં વાલું અમૃત તે કેવું હશે?! મેં પડદાપાછળ રહી કાન માંડી તેમની લાંબે રાગે બોલાતી વાણી પડયાં પડયાં સાંભળી—બાપજી! રાતે મારેલા મેમદાનું અજીરણ થયું હતું એથી કરાર નહોતો માટે જરા આડો પડયો હતો—વાણીના અમૃતનો મને તો કશો ફાયદો જણાયો નહિ. મારૂં અમૃતતો આદું અને ડુંગળીનું છમકારેલું પાણી થઈ પડયું, કે જેના ગુણથી મારા-

---

* કૃષ્ણસિંહનું ઉપનામ. સલુંબરના રાવત (રાજા) માટે સલુંબરા કહેવાતા. † ચર્મ-ચામડું.

માં અત્યારે હરવા ફરવાની ગતિ આવીછે.

ખંડેરાવ.—તારા જેવા લાડવાના લાલચુ, ને મિષ્ટાન્નથી મગ્ન રહેનારને કવિતાના અમૃતનો સ્વાદ ન સમજાય.

વિદૂષક.—બાપજી, મને એમ છેક બેવકુફ ન ગણો; મારેપણ બે આંખો, બે કાન, એક નાક, ને એક જીભ છે! કવિની વાણીમાં અમૃત ક્યાં રહેલું છે તે હું થોડું ઘણું તો સમજું છું, પણ મારી સમજણ કવિતાનું અમૃત વખાણનાર સાથે સરખાવી જોવી છે તેથી પૂછુંછું.

પ્રતાપ૦—બોલ, શું પૂછેછે?

વિદૂ૦—(રાણા ભણી જોઈ) બાપજી, આ એટલું પૂછુંછું કે, કવિની વાણી જેને લોક કવિતા કહેછે તેનું અમરત તે કડીએ કડીના થડમાં, વચમાં, કે છેડે હશે? હું તો ધારૂંછું કે પાઘડીનો વળ છેડે—તેમ કડીઓને છેડે અમરત ઠરેલું મેં જોયું! કડીએ કડીના શબ્દો જુગતે જોડાં જેમ ચઢ્યો તો પડ્યો, પડ્યો તો રડ્યો, નડ્યો તો ખડ્યો, ને ખડ્યો તો લડ્યો, એવા આવતા હતા; માટે આપને પૂછુંછું કે, કડીઓને છેડે મળતે મળતા જેવા શબ્દો આવે તેજ અમૃતનાં ઠરેલાં ટીપાં હશે, અને એવાં ઠરેલાં ટીપાંનો એક જથો થઈ લોટો ભરાય એટલો રસ જામે ત્યારેજ તે અમૃત થયું કહેવાય?!

પ્રતાપ૦—ઓ બહુ બોલા! તારી સાથ માથાફોડ કરતાં માથું દૂખે માટે કવિને પૂછી પાવરધો થા.

વિદૂ૦—(કવિ પાસે આવી) બારોટ, રામરામ!

બારોટ૦—ભાઈ, રામ રામ; કાં?

વિદૂ૦—કવિરાજ! મારે આપ આગળ હૈયાની અકળામણના બે બોલ બોલવાના છે; તે એકે-કવિની વાણીમાં અમૃત રહેલું છે એમ સારા માણસો કહેછે, તો હું પૂછુંછું કે, કવિતાની કડીઓમાં છેલી તૂકેતૂક મળતી આવેછે તેજ અમૃતની ગળતીનું મ્હો હશે?!

બારોટ૦—ના બાપુ, તેમ નથી. મળતા આવતા શબ્દોને કવિઓ અનુપ્રાસ કહેછે; અને અનુપ્રાસ એ શબ્દરચનાની શોભા ગણાયછે. અમૃતનો મારગ જેવા તેવાને જડે એવો નથી; નારાયણીની કિરપા હોય તેજ કવિની કવિતામાં અમૃત રહેછે. ગુજરેલી વાતનું

નો, લડવાનો વગેરે નવ રસ છે એમ કવિયે કહ્યું; પણ જેમ ખાવા-મા મને ગળ્યો રસ ભાવેછે, તેમ કવિતામાંનો હાસ્યરસ મારે હૈયે વસ્યો; જેની મારી વખારમાં ખોટ નથી, માટે બીજા ઉપર મેં ધ્યાન આપ્યું નહિ; ને અનુપ્રાસના ગાડવોતો મારા ગળાના નળામાં ગબડ્યાજ કરેછે! બાપજી, નજર તળે હરદમ આવતી ચીજ ગમે તેવી ગુણકારી હોય પણ માનવીની નજર તે ઉપર ઠરતી નથી, પણ દૂરની દેખી લોચન લોભાયછે.

પ્રતાપ૦—ઓ ગાંડા! એ શા ઉપર?

વિદૂ૦—બાપજી, મને શું પૂછોછો? ઘટમાં ઘૂંટી જુઓને? હૈયાનો અંતરપટ ખોલી જોશો તો પટ જણાશે કે, હું ગાંડો નહિ, પણ ભામાશા દિવાન જેવો ડાહ્યોછું; તેમજ પટણાની પોશાળમાં પહેલે પાટલે પૂજાયલો કવિછું!

કૃષ્ણસિંહ.—ત્યારે તારી કવિતા આ રાજસભામાં તેં કોઈ દહાડો કાં ન કહી?

વિદૂ૦—બાપજી, પિંગળના પાંજરામાં મનને કેદ કરી કવિતા કરવાનો કસબ મને કૂડો લાગ્યો, માટે હું તે ધંધો કરતો નથી; તેમજ રડવાનો[1], લડવાનો[2], હળવાનો[3], પળવાનો[4] એવા માલ વના રસ પણ સંઘરતો નથી.

કૃષ્ણસિંહ.—ત્યારે તેં શો માલ સંઘરી રાખ્યો છે?

વિદૂ૦—મહારાજ, મોકળા મનની વખારમાં અનુપ્રાસના ગાડવાઓમાં ગળ્યો મધ જેવો હાસ્યરસ ભરી આપ જેવા સરદારોનાં મુખ હસાવવાનો ધંધોધરી રાજદરબારમાં ઘરબાર છોડી આવી વસ્યોછું.

પ્રતાપ૦—પટણાની પાઠશાળાના મહાપંડિતજી! આ દરબારના ગંભીર સભાસદોનાં મોં તારો હાસ્યરસ રેડી મલકાવ.

વિદૂ૦—બાપજી, આપે ઉદેપુરથી કોમલમેર આવવાની તૈયારી

---

૧ કરૂણા—એથી દયા ઉપજી રડવું આવેછે માટે. ૨ વીરરસ એથી શૂર ચઢેછે માટે. ૩ શૃંગારરસ—એમાં પ્રીતિમાં હળી જવાનો ગુણ રહેલો છે માટે. ૪ ભયાનક-ભય દેખી પ્રાણી માત્ર ત્રાસી નાસી જાયછે માટે.

રી એવામાં મેં ભરતખંડનાં જંગલની મહાજાત્રા કરી; તેનું અથ અતિ વર્ણન કરતાં સાંભળનારની શુદ્ધ ઠેકાણે રહે નહિ, લખનારની શાખ લેખણો ઘસાઈ જાય, ને શાહીનો સોહાથ ઉંડો કૂવો ખૂટી જાય, તોપણ પાર આવે નહિ; માટે આજ્ઞા હોય તો એકાદ દેખાવનું અલપ વર્ણન કરૂં.

પ્રતાપ૦—બોલ ત્યારે, તારી વિચિત્ર વાણી સાંભળવા સર્વ સભાસદો અતિ આતુર છે.

વિદૂ૦—સાંભળો બાપજી! સરવે સામંતો ને સીસોદિયાઓ પણ જીવ ઠેકાણે રાખી સાંભળજો! મારી વાત વિસ્તારીને કહેવાય એવી નથી! તોપણ ટૂંકામાં મહાભારત જેવી કથા બે બોલમાં કહી નાંખું છું:—

રાનમાં કાનમાં મોટા ફૂલગોટા ખોશીને ગાનમાં ગુલતાન એવા બે મિયાં સુલતાનના મોકલ્યા મુલતાનથી આવતા હતા. તે બે મિત્ર ચિત્રવિચિત્ર ચરિત્ર કરતા, વાંદશથી ડરતા તોપણ હિંમતને ધરતા, વિવિધ પ્રકારના આકારની વાતો કરતા, વાંસની ઝાડીમાં ફરતા, ખરતા તારાની પેઠે વાંકા વિચારના વહેળામાં તરતા, હાથમાં હથિયાર ધરતા, મેવાનાં ખેતરોમાં તેતરો ઉડાડતા, કોઠાંને આમલાં પાડતા જતા હતા. મહા કથાવટે* ત્રીજે પહોર વટે, દહાડો લટે, અજવાળું મટે, સાંજ પડતે, પડતે આખડતે, સૂરજ આથમતે, ગ્રીષ્મની રતે, અંધારૂં થતે, પગવતે ચાલીને, માથે છોગાં ઘાલીને, મકરબે મહાલીને, શંખનો નાદ, મુલ્લાંનો સાદ, ચકલાનો વાદ થતો હતો તે વેળે અમદાવાદ આવી પહોંચ્યા.

રાતે સૂકા રોટલા કેરીના ગોટલા સાથે ખાઈ ચોટલા ઓળીને મસીદના ઓટલા ઉપર તે બે મિયાં ભાંગનાં બીઆંની ફાકી ફાકી થાકીપાકી આવેલા તેથી હજરતને યાદ કરી મરી ગયા જેવા થઈ આંખો મીંચી ગયા. બામદાદમાં બંદગીનો સાદ મુલ્લાં પોકારે, હનુમાન હોકારે, કૂકડાં કોકારે, ધોબી ધોકારે નદીને આરે જતા હતા તે વખત ઊંઘના તખતથી તે બે દોસ્ત ઊઠયા. જંગલ જઈ આવ્યા,

* મુશ્કેલીથી.

છૂટા થઈ આવ્યા; દાતણ લઈ આવ્યા, નદીએ ન્હાઈ આવ્યા, ખ્યાલ ગઈ આવ્યા, એટલે પહોર દહાડો ચઢયે ભૂખનો જાસૂસ આવી ખસૂસ તેમના પેટના પડદા ઉપર ગડદા મારવા લાગ્યો. વળતી–ભૂખે આંખો ગળતી, તેથી કળ નથી વળતી, એવા ચળતી પ્રકૃતિના તે બે ભાઈબંધોએ ભૂખનું દુઃખ મટી સુખ થવાનો માર્ગ શોધ્યો. એક મિયાં હરખચંદને હાટે, પેટને ઉચ્ચાટે, પૂરે ગભરાટે, ઘી લાવવા માટે ગયો. બીજો તેની આવવાની વાટ જોઈને, ગાનતાનમાં ચિત્ત પ્રોઈને, ખીચડી ધોઈને, હાંડીમાં ઓરી હોરી ગાવા બેઠો. પ્યાલામાં હાલ્યામાં આવ્યે ઝાલ્યામાં ન આવે એવું ઘી લેઈ સોબતીપાસ આવવા, લીધેલા ધાણીચણા ચાવવા, રવાલચાલ ચાલતા, ઊંચુંનીચું ભાળતા, બીડી બાળતા, બહાદુરખાન ગાનતાનમાં બેભાન જોવા આવતા હતા. તેમની નજરે હલકાઈથી છલકાઈ જતું વિષ્ણુતેજ આવ્યું; તેથી ક્રોધથી આંખ કરી રાતી, છાતીને જોરે, લટકતે તોરે, જુવાનીને તોરે, તેમણે તૂપને કહ્યું કે, "અબે ચૂપ"!!! મિયાંનું ચૂપ સાંભળી હું તો ચમકેલા ઘૂપની પેઠે ગૂપ થઈ ગયો, ને પડતી ધૂપમાં સંકટના કૂપમાંથી નીકળી મેવાડનો મારગ ઝાલ્યો. વા સાથે વઢે એવાના સંગમાં ગુન્હાના તંગમાં તણાઈ વખતે શૂળીની મૂળી સુંઘવાનો સમય આવે, એમ જાણી ઘાંચીની ઘાંણીએથી બળદિયું છૂટે તેમ તાણીને દોટ મૂકી, તે દાંતા મુકામે આવી દાતણ ચાવી પાણી પીધું.

બાપજી! પ્રવાસનું મહાપુરાણ મોટું છે, માટે આ પ્રથમ સ્કંધનો પહેલો અધ્યાય આપઆગળ સંક્ષેપે કહ્યો; બાકી ઘણો ભાગ રહ્યો, પણ હવે ભોજનનો સમય થયો, માટે મારી વાતનો વહેતો વહેળો બંધ કરૂંછું.

સામંતો.—(હસતે મુખે) ધન્ય છે! વિદૂષક તમારી હાસ્યજનક વાણીને! ખરે, રાણાજીની સભાનું તું પણ એક ઉમદું રત્ન જણાય છે!

વિદૂષક.—(હાથ પસારી) બાપલા! આ રતનનું જતન ક્યાં થાય છે! રોડાની પેઠે અહિંથું તહિં અથડાયછે!

પ્રતાપસિંહ.—વિદૂષક, આજ તેં રાજસભાને ખરેખરી ખુશ

કરી નાંખીછે, માટે તું ખુશી થાય એવું તારે મોએ માગી લે.

વિદૂ૦—મ્હોઢે શું માંગું બાપજી, ભીખનાં હાંલ્લાં શીકે ચઢતાં નથી; "માગે તેને ત્યાગે", એક ભાટ ભીખની સોગાદ લઈ ધણીઆણીને ધમકાવતો આવતો હતો, ત્યારે તેણીએ કહ્યું હતું કે,—

(દુહો.)

"કુંથરે તું કુંજર* ચઢયો, હેમકટારો† હથ્થ;
માગ્યાં (તો) મુકતાફળ મળે, (પણ) ભીખને માથે ભઠ."

માટે બાપજી, મારે ફાટી જાય, ધાશીજાય, નાશીજાય એવી રીઝ જોઈતી નથી. આ શરીર જેઠીમલ્લ જેવું થાય એવી રાતબ બાંધી આપશો તો મારે કશાનું કામ નથી.

પ્રતાપ—ઠીક છે ત્યારે, આજથી તારે માટેજ એક જુદો રસોઇઓ, ને તને ફાવતું ને ભાવતું ભોજન રોજ થાય એવો બંદોબસ્ત કરાવીશું.

વિદૂ૦—મહારાજનું કોટિકલ્યાણ થાઓ! આજથી ઘીસાકરને પાયે મારી પનોતી બેઠી! હવે મારે જોશીને કે ડોશીને પૂછવાનું નાં રહ્યું! હવેથી બાપજી મોટા કવિને મોટા મારકણા હાથીનું, કે પાંજરામાં પૂરેલા પંચહથ્થા વાઘનું સાંકળથી છોડી દાન દો. તો તેનો મને અસંતોષ નથી? મારા લાયક મને મળ્યું, પછી બીજાને ગમેતે મળો, તેની મારે શી બળબળ છે?

[વિદૂષક આજ્ઞા માગી જાય છે.]

કૃષ્ણસિંહ.—બારોટ, રાણાજીના રંગલાએ પણ આજ ખૂબ તાલ આણ્યો!

બારોટ.—કાં ન આણે બાપજી, એપણ રાજનું રમકડું છે. સૌ આ રાજગાદીનો મહિમા છે.

કૃષ્ણ૦—વિદૂષકે અનુભવેલી વાતનું વર્ણન તેના વિચિત્ર સ્વભાવ પ્રમાણે કર્યું, પણ કવિયો તો નહિ અનુભવેલી વાતનું વર્ણન જાણે તે ખરી નીપની હોય તે પ્રમાણે કરી તેમાં રસપણ તેવોજ આણેછે, તો વિદૂષકે કહી તે વાતનું વર્ણન આપ પોતાની

* હાથી. † સોનાનીકટાર.

વાણીમાં થોડા વધારા સાથે હાસ્યરસમાં કરી શકો ખરા ?

બારોટ.—કેમ ના કરીએ બાપજી; કવિ હૈયાની સૂઝે વણદીઠી વણસાંભળી વાત સાક્ષાત નજર આગળ બનેછે તેવી વર્ણવે, તો જેનો પાયો જાણ્યોછે તે ઉપર ઇમારત ઉઠાવતાં તેને શું મુશ્કેલ છે ?

પ્રતાપ૦—બારોટ, ત્યારે આજના દરબારમાં જામેલો રંગ આપ પૂરો જમાવો. ઘડી પછી શું નીપજશે તેની કોઈને ખબર નથી, માટે જે ઘડી આનંદની ગઈ એજ ભલી, ને જીવતરનો લહાવ પણ એજ લીધો જાણવો.

બારોટ.—બાપજી ખરૂં કહોછો. રંગલાની રંગીલી વાતનું વર્ણન આપની ઇચ્છા છે તો હું થોડા વધારા સાથે મારી વાણીમાં હાસ્યરસનું પાણી ભેળી કહું છું, તે સકળ સમાજ સાંભળજો:—

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

પ્યાલો પૂર્ણ ભરેલ આજ્ય* ઉકળ્યું લેઈ મિયાં આવતો,
ચાલી ચાલ રવાલ, ગાલ ભરિને ધાણીચણા ચાવતો;
એથી ઘી સઘળુંજ પાત્ર મહિથી દોળે ચઢ્યું તે હતું,
ઊછાળા ભરિ ચાલ ચંચળ થકી હાલી ઢળી તે જતું.　　૧
એ જોઈ મહા રીસ આણિ મનમાં, મીઆં વદ્યા તૂપને,
'સાલે ! ના ઢલ સાફ બાત કહતા, રે' તે પડા ચૂપને' ?
તોયે ઘી ઢળતું ન લેશ રહેતાં, ચાલ્યું બધું તે છલી;
મીઆં રીસથિ પાત્ર ઊંધું કરિને કે' 'જા ઢલી ! જા ઢલી'!!　　૨
એવા બા'દુરખાન માન ભરિયા, આવ્યા મસીદે પછી,
સાથી સાબરખાન ભાન હિણ જ્યાં, ગાતા બહેતો અચ્છી;
"ક્યૂં ભાઈ લઇ ઘી અચ્છા ખુધર તેં આયા કહાં હે ધરા"?
"ઢોલા મેં રસતેકિ બીચ ઉસેને આડાપના જો કરા.　　૩
દોઆનેકિ બિસાદ સાલિ હમસે બાંકી ચલે બાત ક્યા !
બંદા બા'દુરખાન ઉસ સિરપેં, દેવે નહિ લાત ક્યા !
જા તેં ઘી લઇ આવ ખીચડિ અચ્છી, મેં હૂ પકાતા અભી,

---

* ઘી.

ગાતા હૂં અબ ખ્યાલ ખૂબ ખુસિ સે, આતા મુઝે જો ફુબી".૪
લેવા ઘી ચકુટે ગયો બબડતો; પેલો ત્યહાં શે'રમાં,
બા'દુરે ધરિ હાંડિ માંહિ ખિચડી, ગાતાં જતાં લે'રમાં;
ઊકાળે ચઢિ ખીચડી નિરખિને, લૈ ચાટવો હાથમાં;—
જોવા તેહ અડ્યો, પડ્યો હડફ્ટે, છે ચિત્ત ના નાથમાં*. ૫
ગાતો જાય ઘુમૈડતોજ ખિચડી; તેવે ટપાતાનમાં;
ઠોકયો હાંડલિ ચાટવો ચડપ લૈ, છે ચિત્ત તો ગાનમાં;
ફાટી તે તળિયેથિ હાંડિ ખિચડી ચૂલા મહીં સૌ પડી;
ગાણાની શમી લે'ર જાણ પછિ તે મીંઆં ભઈને પડી. ૬
આવી સોબતિ પાસ, ત્રાંસ ધરિકે',-'એક્યા કિયાં બાંદરા!
ખાના ધૂલ કિયા ગરૂરિ ધરકે, ઘી ધૂલમેં લે પરા' !!
કે' ત્યાં બા'દુર વાત, 'લાત દઉંગા, પંચાત તં જો કરી,
ટપ્પેકી લગિ તાન હાંડિ ઉસને ભાગી, ન મેંને જરી! ૭
લે હાંડી તુજ હે, તુ બેંગન હમા-રા દે અબી લ્યાં ધરી,
લે ઘોકા અંબ લાવ ખાંડિ મિરચી ...
બોલંતાં વઘિ ...

માન૦—(પાટલે બેસી અમરસિંહ સામું જોઈ) કાં અમરસિંગજી ! પરણાચાર કરવાને રાણાજીએ પધારવું જોઇએ, ત્યાં તેમણે કુંવરજીથી કામ ઠેલવા માંડ્યુંછે ! બાપુ, બાળક બાળક સાથે, જુવાન જુવાનશું, અને ઘરડા ઘરડા સાથ શોભે. અમારી ઓળે તો રાણાજી જોઈએ, તે કાં નથી પધાર્યા ?

અમરસિંહ.—મહારાજ! તેમના શરીરને સુવાણ નથી, માટે આપની સેવામાં મને હાજર રાખ્યોછે. રાજધાનીમાંથી આપસામા આવવા એકાએક નીકળવું થયું, ને મારગમાં જરાપણ વિસામો લીધો નહિ, એથી તેમનું મગજ ભારે થઈ આવ્યુંછે.

માન૦—(વિચારમાં પડી) અમરજી ! રાણાજી મેમાનને નો’તરૂં કરી ભોજન કરાવવા વેળે કરાર નથી કહાવી અલગ રહ્યા એનું કારણ સૌ અમો સમજીએ છીએ, પણ તેમને અમારી અરજ પહોંચાડો, કે થવા કાળે સૌ થયુંછે, જે ભૂલ થઈછે તે હવે સુધરે એમ નથી, માટે નો’તરેલા મેમાનોને પોતાને હાથે માન દેઈ ભોજન કરાવશો, ને તેમની હારે બેસશો તોજ તેઓ મુખમાં ગ્રાસ મેલશે.

અમર૦—તેમણે ચોખ્ખું કહ્યુંછે કે, મારી પ્રકરતી સારી નથી માટે પરણાઓની ચાકરી સારી રીતે તું કરજે. મારામાં ને તેમનામાં આપ અંતર ગણોછો શું ?

માન૦—બાપુ તમારામાં ને તેમનામાં અંતર કેમ ગણાય? તું એજ વીરાનો હીરોછે! પણ ભાઈ, જ્યાં સૂધી તે છે ત્યાં સૂધી અમે તમારી સાથ ન શોભીએ. તે ના હોય ત્યારે અમે તમને અમારા માથાના મુગટ માનીએ, પણ જ્યાં સૂધી તે બાર વરસના બિરાજેછે ત્યાં સૂધી અમે તમને છોકરાંમાં ગણીએ; માટે તે આવી પોતાને હાથે ઉપર રહી પીરસાવશે અને અમારી સાથ ભાણું માંડશે તોજ મુખમાં ગ્રાસ મૂકીશું.

અમર૦—મહારાજ, આપ હઠ શાને કરોછો? બાપજી બગડેલી તબિયતે શી રીતે આવી શકશે ?

માન૦—ભાઈ, ક્ષત્રીઓના પેચ જુદા હોયછે! માટે નહિ આવવાનું નોખું કારણ અમને જણાયછે, તે કહી નાંખો, કે તમારો

પરણાચાર પહોંચ્યો ગણી–"દીઠા દેવ, ને પહોંચી જાત્રા," માની હાલ્યા જાઈએ.

અમર૦—જી! મને શું પૂછોછો? આપ ડાહ્યાછો તે દિલમાં વિચારી જુઓ, એટલે આવ્યા નાવ્યાનું કારણ જણાશે.

માન૦—ભાઈ, કોઈના પેટમાં પેશી નીકળાતું નથી, માટે રાણાજીના પેટમાં શો રોગ હશે તે અમે શું જાણીએ?!

અમર૦—રોગતો ખરો, અને તે વળી જેવો તેવો નથી! જે રજપૂતે પોતાની કુંવરીઓ મલેચ્છને દઈ કુળને દાગ લગાડયો, તે તેની સાથ જન્મ્યા પણ હોય; બેટી વહેવાર રાખે તે ભાણા વહેવાર કાં ન રાખે? એવું રાણાજીનું કહેવુંછે; ને એ અખતરાથીજ તેઓ આવ્યા નથી, એ વના તેમને કશો રોગ નથી, તેમજ કશો આપ ઉપર દવેખ નથી.

માન૦—(લાંબો હાથ કરી) થોભો હવે, રાણાજીનો રોગ અમે વરતી ગયા! (ક્રોધને અટકાવી) જ્યારે આ'વોજ પરણાચાર કરવો હતો ત્યારે સામા આવવાનું ને અમને નો'તરવાનું કશું પ્રયોજન નહોતું. ડુંગરા દૂરથીજ રળિયામણા રાખવા હતા. રાણાજીએ અમને આ'વી રીતે અપમાન આપ્યું, પણ અમે તેમનું સાન રાખવા અન્નદેવને માથે ચઢાવીએ છીએ. (ચોખાના દાણા પાઘડીમાં મૂકી ઊભા થતાં) અમે હમીરકુળની આબરૂને આળ ન આવે માટે અમારી બેન દીકરીઓ તુર્કને આપી અમારી આબરૂમાંજ આગ લાગવા દઈ તેને આગળ ફેલાવા દીધી નહિ, તો રાણોજી આજ ગુણ માનવાને બદલે ઘેર બોલાવી નાક કાપવા જેવું કરે છે, ને છેકજ આંકડો ઊંચો રાખેછે, (ક્રોધ કરી) તો હવે જોઇયે મેવાડમાં તમે કેવું રાજ કરોછો તે અમે જોઈશું! રાખોછો તેવો ટેક આખરની ઘડી સૂધી રાખજો! જાનમાલની જાળવણીમાં જેવા જણાવછો તેવા સંકટમાં સપડાયા પછી રહેજો!

[એમ કહી ઘોડે સવાર થાયછે એટલે પ્રતાપસિંહ આવેછે.]

પ્રતાપસિંહ.—કાં માનસિંઘજી! અમારા આવતા પહેલાં આપે કયાં હાલવા માંડયું? છે શું?!

માન૦—શું છે તે તમે જાણો છોજ! પોતાની પવિત્રતાના

તાનમાં મસ્તાન રહી બીજા રજપૂતોનું અપમાન કરવાનો કસબ લઈ બેઠાછો તે આજ જણાયું! પણ જો તમારો આંકડો નીચો ન નમાવું તો મારૂં નામ માનસિંહ મા જાણશો!

પ્રતાપ૦—ભલે ત્યારે એજ છે કની? તમો સારો સમો સાધી આવશો ત્યારે અમો તમને ભાવથી ભેટ શું!

[માનસિંહ તથા તેના સાથીઓ ઘોડે ચઢી ચાલ્યા ગયા પછી]

પ્રતાપ૦—સલુંબરાજી! મ્લેચ્છ રજપૂત આવી જતે આ ઉદેસાગર ઉપરની પવિત્ર પૃથ્વી અપવિત્ર થઈ, માટે એને ગંગાજળ છાંટી પવિત્ર કરવી જોઈએ! જે જે વાસણો તેમને માટે મૂકવામાં આવ્યાં તે પણ તેવાંજ થયાં, ને તે ક્ષત્રીના વાપરવામાં આવવાનાં નથી માટે તેને વાપરવાથી વેગળાં રખાવો; કોઇને આપી દેવાશે, નહિ તો ફેંકી દેવડાવવાનાં તો છેજ!

રામસિંહ.—રાણાજીએ ખરૂં કહ્યું; આપણે તેમ કરવું જોઇએ; એટલુંજ નહિ, પણ આપણને તેમનો સ્પર્શાસ્પર્શ થયો, માટે આપણે પણ વસ્ત્ર બોળી સ્નાન કરી નાંખી પવિત્ર થવું.

વિદૂષક.—સૌથી પહેલો મને ન્હવરાવી નાંખો, મારાથી એમને અડક્યા પછીનું થૂંક પણ ગળે ઉતારાતું નથી! તમારૂં નહાવું રાજસી છે, ને તેથી વાર લાગશે, માટે હું તો લૂગડાં સોતો આ સરોવરમાં ઝંપલાવુંછું! તરતાં આવડે છે એટલે અડચણ નથી.

[પ્રતાપ તથા તેની સાથના સામંતો સચેલ સ્નાન કરેછે, તથા માનસિંહ આવી ગયેલે સ્થળે ગંગોદક છંટાવે છે.]

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—મેવાડનો સપાટ પ્રદેશ.

પ્રતાપસિંહ તથા થોડા રજપૂત અશ્વારો.

પ્રતાપ૦—(સવારોને) આપણે આજ ઘોડા ખેડવામાં બાકી રાખી નથી; પહોર રાતના નીકળેલા પાછલો પહોર દહાડો રહ્યો એટલે સૂધીમાં માનવીની જગોએ [illegible] વશેલાં ગામોગામ

ઝાડી ઝાડી, નદીનાળાંનાં કોતરો નિહાળી થાક્યા, પણ માનવીનો શબ્દ સરખો સાંભળવામાં આવ્યો નહિ; એટલુંજ નહિ, પણ કોઈ માણસ જાતનું પગલું સરખું પણ ખોળ્યું જડ્યું નહિ. ખરે ! મારા માનવા પ્રમાણે મેવાડ—જેવો માણસના જમાવનો ઉછળતો સાગર હતો, તેવોજ જળ વગરના ખારી રેતીના મોટા રણ જેવો આંખે આવેછે. અરે! માનસરોવર નીર સૂકાયે જેવું ખાલીખમ જણાય તેવો મારો મેવાડ મેં હાથે કરી કરી નાંખ્યો છે. માનસરોવર હંસને માટે છે, કાગડાને માટે નથી ! (લાંબી નજરે જોઈ) રે, જુઓ! પણે વેગળે નદી કિનારે ઊગેલા ઘાસમાં હાલતું શું જણાય છે? મને કંઇ માણસના શબ્દ જેવું સંભળાયું ! વાનું જોર ઝાઝું છે તેથી તમારા સાંભળવામાં માનવીનો સાદ નહિ આવ્યો હોય, પણ મને તેવો ભણકારો સંભળાયો, માટે ઘોડા ચાંપી હાંકો !

[નદીમાં ઘેટાંના ટોળાને પાણી પાતો મેઘો રાયકો ઉપલાણેથી ઘોડાના પગના પડઘા સાંભળી તથા ઊડતી ગીરદ જોઇ ચમકે છે.]

મેઘો—(મન સાથે) અરે રામજી ! ક્યાંઇ ધાડ આઇ કે શું ! (અશ્વારો નજરે પડતાં) ઓય ! ઓય ! નખોદ જ્યું ! ! !

પ્રતાપ૦—(તેને જોઈ અશ્વારોને) જુઓ ભાઇઓ, આ શૂળીનું ઘરાક-આટલું આથડયે જડ્યો ખરો. (તેનીપાસે જઈ) ઓ હેવાન ! દેશમાં ફેરવેલી દુહાઈ તેં નહોતી સાંભળી શું ?! (સવારો સામું જોઈ) ભાઇઓ, શું જુઓ છો ! એને બાંધી રાજધાનીમાં લેઇ ચાલો. ઝાડને ડાળે ઊંધો ટાંગી બળતું કરી આખા દેશમાં ત્રાસ વરતે એવું કરો, કે જેથી કોઈ આ'વા નદીના એકાંત કાંઠામાં પશુ નજરે આવે નહિ.

મેઘો.—બાપજી! હું ભૂલ્યો, મને ખેમા કરો. મને ખોડિયારના

હમ, હવે હું ચેદી રાણાની આંણ નેહ લોપું.

પ્રતાપ૦—અલ્યા મોતના સામે પગ માંડેલા પ્રાણી ! જે વેળે વસ્તીમાં વસ્તાં પ્રાણીઓએ, પશુપંખીઓએ રાણાની આણ માની પોતીકાં થાનક તજ્યાં છે, તે વેળે તું નિર્ભે થકો મને કરેલા દેશમાં ઢોરાં ચારવા નીકળ્યો છું, તે ખરે, માથું વેગળે મૂક્યા જેવું કામ કર્યું છે ! સારૂ તને કહેવામાં આવેછે કે, તારો ગુન્હો માફ થવાનો નથી!

મેધો.—ઓ મારા માબાપ! ઝેટાં ને બોકડાં ચારપાણી વના મરી ચાલ્યાં તાંણે હું આંણીકોર નેકળી આંયો. ડુંગરાની કોરમાં હૂં વરને દીપડાંએ જંપવા ન દીધો તાંણે આંણીકોર ભૂલો પંડ્યો બાપજી.

પ્રતાપ૦—ભૂલો પડ્યો કે મોતે ભૂલાવ્યો! ડોશી મુઆનો ભેં નથી, જમ પળક્યાનોછે. "મારે ટકું, કાંપે તેજી." અમે રૈયતના માબાપ છીએ, પણ તે જો અમારા હુકમનું અપમાન કરે તો તેને શિક્ષા કરતાં દયા કરતા નથી. અમો પોતીકા કુંવરના અપરાધ માટે તેનું ડોકું ધડથી જૂદું કરવા આચકો ખાતા નથી. (સવારો સામું જોઇ) એને ઉતાવળે રાજધાનીમાં લઈ ચાલો, ને એના ગોવાળાને મગતું[1] ઘાસ ચરવા મેદાનમાં પડતું મેલો. આ વખત એનો એકપણ બોલ મારે સાંભળવો નથી. (ઘોડો આગળ ચાલાવતાં મન સાથે) દયા એ ધર્મનું મૂળછે, તે હું સારી પેઠે સમજુંછું; પણ રાજ ચલાવવામાં અયોગ્ય દયા એ અધર્મનું બીજછે. જે દયા એકનો જીવ ઉગારે છે, તે હજારો ગુન્હાનાં બીજ વેરેછે; માટે શરૂઆતમાં કીધેલી સખ્તાઈ બહુ કામની છે. તે પાછળથી થવાના અપરાધના અંકુરને ઊગવા દેતી નથી.

[આ પ્રમાણે બબડતો રાજધાની ભણી અશ્વને મારી મૂકેછે.]

મેધો.—(મન સાથે) મારા શા ભોગ લાજ્યા કે મેં રાંડનું કહ્યું ના કર્યું. તેણે તો પરથમ કહ્યું તું કે, ડુંગરો સોડી આઘા માં જાહો; પણ મેં જાણ્યું કે, આંઇ આટલે વેગળે માંણહનો ધહરકો નથી એવી જાગામાં કોણ જોવા એશી હુંસ? રાણો મોગલાંની પીડયામાં પેમાલ થઈ ગ્યોસે, તે તે ઈનું ઘર હંભાળશે, કે આવાં કોતેડાંમાં વાધ હાવજ ઝાલવા ફરે તિનીગોડે ફરતો હશે તે હું શું જાંણું? અરે મારા દીચરા ચેહા, ને સોડી રૂપલી! તમારી શી વલે થાહે! [આમ કહી આખમાં આંસુ લાવી રડેછે.]

અશ્વાર.—ઓ જટ! ઝટ લઈને ચાલ, પછી રડયા કરજે. ધીમો ચાલીશ તો ઘોડાને પૂછડે બાંધી ઘસડતો તાણવો પડશે!

મેધો.—ઓ બાપા! હાલુંસુંને; મારા પગ ભાગી ગ્યાસેં તે મારાથી ઉતાવળું હલાતું નથી!

---

૧ મોકળું—પુષ્કળ.

અશ્વાર.—પગ ભાગવાને માટેજ મને કરેલી જગામાં પગ માંડયા નહિ વારૂ ?!

મેધો.—રાંડને રઝળતી મેલવાની, અને સોઇને છે' આપવો કરમમાં લછ્યો હશે, ત્યાંણેજ અવળી મત સૂઝી બાપા !

પ્રવેશ ૬ ઠ્ઠો.

સ્થળ—સૂવાનો ઓરડો.

પ્રતાપસિંહ તથા તેની પટરાણી.

[મધ્યરાત્રિયે રાણી નિદ્રામાંથી જાગી ઊઠી ભ્રમિત ચિત્તે આમતેમ જુએછે.]

રાણી.—(મનસાથે) અરે ! મને કેવું ગભરાવી નાંખે એવું સુપનું આવ્યું ! એ સુપનાથી મારૂં આખું અંગ જાણે ભંગ થઇ ગયું! મૂઠી વાળવા જેટલું જોર મારાં આંગળાંમાં રહ્યું નથી; પગ પણ જાણે પાણી પાણી થઈ ગયાં ! (પ્રતાપસામું જોઈ) નાથજીતો નિરભે થકા ઊંઘેછે. આ પુરૂષ તે પ્રભુએ શેનાં ઘડ્યા હશે ! જેના ધણીને ભૂખ તરસ ને થાકનું તો ભાનજ નથી. ઊંઘનાં ભાયગં ઉ-ઘડ્યાં હોય તોજ તે એમનો ભેટો કરી શકે, નહિ તો તેને પણ ત-રછોડી હાંકી મેલે છે. આજ કોણ જાણે શા સરખું હશે કે આંખ મેળવી છે. અરે, કપાળે પરશેવો શો વળ્યો છે ! માથાના કેશ પણ વિખરાયા છે. દાઢમના બીજ જેવા દાંત કેવા ચળકી રહ્યા છે ! મનોહર મૂછોના આંકડા એમના એમ હકબંધ ચિત્રમાં ચીતર્યા હોય એવા જણાય છે. ઊંઘતા નર છને તેમની છબીનો ભભકો એવો જણાયછે કે, શત્રુથી તેમની આડે ઉતરાય નહિ ! લાવ, જરા વીં-ઝણાથી ઝીણો વા ઢોળું, ને હળવેથી કેશ સમારૂં.

[રાણીની સુખદાયક સરભરાથી પ્રતાપસિંહને જાગૃતિ આવેછે.]

પ્રતાપ૦—(આંખો ચોળતો રાણી સામું જોઇ) કાં શું કરોછો ? ભાગી રાતે બેઠાં થકાં વીંઝણો વીંઝોછો, ઊંઘ નથી આવતી કે શું? જંપી જાઓ, રાત ઘણી ગઈ છે; શરીર બગડી આવશે.

રાણી.—સ્વામીનાથ! રોજ ઉપ્યાજ કરીએ છીએ; આજ

આંખ ઉઘડી ગઈ તે વેળે જેને જંપ નથી એવી છબી જંપેલી જોઈ તેની સેવા કરવાનો દુર્લભ સમો હાથ આવ્યો જાણી હું બેઠી બેઠી લાખેણી ઘડીનો લા'વો લઉંછું.

પ્રતાપ૦—પ્રાણપ્યારાં ! તમારી સેવા સદા મને શાતા ઉપજાવેછે. પ્રભુએ તેનો બદલો વાળવાનો જોગ આપણા ભાગ્યે નથી આણ્યો.

રાણી.—પ્રાણવલ્લભ ! આપ જેવા નેકી ને ટેકી શૂરા ક્ષત્રી સાથે મારો હાથેવાળો મળ્યેથી હું ઇદ્રાણી કરતાં પણ અધિક સુખ માનુંછું. કાયરને પાલે પડી હીરે જડેલી હીંચોળા ખાટમાં ઊંચું ઓઢણું ઓઢી પોઢવું તે કરતાં ધીરવીર સાથ ઘાસને સાથરે ફાટલે સાડલે સોડવું હું હજારગણું સુખાળું લેખુંછું.

પ્રતાપ૦—શાણી રાણી ! તારી ધીરજ, તારૂં ડહાપણ, મારા જેવા દુ:ખની દોટે ચઢેલા પુરૂષને વિસામોછે! પણ તું હવે જંપી જા. રાત્રિ ઘણી ગઈછે; ઉજાગરે તારૂં સુકોમળ શરીર બગડશે.

રાણી.—સ્વામિનાથ, પોતે સુખે ઊંઘો. અમો તો રણવાસમાં નવરાંથકાં વખતે ઊંઘીએ છીએ; પણ પોતે દહાડે આંખ મેળવતા નથી, તેમજ રાતે પગવાળી મોહોલમાં રહેતા નથી; આજ શા સરખું હશે કે આંખ મેળવ'તી. મને અત્યારે અજંપો થયોછે. તે ઊંઘ આવવાની નથી; માટે આપની સેવા કર્યા કરીશ. લ્યો, વાયરો ઢોળુંછું જરા જંપી જાઓ.

પ્રતાપ૦—પ્રિયા, તને અજંપો શેણે થયોછે ? શું શરીરને કાંઇ અવચેન થયુંછે શું ?! (બેઠા થઈ) પ્રાણવલ્લભા ! તને જે થયું હોય તે કહી નાંખ, કે તેનો ઉપાય આ ઘડીએ કરીએ.

રાણી.—પ્યારા પિયુજી, શરીરને કશો વ્યાધિ થયો નથી.

પ્રતાપ૦—ત્યારે થાયછે શું ? કાંઇ પણ અવચેન વિના આંખ ઉઘડે નહિ, ને ઊંઘ ઊડી જાય નહિ.

રાણી.—પ્યારા મને ઊંઘમાં એક સુપનું લાધ્યું; એથી હું ઝબકીને જાગી ! ને તેથી મારો જીવ ચગડોળ ચઢ્યો; અજંપો માત્ર એનોજ છે.

પ્રતાપ૦—એવું કેવું સ્વપ્નું આવ્યું કે, જેથી તારા જીવમાં ચોળો પેઠો ?

રાણી.—નાથજી, તે સુપનું હૈયાચોળો થાય એવુંજ છે, જાણે દિલ્લી શહેરમાં મેં એક અસ્ત્રીઓનું ચૌટું ભાળ્યું; તેમાં મોગલાણીઓ દોકાનો માંડીને બેઠી હતી ત્યાં બાછ્યાના દરબારમાં સલામ ભરવા રહેલા રજપૂતોની રાણીઓ સોદોસલુક લેતી હતીઓ, તેમાં એક બાઈ–રૂપે જોગમાયા જેવી કાંઈ લેવા આવી પહોંચી. તેની પાછળ એક મોગલાણી થઈ લાગી. જેણીએ તેને કહ્યું-હું આ બજારની દલાલણ છું, તમને જોઈએ તે સોદો હાલો હું અપાવું. ભોળીબાઈ તેની વાંસે વહી ગઈ; પછી તે એક હાટ ઉપર ગયાં. માંહિ ઓરડો પેલો માલ બતાવી પેલી ધૂતારી ભોલી બાઈને એક ઓરડા આગળ લઈ ગઈ, ને પછી તેણીની લાજ લૂંટવાનો લાગ સાધ્યો. ખરૂં જોતાં દલાલણ કોઈ અસ્ત્રીજાત નહોતી, પણ દિલ્લીનો બાછ્યા હતો. બાઈની આબરૂ ઉપર હાથ નાંખવા જાયછે તેવે જોગમાયા મહિખાસુરને મારવા કટાર તોળે એ પેરે તે બાઈ જોગણીને રૂપે જણાઈ, તે પાપીનો પ્રાણ લેવા કોણ જાણે કયાંથી કાઢી પોતાનો કટાર ઝળકાવ્યો! આ ભયાનક દેખાવ જોઈ મારી આંખ ઉઘડી ગઈ. એ તે શું કૌતક હશે? અરે! અરે! દિલ્લીમાં રહેનારી ખત્રાણીઓના આવા હાલ થતા હશે શું?! મારી આંખે કશો ભૂંડો દેખાવ નાખ્યો એટલું સારૂં થયું અરે! રાજસુખ ભોગવવાને દિલ્લીમાં રાણીઓની લાજ લૂંટાવવા રહેવું, તે કરતાં તેમને આબરૂભેર ભૂપાતી કરી બાછ્યાને ત્યાં રહેવું, ને તેમ નહિ તો રાજને રાખ કરી જોગી થઈ બેસવું હજારગણું સારૂં.

પ્રતાપ૦—પ્રિય પટરાણી, તારૂં કહેવું ખરૂં છે. રજપૂતનાં મોટાં રાજ્યોએ પરિયાનાં પળિયામાં ધૂળ ઘાલવાનો કસબ કર્યોછે, ને તેથી તને જે સ્વપ્નું આવ્યું તે અસંભવિત નથી; તોપણ તમારે તે વિષે નિશ્ચિંત રહેવું, સીસોદિયાની પેઢીમાં એવું કલંક આવવાનો સ્વપ્ને પણ ડર રાખશો માં. આ સંસાર પણ સ્વપ્ના જેવો છે. ઘડીમાં જે આંખે દુઃખનું કાળું વાદળ દેખીએ છીએ, તો તેથી ઘડીમાં સુખનો સૂર્ય પણ જોવામાં આવેછે; પણ સુખ દુઃખનો નિર્ધાર નથી; માટે આ જગતમાં લાજને માટે રાજનું છાજ થાયતો તેની ચિંતા ન રાખવી.

રાણી.—પ્રિય, હું પ્રભુ પાસે ખોળા પાથરી માગું છું કે, ગમે

છાજમાં વસવાનો દી લાવજો, પણ રાજમાં રહી લાજ જાવાનો દી ના લાવશો.

પ્રતાપ૦—પ્રિયા, પ્રભુનું ધાર્યું થશે; તે ટેકીનો ટેક રાખતોજ આવ્યોછે, ને રાખશે. હવે જંપી જાઓ; ઘડી પળની ખબર કોઈને નથી. સવારે શું થશે તેની ખબર રામચંદ્રજી સરખાને પણ પડી નથી; એમ ભણેલા બ્રાહ્મણો ભાખી ગયા છે.

[બન્ને નિદ્રાવશ થાયછે.]

बीजो अंक समाप्त.

प्रताप नाटक.

अंक ३ जो.

પાત્ર.

અકબરશાહ......દિલ્હીનો બાદશાહ.
માનસિંહ.........તેનો સેનાપતિ-જયપુરનો મહારાજા.
મહોબતખાં.......તેના શાહજાદાનો સરદાર-પ્રતાપનો ભત્રીજો.
સકતોજી..........અકબરનો પક્ષી—પ્રતાપનો ભાઈ.
સરૂપચંદ............સૂરત બંદરનો વેપારી.
ઑગસ્ટાઇન.........ગોવાનો પોર્તુગીઝ વેપારી.
પ્રતાપસિંહ.........મેવાડનો મહારાણો.
ભાયાતો............પ્રતાપના સગાવહાલા પટાવતો.
બારોટ..............તેનો રાજકવિ.
રામસિંહ............પ્રતાપનો પક્ષી ગ્વાલિયરનો પદભ્રષ્ટ રાજા.
રાણી..............પ્રતાપસિંહની પટરાણી.
કૃષ્ણસિંહ.........તેનો મુખ્ય પ્રધાન—ચંદાવતનો મુખી સલુંબરનો રાવત.
અમરસિંહ.........પ્રતાપરાણાનો ટીલાટ કુંવર.

સ્થળ—દિલ્હી અને કોમલમેર.

प्रताप नाटक.

अंक ३ जो.

प्रवेश १ लो.

સ્થળ–દિલ્હીમાં અકબરશાહનો દરબાર.

અકબર તથા તેના અમીર ઉમરાવો.

અકબર.—માનસિંગજી! દખ્ખન દેશ કા ફિતુર ફના હો ગયા, ઔર ગુજરાત કી ગરબડ બહુત કરકે બૈઠ ગઈ ઉસ સે થોડાસા ચૈન મુઝે હુવા. સોલાપુરમેં આપને સોલા આને કી જીત કી ઉસસે મૈં બડા ખુશ હૂં; મગર મૈં આપકો પૂછતા હૂં, કિ આપકા ચેહરા આજ તેજ નજર નહીં આતા હૈ ઉસ કા સબબ ક્યા હૈ?

માનસિંહ.—જહાંપનાહ હમણાંનો વખત ગમે તેટલી તરવાર મારે તેજ આપે એવો નથી!

અકબર.—મેરે જંગબહાદુર રાજાજી! આપકી તલવાર સે મુગલાઈ તખ્ત કા તેજ સારા હિંદુસ્તાન મેં આફતાબ જેસા ભભકા દે રહા હૈ, ઔર દૂસરે મુલ્કોં મેં ઉસકે તેજકે ઉજાલે સે રોશની હો રહી હૈ; આપ કી યાદદાસ્ત દુશ્મન કે દીલ મેં હરદમ બડા ડર દેખાતી હૈ, તબ આપ ઐસા કીસ સબબ સે બોલતે હો?!

માનસિંહ.—શાહ સલામત, આપ સાચું કહોછો. માણસે પોતાને પરાક્રમે નવેખંડમાં નામના કરી પરાયાં રાજ્યોમાં મોટું માન મેળવ્યું, અને મોટો કહેવાયો; પણ તેના જાતિલામાંના એક પણ આદમીએ તેને બીજી રીતે નહિ, પણ માત્ર એક વેણનો ટકોરો મારતાં તે લેવાયો, તો તેનું સઘળું મેળવેલું માન, પાનમાં કાથાની જગાએ હીરાકશી આવ્યા જેવું તેજ આપે છે!

અકબર.—રાજાજી, આપકા અંદેશામંદ બોલના મુઝે મુવાફિક

નહીં આતા હૈ. ઇસ મુગલાઈ રાજને આપકા મર્તબા બઢાયા હૈ, ઔર રાજપૂતોં ને ભી આપ કો અપને બડે સરદાર માને હૈં, તબ પાન મેં કથ્થેકી જાય હીરાકસી ડાલનેવાલા કૌન હૈ ?!

માનસિંહ.—જહાંપનાહ ! વિચાર કરો એટલે જે હશે તે અંતઃકરણની આંખે આવી ઊભો રહેશે. જેની આબરૂ જાળવવા અમો ઘણીવાર આપની નજરમાં અકારા થયા છીએ; જેનો ટેક જાળવવા અમોએ અમારો નેક છેક વહેતો મૂકયો છે; અને જેને મોગલના મારથી ઉગરી જવા આપને ઊંધું છતું સમજાવી અમે જીવતું રાખ્યુંછે; તેજ રાજ્યે પાળેલા સાપની પેઠે પોતાનો ફુંફાડો અમારા તરફ જણાવી અમને ધિક્કારની આંખે જોયા છે ! ને મોગલાઈ રાજસામે પણ તેની મસ્તી જારીછે !!

અકબર.—(ક્ષણવાર વિચાર કરી) રાજાજી ! દિલ્હીકી શાહનશાહી આગે સિર ઉઠાવે ઐસા રજપૂતોં મેં કોઈ રહા નહીં હૈ, ઔર આપકે સામ્ને ફુંફાડા મારે ઐસા તો મેરે ખ્વાબ મેં ભી નહીં આતા હૈ; મગર બાદશાહી સામ્ને બેદિલી રખ્નેવાલા એક હી હૈ, સો મૈંને જાનલિયા હૈ; લેકિન્ વો મેરી મિહરસે પહાડ મેં જંગલી રાજા જૈસા દમ લેતા હૈ.

માનસિંહ.—અરે તે જંગલી નથી ! તેતો આપણ સઘળાને જંગલી અને અધમ લેખે છે; ને પોતાને મહા પવિત્ર સ્વર્ગના ઇંદ્ર જેવો ગણે છે !

અકબર.—ઐસા ! કયા હજુ–ર ઓ આપકી ગરૂરીસે છૂટા નહીં હુવા હૈ ?!

માનસિંહ.—તેની ગરૂરી છોડાવે એવો ત્રિભુવનમાં કોઈ નથી એમ તે લેખેછે ! પોતેજ એક પવિત્ર કુળનો છે, તે બીજા બગડેલ છે એમ તે માનેછે. મુસલમાનની જાતને અને મોગલને અપવિત્ર ઓળો પડયે અભડાય એવી ગણેછે ! અમે અમારો પરાપૂર્વનો વહેમ છોડી આપના તખ્તસાથ સંબંધ જોડયો માટે તે અમને પણ અધમ ગણે છે.

અકબર.—મૈં જાનતાથા કિ ઉસકા ગાંડા વેહમ તુમારે જૈસે

ક્ષત્રિયોં કે કિયેહુવે કામો સે દિન જાતે બિસા હોગા.

માનસિંહ.—જહાંપનાહ, એનો વહેમ ખસે એવો નથી! એ તો વખત જતાં ઉલટો વધ્યો છે! ને પાળેલો સાપ મોટો ભોરંગ થઈ ડસ્યે વિખ ના વળે એવો થયો છે!!

અકબર.—ઐસા હૈ?! ક્યા ઉસને ઐસા કુછ નુકતા કિયા હૈ ક્યા?

મહોબતખાં.—બંદેનવાજ! ઐસાહી નુકતા હુવા હૈ.

અકબર.—વહ ક્યા હૈ?

મહોબતખાં.—જહાંપનાહ, માનસિંગજી સોલાપુરકી જીત કા બાવટા ઉડાતે દિલ્હી તર્ફ આતેથે ઉસ વક્ત રાણાજીને ઉન કો કોમલમેર બોલાયે, વ આપ ઇસ્તિકબાલકે લિયે ઉદેપુર ગયે; વહાં બડી જિઆફ્ત દી; મગર રાણાજી ઉસ જિઆફ્તમેં શામીલ નહીં હુવે. આપકે લડકે અમરસિંગ કો મહેમાનદારી કો ભેજા.

અકબર.—રાણાને વો અચ્છા નહીં કિયા. માનસિંગજી અમરકે સંગ બૈઠે ઐસા ક્યોં હોવે? રાણાને ખૂદ આકે માન દેના ચાહિયેં.

માનસિંગ.—(રોશમાં)જેણે અપમાન આપવા બોલાવેલા તે માન આપવા કેમ આવી બેસે!

અકબર.—ફિર ક્યા હુવા?

સકતોજી.—ક્યા તે એજ કે, માનસિંગજીને ગળતી ગોદડીએ રાણાનો પરૂણાચાર પહોંચ્યો ગણી ભૂખ્યા ને તરસ્યા ભરેભાણે ઊઠી હાલ્યા આવવાનું થયું!

અકબર.—ઐસા હોનેકા સબબ ક્યા?

સકતોજી.—સબબ શા તે એજ કે, રાણાજીને માનસિંગજીએ બોલાવ્યા પણ આવ્યા નહિ, અને અમરે રાણાજીનો માંહલો ભેદ ખોલી કહ્યો કે, જે રજપૂતે બાદશાહ સાથ બેટી વહેવાર રાખ્યો, તે તેની સાથે બેશી ભાણાવહેવારમાં પણ ભળ્યા હોય; માટે રાણાજી વટલેલા ક્ષત્રીઓનો ભાણા વહેવાર તજ્યાછે.

અકબર.—(ક્રોધ કરી) મૈં જાનતા થાકિ, રાણાકા ફાંકા નરમ પ-

નહીં આતા હૈ. ઇસ મુગલાઈ રાજને આપકા મર્તબા બઢાયા હૈ, ઔર રાજપૂતોં ને ભી આપ કો અપને બડે સરદાર માને હૈં, તબ પાન મેં કથ્થેકી જાય હીરાકસી ડાલનેવાલા કૌન હૈ ?!

માનસિંહ.—જહાંપનાહ ! વિચાર કરો એટલે જે હશે તે અંતઃકરણની આંખે આવી ઊભો રહેશે. જેની આબરૂ જાળવવા અમો ઘણીવાર આપની નજરમાં અકારા થયા છીએ; જેનો ટેક જાળવવા અમોએ અમારો નેક છેક વહેતો મૂકયો છે; અને જેને મોગલના મારથી ઉગરી જવા આપને ઊંધું છતું સમજાવી અમે જીવતું રાખ્યુંછે; તેજ રાજ્યે પાળેલા સાપની પેઠે પોતાનો ફુંફાડો અમારા તરફ જણાવી અમને ધિક્કારની આંખે જોયા છે ! ને મોગલાઈ રાજસામે પણ તેની મસ્તી જારીછે !!

અકબર.—(ક્ષણવાર વિચાર કરી) રાજાજી ! દિલ્હીકી શાહનશાહી આગે સિર ઉઠાવે ઐસા રજપૂતોં મેં કોઈ રહા નહીં હૈ, ઔર આપકે સામ્ને ફુંફાડા મારે ઐસા તો મેરે ખ્વાબ મેં ભી નહીં આતા હૈ; મગર બાદશાહી સામ્ને બેદિલી રખ્નેવાલા એક હી હૈ, સો મૈંને જાનલિયા હૈ; લેકિન્ વો મેરી મિહરસે પહાડ મેં જંગલી રાજા જૈસા દમ લેતા હૈ.

માનસિંહ.—અરે તે જંગલી નથી ! તેતો આપણ સઘળાને જંગલી અને અધમ લેખે છે; ને પોતાને મહા પવિત્ર સ્વર્ગના ઇંદ્ર જેવો ગણે છે !

અકબર.—ઐસા ! કયા હજુ-ર ઓ આપકી ગરૂરીસે છૂટા નહીં હુવા હૈ ?!

માનસિંહ.—તેની ગરૂરી છોડાવે એવો ત્રિભુવનમાં કોઈ નથી એમ તે લેખેછે ! પોતેજ એક પવિત્ર કુળનો છે, તે બીજા બગડેલ છે એમ તે માનેછે. મુસલમાનની જાતને અને મોગલને અપવિત્ર ઓળો પડચે અભડાય એવી ગણેછે ! અમે અમારો પરાપૂર્વનો વહેમ છોડી આપના તખતસાથ સંબંધ જોડયો માટે તે અમને પણ અધમ ગણે છે.

અકબર.—મૈં જાનતાથા કિ ઉસકા ગાંડા વેહમ તુમારે જૈસે

૨૨ કરકે નજ઼ર નહીં કી, મગર મૈં ઉસકા ઇલાજ અબ ખ઼સૂસન કરૂંગા. સારી જહાન જંગ કરકે જ઼ેર કી, મગર છોટે સે મુલ્કકે ગોદમેં રહનેવાલે રાજાકી જબતક તલવાર છોડવાઈ નહીં, વહાંતલક ઉતકી અજ઼બ ઉમ્દા મલમલકી સફેદ ચાદરપર જરાસા દાગ નજ઼ર આતા હૈ; ઉસસે દેખને વાલેકો બુરા માલૂમ હોતા હૈ. સોનેકી રિકાબી મેં લોહેકી રેખ, હીરકી ઉમ્દા રસી કી અંદર નન્ની સી ગાંઠ, ઔર ઇસ બડી આંખ મેં મખ્ખી કે પાઉંસે બારીક ફાંસ રહેનેસે દિલકો ચૈન પડતા નહીં હૈ, ઉસી તરહ અકબરકી શાહનશાહી મેં મેવાડ઼કી મરોડ઼સે બુરા માલૂમ હોતા હૈ.

[નેપથ્યમાં કોલાહલ થાય છે.]

એકજણ.—મારૂં સતિયાનાસ વલી ગયું! બાદશાહ મારી બૂમ સાંભલે ટો બહુ સારૂં. જીંડગીમાંઠી નીકલી ગિયો! અરે પરમેહર! તેં ધાધરૂં હોહે ટે ઠહે.

બીજો.—બાડશાહી મેં ખરી લૂંટ હોટી હે, ઐસા હમકૂં માલૂમ નહીં ઠા. હમારા માલ હરામખોરને છીન લિયા; હમારા નસીબ ફૂટ ગયા! હમારા કયા હોયગા?!

અકબર.—(નેપથ્યમાંનો શોર સાંભળી) અયે હજૂરી! કૌન શોર કર રહે હૈં?

હજૂરી.—(ડોકિયું કરી આવી) આલમપનાહ! કોઉ પરદેસી અંદર અંદર દુઃખ રોતે હૈં.

અકબર.—જો હોવે ઉનકો દરબારમેં આનેદો.

[હજૂરી તેમને દરબારમાં પ્રવેશ કરાવેછે, તેઓ બંદગી બજાવી બાદશાહ સામા ઊભા રહેછે.]

અકબર.—(તેમાંના એક સામું જોઈ) તુમ કૌન હો, ઔર કહાં સે આયે? તુમારી હકીકત કયા હૈ?

એકજણ.—બંદેનિવાજ! હું સૂરતબંદરનો ઝવેરી છઉં; મારે નામ સરૂપચંદ છે. હીરા, માનેક, મોટી, પરવાલાંનો વેપાર કરૂં છઉં. બાદશાહીમાં વેપારસારૂ પાંચલાખનું જવાહિર લઈ આવતો હુતો; તેવામાં આબુજી ઊતરી બે મંજલ આ તરફ આવતાં હરામખોરોએ મારૂં નસીબ ફોડી લાખ્યું!

અકબર.—હરામખોર કૈસે થે? તુમ્હારે પાસ કોઈ આદમી થે કિ નહીં?

સરૂપચંદ.—બાદસાહ સલામત, મારીસાઠ માનસ હુતા; આઠ બરકમદાજ, ચાર તીરકાંમથાં વાલા, અને બીજા છો આડ હઠિયારી હુતા; તથા બીજા ગરગુમાસ્તા બી હુતા; તોપન તે બઢાને ધૂલ ફ઼કાવી હરામખોરો મારો માલ તપડાવી ગયા. જાતે ઘોડાના સવાર હુતા; કપડાં બી અચ્છાં પેહરાં હુતાં; દેખાવમાં કોઈ રાણીજાયા રજબૂત જેવા હુતા; જેમાંનો એક બરો ભપકાદાર હુતો. તેને દેખતાંજ નબલા પાતલાની તો હિંમત છૂતી જાય, અને મોતા મારતે મિયાંને બી મોંમાં મારી ચાઇલો જાય એવો હુતો. દિલ્લી તરફ઼ આવવાના રાજમારગમાં તેણે વાત પાડીછે, તે ખરેખર મેં નજરે જોયું! હમારી કમબખ્તી લાગેલી કે અમે એ રસ્તે આઇવા. ગરીબનિવાજ! તેમની કીધેલી લૂતની રેલમાં મારૂં ઘરબાર તનાઈ ગયું! આપ મુલુકના બાદસાહ છો, તેથી આપ અમારૂં વલતર વાલી આપસોજી.

અકબર.—(બીજા અરજદાર સામું જોઈ) તુમ કૌન હો? તુમ્હારી કયા હકીકત હે?

બીજો.—ખોડાવિંડ! મૈં પોર્ટુગીજ હું; જિસ લોકકૂં ઇસ મુલુકમેં ફ઼િરંગી બોલટે હૈં, ઓ મૈં હું. મેરા નામ ઑગસ્ટાઇન હૈ. ગોએસે હમારા સરડારને મુજકો ઇડર બાડશાકૂં નજરાના ડેનેકો ભેજાઠા. ઔ–ઔ ઇસ મુલુકમેં આટે ચોરોને છીન લિયા. આપકૂં ઓ–ઓ ઝવેરીને જો ફ઼િરિયાડ કી, ઐસા હાલ હમારા બી હુવા. મૈં અચ્છા દૂસરા બિલાટી માલ બી લાયાટા, લેકિન્ હમારા સબ લૂંટ હોટે કુચ્ચ નહીં રહા. હમકૂં ડો લાકકા નુકસાન હુવા. હમારા નસીબ ફૂટ ગયા હમારા કયા હોયગા! પરદેસકી અંડર હમારા જાન માલકા માલક કોઈ નહીં હે! હમારા પર ખુડાને ગજબ ગુજારા!!

અકબર.—(ક્રોધિત થઈ દરબારીઓ સામું જોઈ) દેખો યારો! રાની રાણાને કૈસા ફ઼િતુર માંડા હે! બાદશાહ વ બસ્તી સબકે સંગ ઉસને મસ્તી માંડી હૈ. ઐસી કીતની ફ઼રિયાદ તફ઼ આગે આ ચૂકી હે! ચિતૂરમેં રકખે હુવે સૂબેકી હલાકી હર વકત કૈસી કાગજમેં આતી હૈ! અબ સબર કરનેકા વકત હૈ?! (અરજદારો સામું

જોઈ) તુમ નિડર હો, તુમારા જિસને નુકસાન કિયા હૈ ઉસકે પાપકા ઘડા અબ ભર ચૂકા હૈ ! (માનસિંહ સામું જોઈ) માનસિંગજી ! જિસને આપકા અપમાન કિયા હૈ ઉસકા ગુમાન ઉતારનેકા હક મૈં આપ કો દેતા હૂં. એક અચ્છે લશ્કરકી તૈયારી કરો, ચાહિયે ઇતના આરૂતગોલા ભરો, ઔર ફિતુરીકા ફૈલ સબ ફના કરો.

આજમાયશ દાખલ લશ્કરકી સરદારી શાહજાદા સલીમ કો દેનેકા મેરા ઇરાદા હૈ, વ આપ ઔર મહોબતખાન ઉસકે સંગ જંગકા રંગ દિખાને કો રહો, ઔર ઉસકી ઇજ્જત બઢાઓ ઐસી મેરી ખ્વાહિશ હૈ. (દરબારિયો સામું જોઈ) બેપારીકા લડકા જહાજકી સફર કરને સે ઔર પરમુલ્કમેં પાઉં ધરને સે જૈસા હુશિયાર વ ચાલાક હોતા હૈ, ફિર બડે બેપારી કે લાયિક હોતા હૈ, ઉસી તરહ બાદશાહકે લડકોં કો ભી જંગકાજંગલ દેખના ચાહિયે. ઉસ સે ઉન મેં હિમ્મત વ જવાંમર્દી કા બડા ગુન આતા હૈ, તિસસે વે બાદશાહી કે લાયિક હોતે હૈં. બાદશાહકા લડકા જંગબહાદુર નહીં હુવા વો શાહજાદા નહીં, લેકિન્ તખ્તપર ધરનેકા કાઠકા પૂતલા સમજના. મગર મેરે જવાંમર્દ સરદારો ! સલીમશાહકી સમશેર કે નૂર આપ હો. શાહજાદેકી ફતેહકા બાવટા તુમ્હારે હાથમેં હૈ, ઔર ઉસકી ઇજ્જતકા ઉમદા માલકા બડા પિટારા તુમ્હારે હવાલેમેં હૈ ઐસા મૈં માનતા હૂં. ખુદા તુમ્હારે હાથ સે શાહજાદેકી ફતેહકા નિશાન પ્રતાપ કો પાયમાલ કરકે ઉડાવે ઐસી મૈં પરવરદિગાર આગે દુઆ કરતા હૂં.

સરદારો.—(મોટે અવાજે) આમીન ! આમીન !! આમીન !!!

[દરબાર બંધ થાય છે.]

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કોમલમેરમાં પ્રતાપસિંહનો દરબાર.

પ્રતાપસિંહ તથા તેના ભાયાતો.

પ્રતાપ૦—શૂરા સીસોદિયાઓ ! ઉદેપુર જઈ અભિમાની માનને મળી મેવાડના ભવિષ્યની ભૂમિમાં આપણ વિષનું બીજ વાવી આવ્યા છીએ, માટે તેનું ઝાડ હવે જોતજોતામાં વગર પાણી પાયે વધી

ગયા વનું રહેનાર નથી. અરે, તેને તેના તેજ પાણી પાઈ ઊગાવી ઉતાવળાં ફળ આવે એવું કરશે ! જેનાં ફળ આપણેજ લણવાનાંછે.

ભાયાતો.—મહારાજ ! શી ચિંતાં છે? મેવાડના ક્ષત્રીઓ એવાં ફળની લણણી કરવામાં કેદી પાછા હઠે એવા છે ! તેમના હાથ ને હથિયાર સાબૂત જોઇએ. તેઓ દુશ્મન ચાખીને યાદ કર્યા કરે એવાં ફળ ચૂંટી ચૂંટીને આપવાને આળસ કરે એવા નથી.

પ્રતાપ૦—રે, બાવળ વાવી આંબાની આશા શાને રાખવી?

ભાયાતો.—મહારાજ ! આપણે આંબા વાવવાને ઇચ્છર્યા નથી! દુશ્મનના પગ ફરવાની જગામાં બાવળજ જોઈએ ! ઊંટને આંબા કશા ! તેમને માટે તો લાંબી શૂળોવાળા મતવાલા બાવળજ જોઈએ.

પ્રતાપ૦—તે ખરૂંછે, તોપણ હવે આપણે હાશ કરી ઊંઘવું ન જોઈએ. ભૂખ્યા ગયલા મેમાન પરૂણા મળતા પાઈ લેતા આવશે, માટે ધોલિયાનું ટોળું જમ્યા વનું જાય એમ ન થાય. સર્વને સારી રીતે પહોંચી વળે એટલું સીધુંસામાન તૈયાર કરો, તથા હાથ છૂટા પીરસનારા પણ તૈયાર કરી રાખો.

ભાયાતો.—રાણાજી, એનો શોચ આપ ન કરો. જમણવાર થવાનું નોતરૂં ફરતાંજ પીરસનારા પૃથ્વીનું પડ ફાડી વાંસના ગરજાની પેઠે ઝટોઝટ નીકળશે; આભમાં હશે તો ત્યાંથી પટોપટ પડતાં નાંખી આવી ઊભા રહેશે; માટે તેની ચિંતા આપ ન કરો.

પ્રતાપ૦—ચિંતા રાખ્યા વિના ચિંતવેલું કામ પાર પડતું નથી. નિશ્ચિંતતા એ માણસને ફસાવનારી નિદ્રાની સગી બેન છે; ને "જાગતાની પાડી ને ઊંઘતાનો પાડો" એ કહેવત ખોટી નથી. ચિંતાને જાગૃત કરવાનેજ માનને બોલાવ્યો હતો એમ નક્કી માનજો; ને એ ચિંતાજ આપણી ધારેલી ધારણાનું અજવાળું આંખે લાવશે. વેપારી કહેવત કહેછે કે—"ગાદીતકિયો, કે દોરીલોટો." તે ક્યારે, કે ન કાળજો થઈ વેપાર કરે ત્યારેજ; તેમ ક્ષત્રીને પણ રણમાં તરવારની પટાબાજી ખેલવામાં રાજપાટ કે તૂટીખાટ લલાટમાં લખેલી છે.

[નેપથ્યમાં]

કોઈ રાણાજીને ખબર પૂગાડો કે દલ્લીથી કાગર લઈ રૂપો રાઈકા આયોસે.

પ્રતાપ૦—(તે સાંભળી છડીદાર સામું જોઈ) તે કોણ છે, ને શું કહે છે?

છડીદાર.—(પડદા પાછળ જોઈ આવી) પૃથિનાથ! કાગળ લઈ કોઈ રાયકો આવ્યોછે, મહારાજ!

પ્રતાપ૦—તેને અહિં આવવા દો.

[છડીદાર તેને પ્રવેશ કરાવે છે.]

રાયકો.—બાપજીને પગે લાગું?

પ્રતાપ૦—રાયકા, કયાંથી આવ્યો, ને શું લાવ્યો છે?

રાયકો.—દલ્લી માથેથો આયો, ને પથિરાજજીનો કાગર લાયો સું બાપજી!

પ્રતાપ૦—લાવ્ય, તે કાગળ જોઈએ. (પત્ર લેઈ) બેશ, તું હવે નચિંત થા. (પત્ર ઉપર ઉપરથી આતુરતાથી જોઈ) શૂરા સીસોદિયાઓ! આ પત્ર આપણા વહાલા પૃથિરાજજીનો છે; ને તે તમો સર્વેને જાણવા જેવો છે.

સર્વે.—(આતુરતાથી) મહારાજ, એ શુભ પત્ર અમને વાંચી સંભળાવો.

પ્રતાપ૦—(પત્ર સામું જોઈ માથું ધુણાવી) વહાલા તે વહાલાજ! અરેરે! પૃથિરાજ જેવાં ઉમદાં રત્ન બાદશાહને દરબાર કશાં! રે, ગળીના કુંડમાં કમળ ના જોઇએ! રે રે! કવાયે કાંકરા! હશે, ઈશ્વરની ઇચ્છા એમની હશે. (ભાયાતો સામું જોઈ) મારા વહાલા વીરાઓ! આ પત્ર લગ્નની કંકોતરી નથી, બાદશાહનાં બેટાબેટીની શાદીનો સંદેશો નથી, પણ આપણી મહિમાવાન મેવાડની ભોમિમાં પોતાના સાજન લઈ મોટા દમામ સાથ એક વરરાજાને કબરરૂપી કન્યા સાથ વરાવવા માની માન આવેછે! માટે તેનેસાર સીધું સામાન તૈયાર કરી રાખજો! એ આ પત્રની મતલબ છે. (કવિ સામું જોઈ) બારોટ! રાઠોડનો પત્ર તમારી વાણીમાં લખેલ છે, માટે આ લ્યો, સર્વેને વાંચી સંભળાવો.

બારોટ.—લાવો બાપજી. (પછી તે પત્ર લઈ વાંચેછે.)

(दोहरा.)

સૂર્યવંશના શોભતા, સિસોદિયામાં શેર;

રાવળકુળના રાજવી, ન થાય કોથી જેર. ૧
કોમલમેરે રાજતો, ધારી કર સમશેર;
પ્રતાપ પૂર્ણ પ્રતાપથી, વાળી શા'શું વેર. ૨
રે પ્રતાપ પ્રણમી તને, પત્ર લખું ધરી પ્રીત;
હમણાં શા' દરબારમાં, વાત બની વિપરીત. ૩
માનતણું અપમાન તેં, કીધું જે તજિ ભીત;
તેણે આગ ઉઠાડિછે, અકબર કેરે ચિત્ત. ૪
વાત વધારી કહિ ઘણી, તુજ ઘરના[1] એ નેટ;
એથી અગની એકદમ, ઊઠી અકબર પેટ. ૫
આથી સજ સેના કરી, લેવા તારી ભેટ;
શાહે ઉર એવું ગણી, પકડું એ આખેટ.[2] ૬
લાખ સેન લઈ આવવા, શા'જાદો કરિ ત્યાર,—
અરે અત્રથી મોકલ્યો, સાથ બિજા સરદાર. ૭
મુખ્ય કરીને મોકલ્યા, તુજપર ધરતા ખાર;
માન મહોબતને વળી, એ સઘળાનો સાર. ૮
દારૂગોળા દશગણા, રાખી સેના સાથ,—
મતવાલા મોગલ ઘણા, ધરિ હથિયારો હાથ.— ૯
આવેછે તારી તરફ, જયમ ઉલટેલાં તીડ;
એથી કંઇ ક્ષત્રીતણા, પેટવિષે થઈ પીડ. ૧૦
હું પણ અતિ ઉદાસછું, આ કારણથી વીર!
શા'ને બહુ વખતે મળી, મેં છાંટ્યુંતું નીર. ૧૧
પણતુજ ઘર ફૂટેલ ત્યાં, શી કરવાની વાત!
રેરે ઘર ફૂટે થકી, ઘણી ઊપજી ઘાત!! ૧૨
વાઘતણા બકરી બન્યા! સહિંના થયા શિયાળ!
નિજઅંગો જૂદાં થતે, અરિના અતિ ઓશિયાળ. ૧૩
શું ઝાઝું તુજને કહું, શૂરપૂર દૃઢ ધીર!
આળસમાં ઊંઘીશ મા, બહાદુર બાવનવીર! ૧૪

૧ પ્રતાપના ભાઈ ભત્રિજા વગેરેએ. ૨ શિકાર,—પ્રતાપને ઝાલવો. એ શિકાર ઝાલવા જેવું સહેલું કામ ગણીને.

સામંતોને સજ કરી, રહેજે અતિ હુશિયાર;
છે સીસોદામાં હજી અંગીઠી અંગાર. ૧૫

સિંહ અજા-ટોળા થકી, ડર્યો ન દીઠો દૃષ્ટ;
શૂર અરિ સામા મળે, કાળજ ન ધરે કષ્ટ. ૧૬

તું તારી તરવારને, અપાવજે જશ આપ,
શાહના દિલમાં છાપજે, તુજ સાહસની[3] છાપ. ૧૭

ધર્મ રાખશે ધરણીમાં, તુજ કુળનો જગદીશ;
પૃથિની એ પરતાપને, છે હરની આશીષ. ૧૮

(બારોટ પત્ર વાંચી તે સામું જોઈ)

ભલે પૃથિરાજ ! ભલે ! કવિયોને કાન ઝલાવે એવાં કામ જણાય છે. !

પ્રતાપ૦—(પત્ર વંચાયા પછી આવેશમાં આવી) રે આ રાજના સગાઓ ! પૃથિરાજજીનો પત્ર સાંભળ્યો ! સગોભાઈ સગરો નગરો થયો, ને શાહે આપેલી સૂબાગીરીથી લોભાઈ ભાઈની સગાઈ ભૂલી ગયો ! તેનો નામબોળુ છોકરો તમે જોયો ?! હિંદુ મટી મુસલમાન થઈ પોતાના ખાનદાનને ખેહ લગાડી મહોબતખાં નામથી શાહનો દરબાર ઓળખાયો ! રે, આવા કુળબોળુ કપૂત રજપૂતાણીને પેટ પાકવા ન જોઈએ ! તે ગર્ભમાં ગળી જવા જોઈએ ! કે કાંતો નામબોળુ થતાંમાં વીજળી પડી બળી જવા જોઈએ ! સક્તો પણ શાહની સોડમાં ભરાયો; તે પણ વખતે આ વેષમાં શામેલ હશે ! રે, એક બાપની પ્રજા તે સગા, ને "સગપણ સોનું પીતળ પ્રીત" એમ કહેવાની રીત પડીછે; તે શું સાચીછે ?! સવળા દિવસમાં શત્રુ પણ સગા થતા આવેછે, ને વાંકે દીએ સગા દગા દઈ શત્રુની ગરજ સારે છે; તો શું સગપણને સોનું કહેવું એ ખોટું નથી ?! સોનાની સગાઈ મૂવે મિથ્યા રાગ તાણી રોવામાં, અને શરીરનો તથા લૂગડાંનો મેલ ધોવામાં રહી છે; તે પણ સગરથી ઉપજેલા સપૂતે મૂછ મુંડાવી દાઢી રાખી કાઢી નાંખી ! રે કહુંછું કે,—

[3] પરાક્રમ.

(ગીતિ.)

"દીવો ભ્રખે અંધારૂં, માટે તેનું સુત કાજળ કાળું;
પાપી-ધન ખાનારો, તેનું છૈયું ન હોય જશવાળું."

રે ! દીવો અંધારાનો આહાર કરનારછે, તો તેનું સંતાન કાજળ તે કાળુંજ હોયછે; તો તે શુદ્ધ ક્ષત્રીકુળનો દીપક જવનની આપેલી જીવિકા ઉપર જીવનારનું છોકરૂં કુળ અજવાળે એવું ક્યાંથું હોય ! રે, "દી વાળે તે દીકરો, ને છોવાળે તે છોકરો" એ કહેવત ખોટી નથી. જેટલા જવનની આપેલી જીવિકા ઉપર જીવશે; તેનાં સંતાન બાપદાદાઓનાં નામ ઉપર છોવાળે એવાંજ થશે ! પ્રતાપ પ્રાણ જતે તેમ થવા દેવાનો નથી, એટલુંજ નહિ પણ તે તુચ્છ તુર્કનો ઓળો પોતાના ઉપર પડવા દેનાર નથી. ઇંદ્રવારણાંના અભિલાખિયો દોડયા દોડયા દિલ્હી જઈ ભરાયા છે, પણ તેઓ સ્વાદ ચાખ્યે પોતાના મનમાં સમજશેજ, કે આપણે જે પગલું ભર્યું તે દૂધમાં એળિઓ ભેળવાનેજ. હજુ પણ હાકી પોકારીને કહુંછું કે, જેમને બાદશાહ ના થવું હોય, સૂબાગીરીઓ જોયતી હોય, તે બેધડક ઉચાળા ભરી ત્યાં જજો ! આ રાજમાં રહેવાને ઝૂંપડાં, સૂવાને ઘાસ, ને ખાવાને રોટલા ને છાશ છે. ખાંઈણીઆમાં માથું મૂકી સૂવાની નજર પહોંચતી હોય તોજ આ બળતા દવ જેવા રાજમાં રહેજો. જેઓ પ્રાણ કરતાં કુળની પવિત્રતાને વધારે વહાલી ગણતા હોય, તેજ પ્રતાપની બાજુએ મેવાડની મહિમાવાન ધરતીમાં પોતીકું લોહી રેડવા લાગ્યા રહેજો; નહિતો અકબર તમને લાંબો હાથ કરી મોજશોખના ગોખ બતાવે છે તેની તરફ વગર પૂછયે વહ્યા જજો.

ભાયાતો.—(એક અવાજે) રાણાજી, એ શું બોલોછો ! આકાશમાંથી તારામંડળમાંથી જે તારા ખરેછે, તે તેનું પુન્ય પતી રહે છે ત્યારેજ; તેમ જેનું પુન્ય પરવાર્યું હશે તે તરકને ત્યાં ગયા, તે માત્ર મૂવે નરકમાં જવાનેજ. હજી અમારી પેઢીનું પુન્ય પરવાર્યું નથી ! અમે મૃત્યુલોકના સ્વર્ગમાં છીએ ! ને મૂવે પણ અમારો હક સ્વર્ગે જવાનો છે, તે અમે તુચ્છ લાલચને વશ થઈ નહિ ખોઈએ. અમે આપની છાયામાં જોડાયા રહીશું, ને લાખેણો જશ લઇશું, ને પછે સ્વર્ગમાં જઇશું, નામના રહેવામાં રહેલાં દુઃખોને અમો

ઘણાં મીઠાં ગણીએ છીએ. રે, ટૂકડો ખાઇને તો કૂતરૂંપણ ધણીનું ઘર સાચવેછે, તો જેના કણનો આ દેહ બંધાયો છે, જે રજપૂતાણીનું દૂધ ધાવ્યાછે, તે ધણીને ઘેર ધાડ કેમ આવવા દેશે!

રામસિંહ.—રાણાજી, હવે વાર કરવાનો વખત નથી. જે રૂડા સમાની રાહ જોવાને આ આંખ્યો ફાટી રહી હતી, તે સમો ચાલી ચલાવીને આવ્યોછે, તો એને હાલી જવા દેશો માં! એનો લહાવ લેવાને સૈ કોઈ રાણીજાયા-આ રાજમાં રહેલા રાજી છે. ખરવાના હતા તે ખરી ચૂક્યા, ખરતાં જે રહેલાછે તેતો ધ્રુવના તારા જેવા જાણજો! જેમના પરિયાએ આ રાજનું રક્ષણ કરવામાં કાયાની ખાખ કરી રાજને રાખ થવા દીધું નથી, જેમણે પ્રાણ જતે પાછો પગ મેલ્યો નથી, જેમનાં હથિયારે દુશ્મનને હા વળાવી તેમની રાંડોને રંડાપા અપાવ્યા છે, તેમનો નિર્વંશ ગયો નથી! રે, એ ઝાડને ફળ એવાંને એવાંજ આવેલાં છે! જે પોતાનો સ્વાદ આ રાજના શત્રુઓને ચખાડશે.

પ્રતાપ૦—રામસિંઘજી, આપનું કહેવું સત્ય છે. આપણે કેડ બાંધીનેજ શત્રુને સળેખડું કર્યુંછે, એટલે હવે આપણે ઝાઝું સજવાનું નથી; તોપણ વિવાહ માંડ્યો તો સરેતોરે પાર ઉતારવાની સામગ્રી જે જોઈએ તે તૈયાર કરી જાનને માન દેવા સામા જવું. માટે આપણા સગાવહાલા, સામંતો વગેરેને આ લગ્નની કંકોતરીઓ લખાવો, તથા આપણા તાબાના તમામ કિલ્લાઓ જેકે આગળથી મજબૂત કરી રાખેલાછે તેમાં અન્નજળ, ને હથિયારનો સારો જથો ભેગો કરાવવાનો વેત કરો. રે, પ્રથમ કંકોતરી સલુંબ્રાજીને લખો, જેઓ જલદી આવી સઘળી વાતનો ડખો કાઢી નાંખે. ઝાલોરના રાવને અને દેલવાડાના ઝાલાજીને પણ લગ્નનો દિવસ ઢુંકડો જાણી ઉતાવળે કંકોતરી લખાવો, કે જેઓ પોતાના સાજનો સાથે ઉતાવળા આવી રણમંડપને શોભા આપે. રે ટૂંકામાં એટલુંજ કહેવાનું કે, આપણા સોળે સામંતોને સજ કરો.

રામસિંહ.—હા, હવે તેજ કરીએ; કચેરી બરખાસ થાય પછે હવે એજ ગોઠવણ કરીએ.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—સૂવાનો ઓરડો.

પ્રતાપસિંહ અને તેની પટરાણી.

[પ્રતાપ સૂતો સૂતો વિચારમાં લીન થયોછે એવામાં
રાણી આવે છે.]

રાણી.—(રાજાની ચર્યા જોતી જોતી આવતાં પાસે થોડીવાર થોભી) સ્વામિનાથ ! હું આપ આગળ આવી ઊભી છું, તોપણ આપ હું સામું કાં જોતા નથી? શી ચિંતામાં ચિત્ત પરોવાયુંછે; કે ધ્યાનીની પેઠે આપ છાની નજર માંડી એકતારો જોડી સૂતાછો ? !

પ્રતાપ૦—(મૃદુ શબ્દો સાંભળી ચોંકી ઊઠી) આવો પ્રિયા !

રાણી.—(પાસે પડેલી રિકાબીમાંથી મુખવાસ આપતાં) સ્વામિનાથ ! ચિંતામાં ને ચિંતામાં દેહ ખપાવી નાંખી ! જુવાન છતે ગાલની લાલી ઝાંખી કરી ! અરે ! જે મુખ શરદપૂનમના ચાંદા સરખું શોભતું હતું, તે કરમાયલા કમળ જેવું દેખુંછું! હવે થિરતા રાખો. ચિતોડ લેવાની અને બળિયા દુશ્મન સાથ બાથ ભીડવાની મડમથલમાં પળ જંપતા નથી, એથી ચાર વરસમાં જુઓ, કાયા કેવી કથળી ગઈ! માથે સબળા દુશ્મન ગાજેછે; ઉછળતા દરિયાની છોળો વચ્ચે વેળુના તરતા બેટ ઉપર વસવું તેવી આપણી હાલત છે; માટે કશી વાત ઉછળી ગૂડા ભાગવાની કરશો માં. આજ શા વિચારમાં મન વળુંધ્યું છે?

પ્રતાપ૦—શાણી રાણી! ચિંતા કોને ન હોય તે તમે સમજતાં નથી; ડાહ્યા કવિયો કહે છે કે,—

(दोहरो.)

“ચાતક, ચકવા, ચતુરનર, પ્રતિદિન ફરે ઉદાસ;
ખર, ઘૂવડ, ને મુરખનર, સુખે સુએ નિજ વાસ.”

અરે, ઉદાસી હરાયોમાલ ખાનાર પાડાને હોતી નથી ! જેને પરાયાં ખેતરોનો સૂતો માલ ખાઈ ખાડામાં પડી વાગોળ્યા કરવાનું તે-

ને ચિંતા ન હોય; પણ જેને પોતાનું વતન રાખવુંછે-જેને પોતાના ખાનદાનની આબરૂનું જતન કરવુંછે-તેને તો ચિંતા હોયજ. શરીર સૂકાયાની ચિંતા શામાટે રાખો છો! રે પુષ્ટપણું તો રૂની બરફીનું ઘણુંએ હોય છે, પણ તે શું કરી શકે છે! ઓલવાતા દેવતાની ઝીણી ચણુગારી તેને અડતાં બાળી ભસ્મ કરી નાંખેછે; તેમ દુ-શ્મન ગમે એટલા જબરા જણાય છે તેની ચિંતા તમે રાખો માં. પ્રતાપના આથી પણ સુકાઈ ગયેલા દેહમાં જ્યાં સૂધી અગ્નિ રૂપ જીવની સંજ્ઞા હશે ત્યાં સૂધી તે ગમે તેવા દુશ્મનનો ગાંજ્યો જવા-નો નથી! ઉછળતા દરિયાના મોજામાં રેતીનો પોપડો નથી, પણ ચકમકનો ખરાબો છે! શા વિચારમાં છું તે સઘળું વિસ્તારી કહેવાની જરૂર નથી; પેલી મારી બંડીના ઘુંજામાં એક પત્રછે તે વાંચી જુઓ.

[રાણી તે પત્ર લાવી દીવાને અજવાળે ધરી મનમાં વાંચેછે.]

રાણી.—(પત્ર વાંચી રોમાંચથઈ) પ્રાણનાથ! જે દી સ્વપ્નામાં રોજ દેખ્યા કરતી હતી તે આ આંખે જોવાના આવ્યા! હશે, હ-રિનું ધાર્યું થશે. જ્યાં સૂધી ભે આવ્યું નથી, ત્યાં સૂધી ચિંતા ને બીક રાખવી કહી છે; પણ તે આવ્યું તો તેનો ઉપાય આકળા થયા વના કરવો. તો હવે ચિંતા કરવી જવા દો, ને આજ મારી સાથે શેતરંજ ખેલો. કાલ કેવો દી દેખશું તે દીનોનાથ જાણે.

પ્રતાપ૦—પાણપ્રિયા, હવે શેતરંજજ ખેલવાનો છે! લૂગડાના પટ ઉપર નિર્જીવ હાથી દાંતનાં પેદાંનો માલવનો શેતરંજ ખેલવો ખસતો કરી હવે મેવાડના મહિમાવાન મેદાનમાં હાથીના દાંત ઉ-ખાડે એવા શૂરાઓરૂપી પેદાંથી શેતરંજ રમવાનો છે! જેની ગોઠવણ કેમ કરવી તેમાં મારૂં ચિત્ત લાગેલું છે.

રાણી.—ભલે, તે ગોઠવણ કરવાને હું ના કહેતી નથી. ક્ષ-ત્રીઓ એવા પટ ખેલવાનેજ જન્મેલાછે; પણ પ્રાણનાથ! શૂરા સઘળી વાતનો લહાવો લેછે અને લેવરાવેછે. તેઓ દુશ્મનને પોતા-ના ત્રાસનો, અને વહાલાંને વિલાસનો લહાવ આપવાને ઉદાસ રહેતા નથી. સ્વામિનાથ, આ સ્થળ વઢવાના વિચાર કરવાનું નથી; આતો શાંતિનું સ્થાનછે; માટે જે જે ચિંતાઓ આગળ ઉપરની હોય તેને આ વેળે અળગી કરો. દિવસમાં જે ઝાડવાં સૂરજના

તાપથી કરમાયાં હોય છે, તે રાતની શીતળ છાંયા પડે તાજાં થાય છે; તેમ કાં પુરૂષ કે કાં અસ્ત્રી દિવસના અનેક કામકાજથી વાજં આવી ગયલાં—રાતનો ઓળો આવ્યે ઠરી ઠામ બેસેછે, ને વિશરામ લઈ તાજાં થઈ સવારનું કામ કરવાને સબધાં થાય છે; તો હે પ્રાણજીવન! તમો આ રાતે—દિવસનો થયલો ઉકળાટ શમાવા ચિંતાને અળગી કરો; ને હસતું સુખ કરી આ વખતનો લહાવ લ્યો, ને આપો. રાતની રમત ને ગમત દિવસના મનમાં ઉપનેલા ઉતપાતને શમાવેછે; માટે આજ્ઞા હોય તો પટારીમાંથી શેતરંજ લાવું.

પ્રતાપ૦—જાઓ, લાવો; પડશે તેવા દેવાશે. હરિનું ધાર્યું ફરવાનું નથી; પણ પ્રિયા! રહો લવાયછે. હું તમને વાત પૂછુંછું તેનો ઉત્તર આપતાં જાઓ.

રાણી.—(પાછી ફરી સમિપ આવી) પ્રાણનાથ, શું પૂછોછો?

પ્રતાપ૦—પૂછવામાં ઝાઝું પાણી નથી; એટલુંજ પૂછુંછું કે, અમો શત્રુ સામા લડવા જઇએ તો તમે પોતાના કુંવર અમરને શણગારી અમારી સાથ મોકલશો કે નહિ? યુદ્ધ જોવાની તેની હઠ આજ દરબારમાં પત્ર વંચાયો ત્યારની જારી થઇછે.

રાણી.—રાણાજી, એ કુંવર આપનોછે; આપનો દાવો પહેલો ને પછી મારો છે. અમરે રણવાસમાં પડયા રહેવાને જનમ લીધો નથી, પણ રણસંગ્રામમાં જવાને માટેજ! પણ હજુ એને નવમું વરસ પૂરૂં થયું નથી, ને એને લઈજઈ શું કરશો? (મનમાં) ઉલટી વેઠ.

પ્રતાપ૦—સિંહણનું દૂધ ધાવેલાને વરસ માસ કે દિવસની વય ગણવાની જરૂર નથી; તે માદળેથી મુકત થતાંજ શિકારસામું તાકી જોતાં શીખેછે! રે! મેં એને પાંચ સાત વાર શિકારમાં સાથે લીધો ત્યાં એનું પાણી જોયું છે. ઘોડાપર મેખ ચોઢી હોય એ પ્રમાણે તે ચોટી રહેછે; ને નાસતે ઘોડે દોડતા શિકારને બાણ મારવામાં એની ચોટ ભાગ્યેજ ખાલી ગઈ હશે. રે, તે ધાર્યું નિશાન ઉડાડેછે! ગોળી મારવામાં પણ તે નિશાન ચૂકે એવો નથી. ચામડાનાં ફળ ચોઢેલાં બરૂનાં તીર એના ઉપર ફેંકાવી એને મેં પટા ખેલાવી જોયોછે, તેમાં તેણે પોતાના એ ખેલમાં એકેએક તીર કાપી નાંખેલાં મેં જોયાંછે. ઉદેપુરથી આવતાં એક હરણ પાછળ તેણે પોતાનો ઘોડો મારી મૂ-

કર્યો, તે એવોતો મોંભગો માથે પૂંછડું મૂકી તોપના ગોળાનીગોઠે વહ્યો કે, અમારા હોશકોશ ઊડી ગયા! વચ્ચે એક આડું કોતર હતું, તે તળપી ઘોડો વહ્યો તે વેળે સઘળા સાથીઓએ જાણ્યું કે, હવે નવુંજૂનું થયા વના રહેનાર નથી! અમે અમારા ઘોડા એની પાછળ મારી મૂક્યા, પણ અમરનો ઘોડો તેણે મોટા હરણને ધૂળ ભેગો કરેલો તે ઠામેજ ઝલાયો!

રાણી.—મહારાજ, એ સંધું ખરૂં, પણ બાળક તે બાળક; તેની સમજ કાચી; વાછરડો ખીલાને જોરેજ કૂદે; પણ જ્યાં ખી- લાનું ઠેકાણું ન હોય ને કૂદવા જાય, તો વખતે ઉછળી ઊંડા કૂવામાં પડે; તેમ શિકારની વાત જુદીછે. ને રણસંગ્રામની વાત જુદી છે.

પ્રતાપ૦—શિકારનો ખેલ સહેલો નથી! પલોટાયા વિના તે ખેલાતો નથી, તેમ રણનો ખેલ જોયા વિના રાજપુત્રને આવડતો નથી; માટે એ વિદ્યા પણ ભણવી જોઇએ. નિશાળ જોયા વિના કેમ ભણાયછે તે આવડે નહિ; માટે કુંવરજીને મોકલવા પડશે. જો હા હોયતો પટ ઉકેલજો.

રાણી.—જ્યાં પિતાની પુત્રને નિશાળે મૂકવાની ઇચ્છા છે, તો ત્યાં એવી કોણ અભાગણી સ્ત્રી હશે કે ખાળો કરશે! મહારાજ, સુખેથી અમરને આપની હારે લઈ જજો. હું તેને અલએલો વરરાજા જેવો શણગારીશ! પણ પોતે જુદ્ધનો જશ લેવાની લાલચમાં કુંવર ભણી જીવ રાખવો ભૂલશો માં. કારણ એ બાળક છે, માટે એને સારા શૂરા અંગરક્ષકોના સાથમાં રાખજો, મારી પાસે ઘડી ઘડીમાં ખાવાનું માગતો આવેછે; તાપે અકળાયો હોય તો વા ઢોળાવે છે; માટે ત્યાં એની બરદાસ રાખનારા સારા કાળજીવાળા માણસ રા- ખજો. સિંહનું ઉછરેલું બાળક વયમાં આવતાં વેરીઓનાં કાળજાં ફાડે એવું પ્રભુ કરશે તો થશે!

પ્રતાપ૦—પ્રિયા, તારાં વેણ સાંભળી મારો સંતાપ શમી ગયો; હવે સુખે શેતરંજ ખેલો, મારી સદર પરવાનગીછે.

[રાણી શેતરંજ લાવેછે, તે ખેલી બંને દંપતી નિદ્રાવશ થાયછે.]

[થોડો સમય વીતી જાય છે.]

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—પ્રતાપસિંહનો દરબાર.

પ્રતાપસિંહ, તેના ભાયાતો, સામંતો ઇત્યાદિ.

[આમંત્રેલા સામંત પટાવતો વગેરેથી દરબાર ભરાયોછે તે વખતે રાજકવિ સર્વને રામરામ કરતો પ્રવેશ કરી સભા વચ્ચે બેસેછે.]

રાજકવિ.—(બારોટ)

(रोळावृत्त–काव्यछंद.)

પ્રતાપ ઓ પુણ્યવંત, સૂર્ય સીસોદા વંશે—
પ્રગટ્યો તું પૃથ્વિમાં, ઇંદ્રનો આખો અંશે;
શૂરપૂર દૃઢ ધીર, વીર વૈતાળ સરીખો,
અવનીમાં ઊપન્યો, બિર્દરાખણ અરિન્તીખો[1]. ૧

અભય દેશને કર્યો, અડગ સ્થાનકે વસાવી;
જવન ફોજ કંઇ જતી, ફાંકડો રહી ફસાવી;
કિલ્લા મજબુત કીધ, ભરી શસ્ત્રોને ભાતું,
કોમળમેર કળાથી, સઘ કીધું મદમાતું. ૨

કોટ કારમો કર્યો, પૂર પાછળ મજબૂતે,
આજ્ઞા વણ ન અવાય, જેહ માંહે જમદૂતે;
બુરજો પર છે નાળ[2], કાળની દેવી જેવી;
અરિનો આણે અંત, ફોજ બહુ ફેડે તેવી. ૩

ક્ષાત્ર અટંકા ઘણા, પૂરમાં આવી વશિયા,
લડતાં શત્રુ સંગ, રંગ રાખે રણરશિયા;
અમરાપુરિસમ[3] નગર, અમરને શંકિત કરતું,
અલકાપુરિનો[4] વે'મ ધનપતિને ઉર ધરતું. ૪

---

૧ શત્રુને તીખો એવો, અથવા તીખો શત્રુ-(તેના દુસ્મનનો).
૨ તોપ.–તોપને કાળની દેવીની ઉપમા આપીછે તે બધબેસતીજછે; જે આપણે જોઈએ છીએ. ૩ ઇંદ્રની રાજ્યધાની. ૪ કુબેરભંડારીની નગરી. (કુબેરને ધનપતિ પણ કહેવાય છે.)

આજ સભા મહારાજ, સુધર્મા[૫] જેવી તારી,—
દેખી મોટા દેવ, સેવના સજવા સારી;—
આવી ઊભા રહે, ઠાઠ તેવો ઠરિયો છે,
સમાજ શૂરા તણો, ભભક દેતો ભરિયો છે.　　　૫
આંટાળા[૬] રજપૂત ફણીધર ફેણ સરીખા,
સિંહસમા શોભતા, તેગવાળા અતિ તીખા;
વાંકી જેની મૂછ, લીંબુ તે ઉપર લે'કે,
વશ વરતાવે જગત, કોણ તે આગળ બે'કે?　　　૬
શૂર સામતો માંહિ, દેહ તુજ દીપે કેવી?
જયમ તારાગણ માંહિ, ચંદ્રમા ચળકે તેવી!
દેખિ તને ઇંદ્રાણિ, નિજ પતિ કે' વણુ વાંધે,
કમળા પણ કોડથી, સર્ત તુજ સામી સાંધે.　　　૭
સલુંબરો સરદાર, ભીમ જેવો ભાસે છે,
ઝાલો ભાલો ધર્યે, દેવ દાનવ ત્રાસે છે;
બીજા બળિયા ક્ષત્રિ, પરાક્રમવાળા પ્રોઢા—
સમાજમાં શોભતા, જડે નહિ જેના જોડા.　　　૮
તું ચિતમાં ચિંતવે સ્વર્ગપદ લેવા લડિને,
તો ઝખ મારી રહે, ઇંદ્ર સરખો અરિ નડિને;
મોગલના શા ભાર, તવ અહો તુજદળ આગે!
અકબર દિલ્લી છોડિ, કોપ તુજ થાતાં ભાગે.　　　૯
જયાં સૂધી ઊછળ્યો નથી રણમાં પારથશો[૭],
રત્નસિંહસમ[૮] રાય યુદ્ધ ભૂમિમાં ન ધશ્યો;
ત્યાં સૂધી મોગલો મોજ અહિંયાં માણે છે,
તું તેનો કાળ છે, વાત તે ક્યાં જાણે છે!　　　૧૦
ગુફામાંહિ કેસરી, આંખમાં ઊંઘ ધરેછે,

---

૫ ઇંદ્રની સભા. ૬ હરેક વાતનો પેટમાં આમળો (ટેક) રાખનારા. "દોરડી બળે પણ આમળો ન ઉકલે" એવા. પોતાની જાત, કુળ, ને દેશનું અભિમાન રાખી રહેલા એવા. ૭ અર્જુન જેવો. ૮ પ્રતાપનો કાકો—જેણે રણભૂમિને પોતાની રાજધાની ગણી હતી તે.

પાસેના વનમાંહિ, હરિણુ ચારોજ ચરેછે;
ત્યમ પ્રતાપને મુગલ તણી સ્થિતિ ભાસે એવી,
શું થાશે ઘડી પછી, જાણુ જગદંબા દેવી. ૧૧

સામંતો વગેરે.—(હર્ષિત થઈ) સાબાશ! સાબાશ! સાબાશ કવિરાજ, ધન્યછે આપની વીરરસ વાણીને! ખરે, આ રાજના કવિ કાયરને જુદ્ધમાં ઝૂઝાવે એવા ઈલમી જણાય છે!

પ્રતાપ૦—સલુંબરાજી! આજ જેવો સમાજ મળ્યો છે, તેને શોભાવે એવી વાણી બારોટે વાવરી, તો તેમને શોભા મળે એવો હાથ વાવરો.

કૃષ્ણસિંહ.—મહારાજ, ભામાશાને તે ભલામણ કરૂં છું. (ભામાશા ભણી જોઈ) શા'! કવિને નવી પાઘ, શેલું, ને કડાં આપો.

ભામાશા.—બહુ સારૂં બાપજી.

[કવિને શિરપાવ આપેછે.]

પ્રતાપ૦—અત્રેથી જ્યાં જ્યાં પત્ર લખવામાં આવ્યા ત્યાં ત્યાંથી સામંતો પોતાના માણસો સાથે સજીને આવ્યા, એ મેં જાણ્યું ને જોયું. હવે કોણ આવવા બાકી છે? કોનાં કેટકેટલાં માણસો આવેલાં છે? આપણા કિલ્લાઓની કેવી વ્યવસ્થા રાખી છે?

કૃષ્ણ૦—મહારાજ, આ રાજ્ય સાથે જીવલગ સ્નેહ જોડી રહેલા તમામ યોદ્ધા આવેલા છે. રામસિંગજીની પ્રેરણાથી તુંવાર્યોદ્ધાઓ પણ બનેબનાવ થઇ આવ્યાછે; માનસિંગઝાલા પોતાના ઝાલાઓ સાથે આવેલા છે—તે માણસો પણ અકેકો એકત્રીશને પૂરા પડે એવા છે. સીસોદિયાઓની તો પૂછવાની વાતજ નથી-નથી જણાતો મોટો, કે નથી જણાતો છોટો; સૌ કોઈ હથિયારો ધજ કરી સરૂજેલા છે. કિલ્લા પ્રથમથી મજબૂત કરી રાખેલા છે, તેમાં અનાજપણ જોયતું ભરેલું છે, વળી વધારાનું મોકલવાનો વેત કરીએ.

પ્રતાપ૦—કરીએ એમ નહિ, કાલ કરવાનું આજ કરો; કિલ્લાનો બચાવ કરનાર બહાદુર યોદ્ધા વિશેષે કરીને ઉતાવળા મોકલો; જેને જે કામ કરવાનું તે બતાવી દો; ને આપણે શત્રુની આવતી રેલને ખાળવા કાલે સજ થઈ નીકળો.

કૃષ્ણ૦—મહારાજ, જેને જે કામ કરવાનું તેને મેં આવતા

વારને તે બતાવી દીધુંછે. કસૂર કરનારને કાળજી રહેવાને આપણો લશ્કરી કાયદો મેં સૌને વાંચી સંભળાવ્યો છે, પણ આપણે આવતી રેલને કયા નાકા આગળ અટકાવવી તે વિષે આપે શું ધાર્યુંછે?

પ્રતાપ૦—રામસિંહજીએ ને મેં મળી એ વિષેની ગોઠવણ ધારી મૂકી છે, પણ તેમાં તમારી અને ઝાલાજીની સલાહને શામેલ કરીએ.

કૃષ્ણ૦—શી ધારણા ધારી છે ? મહારાજ !

પ્રતાપ૦—પાણીનું પૂર હલદીઘાટના નાકા આગળ રોકવું, ને એ મેદાનમાં રણજંગ રોપવો.

કૃષ્ણ૦ માન૦—મહારાજ, એ ધારણા જેવી જોઈએ એવીજ ધારીછે. ન કરે નારાયણ-ને કદી પાછો પગ મંડાયો તો પર્વતના મથાળા ઉપર રહેલા આપણા રાજભક્ત ભીલો ખીણમાં આવતા દુશ્મનના ટોળા ઉપર તીરનો અને પથરાનો વરસાદ વરસાવી મૂકશે; તેથી રાજધાની ભણી આવતો રેલો ખીણમાં ખૂંદઈ કાદવ થઈ જશે; એટલે આપણે પાછો હલ્લો કરી તે પર પગથી પાડીશું! આ યુક્તિથી રાજધાની ઉપર આવવાની રંચમાત્ર ફિકર નથી.

પ્રતાપ૦—આપણી ફિકર વિશ્વંભરનાથને છે. જેણે વગર લેવેદેવે ક્ષત્રીઓની લાજમાં હાથ લાંબો કરયો છે, તેનો હાથ એની મેળે ઈશ્વર કાપી નાંખશે. લાંબો દાંતો ઘસાયા વનો રહેનાર નથી. અરે! જેણે આપણા બાપદાદાનું પેઢીગત વારસે ઉતરેલું ચિતોડ મફતમાં મેળવ્યું છે, તેનો ગુન્હો ન્યાયી પ્રભુ સાંખનાર નથી! તેની ફોજનાં અને તેના શાહજાદાનાં હાડકાં મેવાડના પહાડની ખીણોમાં પૂરવાનેજ ઈશ્વરે આ સંકેત કર્યોછે એમ નિશ્ચે માનજો. ઉજડ પડેલાં ખેતરોમાં ઉપયોગી ખાતર થઇ પડવાનેજ વસ્તીમાં વધી પડેલાં માણસ મેવાડના મેદાનમાં આવે છે એમાં ફેર નથી; માટે તે કચરો આપણે યોગ્ય જગ્યાએજ ઠાલવવા કાલ સવારે ઉપડો. સેનાની તૈયારી થવા આજ આજ્ઞા આપો, ને તેમાં પડો વજડાવી જણાવોકે, જેને આબરૂ વહાલી ન હોય, બૈરાં છોકરાંમાં મન વળગી રહ્યાં હોય, એવા કાયર આવશોમાં! જેને પોતાના પૂર્વજોનાં કરેલાં પરાક્રમ ઉપર

ની જેને લાલચ હોય તેજ જીવવા કરતાં મરવું મોઘું જાણી તૈયાર થજો. આ પ્રમાણે લખીને ઠામોઠામ કાગળો ચોઢાવો.

કૃષ્ણ૦—બહુ સારૂ મહારાજ, હવે દરબાર બંધ કરી સેનાની તૈયારી કરવાની તથા બીજી ગોઠવણો થવાની તજવીજ કરીએ.

[દરબાર બંધ થાય છે, ને એ દિવસ વીતી જાયછે.]

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—અંતઃપુર—રણવાસ.

પ્રતાપસિંહ તથા પટરાણી.

(ઝૂલણાછંદ—પ્રભાતરાગમાં.)

પ્રતાપ૦—સુંદરી! શીખ આપો મને સ્નેહથી,
પદ્મની! પ્રીત પરિપૂર્ણ રાખી;
આજ જુદ્ધે જશું જવન સામા અમો,
શુકન આપો સુધા વેણ ભાખી;
વેણ વનિતા તમારાં છ ફળદાયકા,
તેથી કીર્તિ કમાશુંજ આખી;
માટ મનમોહની! દીલદુઃખદોહની!
દો રજા રણ જવા હર્ખ દાખી. ૧

રાણી.—નાથ! હું હાથ જોડી કહું આ સમે,
છો તમે ચતુર ગુણવાન ગરવા;
શત્રુ-દવમાં વશી, કે’ડ કશીને ફરો,
સમજતા વાત નથિ દિલ ડરવા;
આજ સુપનું મને મળસકે આવિયું,
વાત તેણે કરી વે’મ ભરવા;
માટ ધીરજ ધરો, ના ઉતાવળ કરો,
ચિત્તને ચાર ઘડિ ઘોનિ ઠરવા. ૨

પ્રતાપ૦—કેમ ઠરિ ચિત રહે ચતુર ઓ સુંદરી!

અશ્વ કૂદાવતા ફૂમળા રજપૂતો,
હાથ ભાલા ધરી દેખ હાલ્યા !
ભામની! જામનીમાં થતા સ્વપ્નના,
ખેલ મન ભૂલના ભવ્ય ભાળ્યા !
એ બધા આળપંપાળ ઉર જાણવા,
છઠ્ઠીના લેખ ન ટળેજ ટાળ્યા. ૩

રાણી.—સત્ય કહિ વાત પ્રિય સોળઆના તમે,
તોય મન ધોળથી ચોળ* થાતો;
દેહધારી તણો ધર્મ અબળા થકી,
એકદમ નક્કિ નથિ તે તજાતો;
નેણ ફરકે છ જમણું ઘણું માહરૂં,
વૃદ્ધની સાંભળી વે'મ વાતો;
દિલ આ દર્દિયું છે થયું પ્રાણપ્રિય,
ભ્રાંતિનો રોગ ભીતર ભરાતો. ૪

પ્રતાપ૦—ખરખરો ખોટિ વાતો તણો ખેદ ધરિ,
પ્રાણપ્યારી ! ન લાવીશ હૈયે;
વે'મની વાતને વળગિ રહિ વિશ્વમાં,
લા'ણ લવલેશ કોદી ન લૈયે;
હાણ ને વૃદ્ધિ જગ-જાણને હાથછે,
તોડિ મન તાણ કર બાણ સૈ'યે;
તોજ ક્ષત્રી અમો વારસો વિશ્વમાં,
અચળ જશનો મુકી સ્વર્ગ જૈયે. ૫
જશ જમાવા તણો જોગ આ જગતમાં,
જોષ જોયાથિ નથિ ઝટ્ટ જડતો;
ભાગ્ય ભરપૂરથી શૂરને સુંદરી,
દ્વાર તે એકદમ આવિ અડતો;
તે તકે રાણિ-સુત પુત્ર પરિવાર તજિ,
શસ્ત્ર સજિ શત્રુ-દળ પાર પડતો;

---

* હૈયાચોળો.

એ સમે સ્નેહ ઘરસૂત્રશું રાખતાં,
લાજ ખોઇ ભવ બધો રે'જ રડતો. ૬
લાજને કાજ સુખસાજ તારાજ કરિ,
રાજને છાજમાં યોગ્ય વસવું;
આબરૂ માટ ઉચ્ચાટ હૈયે ભરી,
ધનુષને બાણુ ધરિ જુદ્ધ ધસવું;
કીર્તિને કામ ધરિ મામ. ભરિ હામ,
સાહસ કરી પ્રૌઢ નિજ કર્મ કસવું;
ખડક પેઠે ખડા રહી સમર-સાગરે,
ખ્વારિ કરિ અરિ તણી નાહિ ખસવું. ૭
કુળવતી કામની! ભાગ્યવતિ ભામની!
શામની! શીખ દો શૂર આણી;
ક્ષત્રિ પોલાદનું રાણિ ક્ષત્રાણિ તે,
જાણવું જલદ જશદાર પાણી;
રંગ દો જુદ્ધ જાવા તણો તારુણી.
વીરરસ-વારુણી દોનિ શાણી!
વખત વહિ ચાલિયો સાથ સૌ હાલિયો,
જુવતિ જિવમાં જુઓ સઘ જાણી. ૮

રાણી.—કંથ કોડામણા! લઉં ભલાં ભામણાં,
જુદ્ધમાં જઇ ભલો જશ જમાવો;
લાખ અરિ રણુ તણી રાખમાં રોળિને,
આપ અભિલાખ ભર આંહિ આવો;
ભક્તિ મારિથિ શિવશક્તિ થઇ સા'ય શુભ,
શત્રુ-દળ ખપરમાં તે ખપાવો,
વિજય વિસ્તારી હરિહર તમારો રણે;
ક્ષેમ ને કુશળ મુજ મો'લ લાવો. ૯
રામના બાણનું બળ વસો બાણમાં,
ખડ્ગમાં કાળિના ખડ્ગ જેવું;
ઇંદ્રના વજ્રનું જોર ભાલે હજો,
ઢાલ હનુમાનતનુ હોય તેવું;

આપ અનિરૂદ્ધ સમ જુદ્ધ જય મેળવો;
ઇંદ્રજિત તુલ્ય બળ દાખી દેવું;
હમિરની પેઠ અરિ હેઠ પો'ચાડજો,
શૂરને અધિક ન પડેજ કે'વું. ૧૦
સ્વામિ, સાવધ રહી જુદ્ધમાં ઝૂઝજો,
લોભને થોભ રાખી લગારે;
લાભ બહુ રીતનો લૂટવાનો ભર્યો,
રણ વિષે રાયને જુદ્ધ દ્વારે;
જીત જગ ક્ષણિકની ના જડી તો તડી,
સ્વર્ગપદ પામવા તેહ ધારે;
અપ્સરા-સૂખમાં અહરનિશ એ રહી,
ઇંદ્ર આસનપરે પાવ ધારે. ૧૧
જીત કદિ વખત જોગે ન વે'લી જડે,
તો ન રંભા ભણી નાથ જોશો;
સોક્ય શૂરા તણી શામનીનીજ એ,
દેખતાં પ્રીત પરણીનિ ખોશો;
આપની લાલચૂ લાખ વૈમાન લઇ,
છે રહી મોતિની વાળિ પો'શો;
પણ અહો પ્રાણ પ્રિય ! અમ તણા આપ પ્રભુ,
એક છો માટ અમ સમિપ જોશો. ૧૨

[નેપથ્યમાં.]

માતાજી ઓરડામાં છો કે !

પ્રતાપ૦—પ્રિયા રહો, અમર જેવું કોણ બોલ્યું ?

રાણી.—(ડોકિયું કરી) હા, તેજ આવ્યો. (અમરસિંહ પ્રવેશ કરેછે એટલે) આવ્ય ભા ! તારા પિતા આજ દુશ્મન સામા લડવા જાય છે, તેમને પગે લાગ.

અમર૦—(પ્રતાપને પગે લાગી પછી) બાપજી, શું મને મૂકી એકલા જવા તૈયાર થયા છો ?! ના ! તેમ થવાતું નથી ! મારો ઘોડો મેં તૈયાર કરાવ્યો છે, તે આપની આગળ ખેડીશ. હું સુખપાલમાં બેસવાનો નથી !

પ્રતાપ૦—બાપુ ! તારી જનેતાની આજ્ઞા લે, પછી મારી સાથે વાત કર.

અમર૦—માતાજી મને રાણાજી સાથે જવાની રજા આપો.

રાણી.—ભા, ત્યાં જઈને તમે શું કરશો ? કાને ન ખમાય એવા તોપોના અવાજ થશે તે સાંભળી ગભરાઈ જશો, ને ઘેર આવ્યાનું મન કરશો, માટે જવાની વાત જાવા દ્યો.

અમર૦—જવા શું દે ! જવાનો લાગ પરવની પેઠે ફરી ફરીને આવતો નથી; માટે હું તો જવાનો ! મને રાજી થઇને રજા આપો. તોપના અવાજથી હું બીઉં એવો નથી. વરસાદના દહાડામાં ગમે એવા કાટકા થાય છે તોપણ હું છળતો નથી, તો શું તે કરતાં તોપોના અવાજ જબરાછે ? ને હશે તો શું થયું !

રાણી.—જોજો કુંવરજી, અધવચ્ચે આવ્યાનું મન થશે !

અમર૦—ના, તે થવાનું નથી. શિકારમાં રાણાજી લઈ જાય છે, તો પૂછો, મને ભૂખ તરસ લાગેછે ?

રાણી.—બાપુ તે ખરૂં, શિકારની વાત જુદીછે; પણ આંહિંજઈ તમે શું જોર મારશો ?!

અમર૦—શું જોર મારવાનું તે અહિં કહી બતાવવાનું નથી; ત્યાં જેમ ફાવશે તેમ કરીશું. હવે આડી વાત જવા દો, ને મને જુદ્ધમાં જવાની રજા દો. કહોતો તમને લાંબો થઈને પગે લાગું.

[એ પ્રમાણે કહી હાથ જોડેછે.]

રાણી.—ત્યારે જવું એ નક્કી ?

અમર૦—આજ્ઞા દો તો જવું એમાં ફેર નહિજ. નહિ આજ્ઞા દો તો અન્નપાણીની આખડી લઈશ ! ને રાણાજીનું મ્હો જોઇશ, પછી ખાઈશ !

રાણી.—જો એમ છે તો, આવ્ય મારા મીઠા ! હું તને હળવેથી ચુંબન કરૂં, ને પછી આજ્ઞા આપું. (પુત્રને તેડી ચુંબન કરી) રહે વીરા ! હું તારૂં મંદિલ તને ઠીક કરી બંધાવું, તથા ચિલખતની બંડી પહેરાવી કમરે તારૂં શેલું વીંટાળું. તારી નાનકડી ઢાલ તરવાર ને જમૈયો પણ તને સજાવું (પોશાક તથા અસ્ત્રશસ્ત્ર ધારણ કરાવી) ભા! તારા પિતાજી સાથ જવાની હું તને આજ્ઞા આપુંછું. તેત્રીશ કોટિ દેવતા,

ચોસઠ જોગણી તારૂં રક્ષણ કરજો ! ને જેવો જાયછે તેવો ખેમકુશળ હરખ ભર્યો અંબાભવાની મારી આંખે લાવજો ! ચારણી માતા ! બઢું રખોપું તારૂં છે !

પ્રતાપ૦—રાણીજી, કોઇ વાતે ચિંતા કરશો માં. સાચને આંચ આવવાની નથી.

રાણી.—(ગદગદ થઇ) બંન્ને વહેલા આવજો ! જાતનાં જતન કરજો !!

त्रीजो अंक समाप्त.

પ્રતાપ૦—બાપુ ! તારી જનેતાની આજ્ઞા લે, પછી મારી સાથે વાત કર.

અમર૦—માતાજી મને રાણાજી સાથે જવાની રજા આપો.

રાણી.—ભા, ત્યાં જઈને તમે શું કરશો ? કાને ન ખમાય એવા તોપોના અવાજ થશે તે સાંભળી ગભરાઈ જશો, ને ઘેર આવ્યાનું મન કરશો, માટે જવાની વાત જાવા દ્યો.

અમર૦—જવા શું દે ! જવાનો લાગ પરવની પેઠે ફરી ફરીને આવતો નથી; માટે હું તો જવાનો ! મને રાજી થઇને રજાઆપો. તોપના અવાજથી હું બીહું એવો નથી. વરસાદના દહાડામાં ગમે એવા કાટકા થાય છે તોપણ હું છળતો નથી, તો શું તે કરતાં તોપોના અવાજ જબરાછે? ને હશે તો શું થયું !

રાણી.—જોજો કુંવરજી, અધવચ્ચે આવ્યાનું મન થશે !

અમર૦—ના, તે થવાનું નથી. શિકારમાં રાણાજી લઈ જાય છે, તો પૂછો, મને ભૂખ તરસ લાગેછે ?

રાણી.—બાપુ તે ખરૂં, શિકારની વાત જુદીછે; પણ આંહિંજઈ તમે શું જોર મારશો ?!

અમર૦—શું જોર મારવાનું તે અહિં કહી બતાવવાનું નથી; ત્યાં જેમ ફાવશે તેમ કરીશું. હવે આડી વાત જવા દો, ને મને જુદ્ધમાં જવાની રજા દો. કહોતો તમને લાંબો થઈને પગે લાગું.

[એ પ્રમાણે કહી હાથ જોડેછે.]

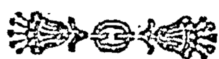
રાણી.—ત્યારે જવું એ નક્કી ?

અમર૦—આજ્ઞા દો તો જવું એમાં ફેર નહિજ. નહિ આજ્ઞા દો તો અન્નપાણીની આખડી લઈશ ! ને રાણાજીનું મ્હો જોઇશ, પછી ખાઈશ !

રાણી.—જો એમ છે તો, આવ્ય મારા મીઠા ! હું તને હળવેથી ચુંબન કરૂં, ને પછી આજ્ઞા આપું. (પુત્રને તેડી ચુંબન કરી) રહે વીરા ! હું તારૂં મંદિલ તને ઠીક કરી બંધાવું, તથા ચિલખતની બંડી પહેરાવી કમરે તારૂં શેલું વીંટાળું. તારી નાનકડી ઢાલ તરવાર ને જમૈયો પણ તને સજાવું (પોશાક તથા અસ્ત્રશસ્ત્ર ધારણ કરાવી) બા! તારા પિતાજી સાથ જવાની હું તને આજ્ઞા આપુંછું. તેત્રીશ કોટિ દેવતા,

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ-અજમેરની છાવણીમાંનો બાદશાહી તંબુ.

સલીમ, રાજા માનસિંહ, મહોબતખાં વગેરે.

માનસિંહ.—શાહજાદાજી! રજપૂતો સાથે જંગ કરવો બહુ મુશ્કિલ કામછે; તેઓ બડી ડંખીલી જાતછે; તેમાં મેવાડના રજપૂતો તો ખુદાના ફિરસ્તા જેવા છે! તેમની સામે ઉતાવળ કરી આગળ પડતાં તેઓ વળગી પડે એવા છે, ને વળગ્યા તો તૂટે પણ છૂટે નહિ એવા છે! માટે પોતે કશી વાતે ઉતાવળ કરશો નહિ; ને આગળ પડવાની ઇન્તેજારી રાખશો નહિ.

સલીમ.—રાજાજી, ઉનકી કિનની ફોજ હોગી?

માનસિંહ.—આપણીનો ચોથો હિસ્સો પણ નહિ હોય.

સલીમ.—તબ ક્યા ફિકર હૈ!

માનસિંહ.—એ જગો ફિકર રાખવા જેવીજ છે. ચિતોડ લેતાં બાદશાહને કેટલી મુશીબત પડી હતી તેની આપને ખબર નહિ હોય. દશ દશ કોશ તલક તો લસ્કરની છાવણી હતી, ને તેમાં બડા મારતેમિયાં સરદારો હતા, તોપણ થોડા ચિતોડિયાઓએ તેમને ઘેટાંના ટોળામાં શેર પડે એ રીતે હરબડાવી નાંખ્યા હતા! બાદશાહની બોહોંસથી, ને તેમના લસ્કર ઉપરના દાબથી ચિતોડ મોગલોથી બડી મુસ્કેલીથી લેવાયું.

સલીમ.—ઠીક હૈ તબ, જૈસા વક્ત વૈસા કરો.

મહોબત.—અબ લસ્કરકો કૂચ કરનેકા હુકુમ દેના ચાહિયે. દુશ્મન બડે ચાલાક હૈં, અપનોંકો દેર હોગી તો વો ઐસી કુછ સલાહ કરેંગે કિ અપનકો ફતેહ મિલનેકા રસ્તા નહીં રહેગા.

अंक ४ थो.

પાત્ર.

માનસિંહ........અકબરનો સેનાપતિ-જયપુરનો મહારાજા.

સલીમ............અકબરશાહનો વડો શાહજાદો.

મહોબતખાં......સલીમનો માનીતો સરદાર—પ્રતાપનોભત્રીજો.

શેરમહમદ, જાફરમહમદ, તેગબેગ, દીનમહમદ. } બાદશાહના લશ્કરી સિપાઈઓ.

પ્રતાપસિંહ.......મેવાડનો મહારાણો.

કૃષ્ણસિંહ.........તેનો મુખ્ય પ્રધાન-ચંદાવતનો મુખી.

રામસિંહ..........પ્રતાપનો આશ્રયી ગ્વાલિયરનો રાજા

બારોટ.............રાણાનો કવિ—ક્ષત્રિયોદ્ધાઓને શૂર ચઢાવનાર.

માનસિંહ ઝાલો...પ્રતાપનો શૂરોસામંત-દેલવાડાનો ઠાકોર.

સક્તોજી..........રાણાનો ભાઈ—અકબરનો પક્ષી.

રજપૂત તથા મોગલયોદ્ધા ઇત્યાદિ.

સ્થળ-લશ્કરી મથક તથા રણભૂમિ ઇ૦

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૪ થો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ-અજમેરની છાવણીમાંનો બાદશાહી તંબુ.

સલીમ, રાજા માનસિંહ, મહોબતખાં વગેરે.

માનસિંહ.—શાહજાદાજી ! રજપૂતો સાથે જંગ કરવો બહું મુસ્કિલ કામછે; તેઓ બડી ડંખીલી જાતછે; તેમાં મેવાડના રજપૂતો તો ખુદાના ફિરસ્તા જેવા છે ! તેમની સામે ઉતાવળ કરી આગળ પડતાં તેઓ વળગી પડે એવા છે, ને વળગ્યા તો તૂટે પણ છૂટે નહિ એવા છે ! માટે પોતે કશી વાતે ઉતાવળ કરશો નહિ; ને આગળ પડવાની ઇન્તેજારી રાખશો નહિ.

સલીમ.—રાજાજી, ઉનકી કિતની ફોજ હોગી ?

માનસિંહ.—આપણીનો ચોથો હિસ્સો પણ નહિ હોય.

સલીમ.—તબ કયા ફિકર હૈ !

માનસિંહ.—એ જગો ફિકર રાખવા જેવીજ છે. ચિતોડ લેતાં બાદશાહને કેટલી મુશીબત પડી હતી તેની આપને ખબર નહિ હોય. દશ દશ કોશ તલક તો લશ્કરની છાવણી હતી, ને તેમાં બડા મારતેમિયાં સરદારો હતા, તોપણ થોડા ચિતોડિયાઓએ તેમને ઘેટાંના ટોળામાં શેર પડે એ રીતે હરબડાવી નાંખ્યા હતા ! બાદશાહની બોહોંસથી, ને તેમના લશ્કર ઉપરના દાબથી ચિતોડ મોગલોથી બડી મુસ્કેલીથી લેવાયું.

સલીમ.—ઠીક હૈ તબ, જેસા વક્ત વૈસા કરેં.

મહોબત.—અબ લશ્કરકો કૂચ કરનેકા હુકુમ દેના ચાહિયે. દુશ્મન બડે ચાલાક હૈં, અપનેકો દેર હોગી તો વો ઐસી કુછ સલાહ કરેંગે કિ અપનકો ફતેહ મિલનેકા રસ્તા નહીં રહેગા.

માનસિંહ.—મહોબતખાંની વાત બરાબર છે. આપણી દિલ્લીથી ઉપડયાની ખબર તેમને થયા વિના નહિ રહી હોય, કારણ તેમના કાશિદ ફિરસ્તાની પેઠે ફરેછે; માટે દુશ્મનને તૈયાર થતાંમાં દબાવવા. જો તેમને ફુરસદ મળી તો તેઓ એવા મોરચા બાંધી દેશે કે, આપણાથી રાજધાનીમાં હજાર ઇલાજ કરતે જવાશે નહિ.

સલીમ.—ઐસા હૈ તબ દેર કરનેકી જુરૂર નહીં હૈ. લશ્કરકો કૂચ કરનેકા હુકુમ દો, વ અપનભી જલ્દી ચલો.

માનસિંહ.—(સરદારોને) યારો! હવે આપણે આસાએશ લેવાનો વખત નથી; દુશ્મનને તેની તૈયારી કરતા પહેલાં માહાત કરવો એમાંજ તમારી ચાલાકી છે; માટે પોતપોતાના તાબાના સવારો, પેદલ વગેરેને કવાયત કરાવી કૂચ કરો. અમે પણ તમારી સાથેજ કૂચ કરીએ છીએ. રસ્તામાં બહુ સાવચેતી રાખજો; દશ દશ ગાઉ આગળ બાતમીદારો દોડાવજો; ને ઠેઠની ખબર લાવે એવા પણ મોકલજો. મેવાડના ઠેઠ મુકામે જતા સૂધીનો રસ્તો અંદેશા વગરનો હોવો જોઇએ; રસ્તામાં જતા આવતા પંખેરૂને પણ ગોળી મારી નીચે પાડે અને તેને તપાસી જુએ એવા બંદોબસ્તથી કાશિદોની જા આવ જારી રખાવજો. તમારા જેવા કેળવાયલા-લશ્કરની તમામ તાલિમ લીધેલાઓને જયાદે કહેવાની જરૂર નથી. તમારે હાથ બાદશાહ જેની જીતની ઉમેદ રાખેછે, તે તેને હાંસલ થાય, એવી ઉમેદ છે.

સરદારો.—આમીન! બાદશાહકી હરદમ ફતેહ હો!!

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—અજમેરથી મેવાડ જવાનો માર્ગ.

શેરમહમદ, જાફરમહમદ, તેગબેગ, દીનમહમદ વગેરે લશ્કરી સિપાઇઓ કૂચ કરતા પ્રવેશ કરેછે.

શેર૦—મિયાં જાફરમહમદ, કાફર લોગમેં બડે જંગ બહાદુર રાજા જૈસે મેવાડમેં દેખે, વૈસે સારી જહાનમેં નજર નહીં આયે.

જાફર૦—ખુદા સબકો સલામત રકખે! તોબા કરના ચાહિયે

ખુદા કે આગે! જુરૂર મેવાડકી પનાહ કરને વાલે આતિશી લોગ હૈં ઉસમેં કુછ શક નહીં.

શેર૦—(ઊંચી નજર કરી) અલ્‌હમ્દુ લિલ્લાહ! સચ બાત હૈ; ઉદેરાણાને ચિતોર છોડકે ચલખાઈ ઉસી વક્ત ચિતોર મુસલ્માનકે હાથ ન જાવે ઉસલિયે રજપૂતોંને જો તલવાર ચલાઈ હૈ, સો મૈં ક્યા કહું મિયાં? તોબા! તોબા! ખુદાહી ઉન બૂરે લોગોં કે માર સે બચાયે!

તેગ૦—અયે મિયાં! આપકો સુરત હૈ! એક સોલા બરસકા લડકા લડનેકો આયાથા, ઉસકી અમ્માબી સમશેર લેકે ઉતર આઈથી, ઔર ઉસકી નાજુક નાજની ને હાથમેં ભાલા રક્ખાથા! ઉસ વક્ત ઉન્હોં ને કૈસા જંગ કિયા સો યાદ હૈ?

જાફર૦—વો બુરે વક્ત કી બાતહી કરો મત! ખુદા ઉસકા ખ્વાબ ન દિખાવે! અપને હજાર હા બડે સરદાર ઉન આતિશી લોગોં ને તલવારકી ધાર સે ઝખમી કર દિયે, ઔર કતલ ચલાઈ ઉસકી ગીનતી ભી હો ના સકી! જેમલ કરકે ઉન લોગોંકા બડા સરદાર થા-વો ચિતોરકે કિલ્લેકી સિયાહ* રાતકે અંદર નિગેહબાની કરતાથા, ઉસી વક્ત બાદશાહ સલામતને ઉસકો ઐસી આબાદ ગોલી અપને હાથ સે બંદૂક ભરકે લગાઈ કિ, જો બડા શેર હોવે તો ભી ઢિગલા હોકે જમી મેં મિલ જાવે, મગર ઇસ સિરદારને ઉસ ગોલી કો ભી પતા નહીં દિયા, ઔર બડા જંગ મચાયા; ઉસજંગમેં લાખોં મુસલ્માનોંકી ખુવારી હુઈ, ઔર આતિશી લોગોંમેંસે એક ભી જીતા ના રહા!

દીન૦—યારો, યોં સમઝો ખુદા દીનકે તર્ફ હૈ, ઉસસે યે જંગ બહાદુર ફિરસ્તે જૈસે લોગોંકે આગે બાદશાહકી જીત હોતી હૈ.

જાફર૦—યારો, ગુજરે જમાનેકી બાત કરને સે ક્યા ફાઈદા હૈ? ગુજરતા હૈ ઉસકી હી કરો. ઉસી વક્ત અપન સબ ભાઈ પાહાડકી ખાહીમેં છૂપ ગયે સો બચે, મગર અબ તો મૈદાનમેં લડનેકા મામલા આયા હૈ!

શેર૦—ખુદા સબકો સલામત રક્ખે! મગર મૈં તુમ સબ

---

* કાળી—અંધારી રાત્રે.

માનસિંહ.—મહોબતખાંની વાત બરાબર છે. આપણી દિલ્હીથી ઉપડ્યાની ખબર તેમને થયા વિના નહિ રહી હોય, કારણ તેમના કાશિદ ફિરસ્તાની પેઠે ફરેછે; માટે દુશ્મનને તૈયાર થતાંમાં દબાવવા. જો તેમને ફુરસદ મળી તો તેઓ એવા મોરચા બાંધી દેશે કે, આપણાથી રાજધાનીમાં હજાર ઇલાજ કરતે જવાશે નહિ.

સલીમ.—ઐસા હૈ તબ દેર કરનેકી જુરૂર નહીં હૈ. લશ્કરકો કૂચ કરનેકા હુકુમ દો, વ અપનભી જલ્દી ચલો.

માનસિંહ.—(સરદારોને) યારો! હવે આપણે આસાએશ લેવાનો વખત નથી; દુશ્મનને તેની તૈયારી કરતા પહેલાં માહાત કરવો એમાંજ તમારી ચાલાકી છે; માટે પોતપોતાના તાબાના સવારો, પેદલ વગેરેને કવાયત કરાવી કૂચ કરો. અમે પણ તમારી સાથેજ કૂચ કરીએ છીએ. રસ્તામાં બહુ સાવચેતી રાખજો; દશ દશ ગાઉ આગળ બાતમીદારો દોડાવજો; ને ઠેઠની ખબર લાવે એવા પણ મોકલજો. મેવાડના ઠેઠ મુકામે જતા સૂધીનો રસ્તો અંદેશા વગરનો હોવો જોઇએ; રસ્તામાં જતા આવતા પંખેરૂને પણ ગોળી મારી નીચે પાડે અને તેને તપાસી જુએ એવા બંદોબસ્તથી કાશિદોની જા આવ જારી રખાવજો. તમારા જેવા કેળવાયલા-લશ્કરની તમામ તાલિમ લીધેલાઓને જ્યાદે કહેવાની જરૂર નથી. તમારે હાથ બાદશાહ જેની જીતની ઉમેદ રાખેછે, તે તેને હાંસલ થાય, એવી ઉમેદ છે.

સરદારો.—આમીન! બાદશાહકી હરદમ ફતેહ હો!!

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—અજમેરથી મેવાડ જવાનો માર્ગ.

શેરમહમદ, જાફરમહમદ, તેગબેગ, દીનમહમદ વગેરે લશ્કરી સિપાઇઓ કૂચ કરતા પ્રવેશ કરેછે.

શેર૦—ગિયાં જાફરમહમદ, કાફર લોગમેં બડે જંગ બહાદુર રાજા જૈસે મેવાડમેં દેખે, વૈસે સારી જહાનમેં નજર નહીં આયે.

જાફર૦—ખુદા સબકો સલામત રકખે! તોબા કરના ચાહિયે

ખુદા કે આગે! જુરૂર મેવાડકી પનાહ કરને વાલે આતિશી લોગ હૈં ઉસમેં કુછ શક નહીં.

શેર૦—(ઊંચી નજર કરી) અલ્‌હમદુ લિલ્લાહ! સચ બાત હૈ; ઉદેરાણાને ચિતોર છોડકે ચલખાઈ ઉસી વક્ત ચિતોર મુસલ્માનકે હાથ ન જાવે ઉસલિયે રજપૂતોંને જો તલવાર ચલાઈ હે, સો મૈં ક્યા કહું મિયાં? તોબા! તોબા! ખુદાહી ઉન બૂરે લોગોં કે માર સે બચાયો!

તેગ૦—અયે મિયાં! આપકો સુરત હે! એક સોલા બરસકા લડકા લડનેકો આયાથા, ઉસકી અમ્માભી સમશેર લેકે ઉતર આઈથી, ઔર ઉસકી નાજુક નાજની ને હાથમેં ભાલા રકખાથા! ઉસ વક્ત ઉન્હોં ને કૈસા જંગ કિયા સો યાદ હે?

જાફ્રર૦—વો બુરે વક્ત કી બાતહી કરો મત! ખુદા ઉસકા ખ્વાબ ન દિખાવે! અપને હજાર હા બડે સરદાર ઉન આતિશી લોગોં ને તલવારકી ધાર સે ઝખમી કર દિયે, ઔર કતલ ચલાઈ ઉસકી ગીનતી ભી હો ના સકી! જેમલ કરકે ઉન લોગોંકા બડા સરદાર થા-વો ચિતોરકે કિલ્લેકી સિયાહ* રાતકે અંદર નિગેહબાની કરતાથા, ઉસી વક્ત બાદશાહ સલામતને ઉસકો ઐસી આબાદ ગોલી અપને હાથ સે બંદૂક ભરકે લગાઈ કિ, જો બડા શેર હોવે તો ભી ઢિગલા હોકે જમી મેં મિલ જાવે, મગર ઇસ સિરદારને ઉસ ગોલી કો ભી પતા નહીં દિયા, ઔર બડા જંગ મચાયા; ઉસજંગમેં લાખોં મુસલ્માનોંકી ખુવારી હુઈ, ઔર આતિશી લોગોંમેંસે એક ભી જીતા ના રહા!

દીન૦—યારો, યોં સમઝો ખુદા દીનકે તર્ફ હે, ઉસસે યે જંગ બહાદુર ફિરસ્તે જૈસે લોગોંકે આગે બાદશાહકી જીત હોતી હે.

જાફ્રર૦—યારો, ગુજરે જમાનેકી બાત કરને સે ક્યા ફાઈદા હે? ગુજરતા હે ઉસકી હી કરો. ઉસી વક્ત અપન સબ ભાઇ પાહાડકી ખાહીમેં છૂપ ગયે સો બચે, મગર અબ તો મૈદાનમેં લડનેકા મામલા આયા હે!

શેર૦—ખુદા સબકો સલામત રકખે! મગર મૈં તુમ સબ

* કાળી—અંધારી રાત્રે.

ભાઈયોંકો પૂછતા હૂં. કિ બાદશાહ કો ચિતૂર લેનાથા સો લિયા, અ-
બ સોતે શેર કો છેડનેકી ક્યા જુરૂર હૈ ?

તેગ૦—જંગસે મુલ્ક જંગલ હુવા હૈ; સુનનેમેં આઈ હૈ કિ,
મેવાડકા મુલ્ક રાનાને આપ કે હાથસેહી બિયાબાન કિયા હૈ; જિસ
મેંસે હુક્કેમેં ડાલે ઇતના મીઠા પાની, ઔર ચિલમમેં ધરે ઇતની
ચિંગારી મિલે ઐસા નહીં હૈ, તબ કિસ લાલચસે મેવાડકી ખાડમેં
સબકો બાદશાહ ગિરાતા હૈ ?

દીન૦—(આકાશ ભણી આંખો ફેરવી) શુક્ર અલ્લાહ! જો કભી
ઇસ મુલ્કમેં પાકદીનકા ફેલાવ કરનેકી ખાતિર કૂચ કી હોવે તો
ભી શુક્ર હો! મગર અકબર જૈસે કાબિલ બાદશાહકી ઐસી નૈયત
અબતક નજર નહીં આઈ હૈ. જિસ મુલ્કમેં સે દૌલત મિલનેકી
નહીં હૈ, ઔર દીનભી ચલાનેકા ઇરાદા નહીં હૈ, તબ કાયકો શેરકે
આગે ઘેટોંકા ટોલા બાદશાહ ધરતા હૈ? દીનકે ખાતિર મરના
બરહક હૈ !

જાફર૦—યારો, તુમકો માલૂમ હૈ ? ઇસ જહાંનમેં જંગ કુછ
એકહી સબબસે હોતા હૈ ? જંગકી જડી બૂટી તીન હૈં: જર, જ-
મીન, વ જોરૂ*. કભી દૂસરા ઇરાદા નહીં હોગા, તો ઉસ રાજમેં સે
કોઈ અચ્છી નાજનીન્ લાનેકા ઇરાદા હોગા; કોઈને અચ્છી રજ-
પૂતાની કી બડી તારીફકી હોગી !

દીન૦—(ઊંચુ જોઈ) અજબ હૈ ખુદા તેરી કુદરત ! કાફિર
લોગોંમેં ભી પરીજાત નાજનીન્ હોતી હૈ !

તેગ૦—જેપૂર ઔર જોધપૂર કે રાજપૂતકી લડકિયોંકે સાથ બા-
દશાહને શાદી કી વો સચ, મગર મેવાડમેં સે ઉસકી મુરાદ બર
આનેકા ભરોંસા મત રક્ખો.

શેર૦—ખુદા ખુદા કરો મિયાં! મેવાડકે રાના કો આપકી ઔ-
લાદકા જૈસા ફાંકા હૈ, વૈસા બડે આલમગીરકો ભી નહિ હોગા;
બાદશાહકી ખોટી જીદસે નાહક અપની ખરાબી હોગી. ખુદા શર્મ
રક્ખે સબકી!

---

* સ્ત્રી.

જાફ્ફર૦—યારો! લૂલે પાઉંસે ચલતે કુછ મુકામ આયગા? ના ઉમેદીકી બાતેં કરતે બદન ના કૌવત હો જાયગા; ઔર મંઝિલ હો નહીં સકેગી; કોઇ બાતમીદાર કે સુનને મેં જો કુછ આઇ, તો ફિર દેખલો કયા હોયગા સો!

દીન૦—હાં હાં! સચ બાત હૈ, લશ્કરી કાઇદા બડા બૂરા હે! ચલો ભાઇ ચલો!

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—હલદીઘાટના નાકાપર બાંધેલો રાણાના સૈન્યનો મુખ્ય મોરચો.

પ્રતાપસિંહ, તેના સામંતો, તથા બીજા ક્ષત્રી યોદ્ધાઓ.

પ્રતાપ૦—મારા શૂરા સામંતો તથા બીજા અજીત જોદ્ધાઓ! આપણે પાણી આવતા પહેલાં પાળ બાંધી દીધી છે, પણ આપણા કર્યાનું સાર્થક થવું ઈશ્વરના હાથમાં છે. તે સત્યનો બેલી છે. સાચ જૂઠનો સંગ્રામ આ સ્થળે તે કરાવનાર છે; અને તેમાં સત્યનો જય, ને અસત્યનો પરાજય તે કરાવશે એ આપણે જોવાનું છે. પ્રભુ દાનવની તરફ થએલો તમે સાંભળ્યો નહિજ હશે. તેમ તે દેવોથી દૂર ખશેલો નથી એવું તમે વારંવાર સાંભળ્યું છે; તો આ વખતે તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખો, કે તે આસુરી બુદ્ધિના યવનો તરફ થનાર નથી. ભૂમિનો ભાર હરવા તે ધણી આવાં ટીંખળ કરે છે, ને જુદ્ધનો પ્રસંગ જોડી પાપીઓથી ડામાડોળ થતી ધરતીમાતાને પાછી સ્થિર કરે છે. (કૃષ્ણસિંહ સામું જોઈ) સલુંબરાજી! આપણી સેનામાં બધા મળી કેટલા બહાદુરો આવી મળ્યા છે?

કૃષ્ણ૦—તેની ગણત્રી થાણાં સ્થિર કરી અમે કરી જોઈ, તો બાવીશહજાર બખ્તરિયા આવેલા છે.

પ્રતાપ૦—કાંઇ ચિંતા નહિ, બાવીશહજાર બાવીશ લાખને ભારે છે! તેઓ ઓલવાયલી-રે કનજેલી અંગીઠીના ખેરના અંગારા છે; તેઓને જુદ્ધનો વાયુજ માત્ર લાગવો જોઈએ.

રામસિંહ—રાણાજીનું કહેવું વેદવચનછે. મહારાજ ખરૂં

કહેછે. એ અંગારાને જુદ્ધનો વા વાયો તો આકાશસુધી પોતાની ઝાળ અડાડે એવાછે, એમાં ફેર નથી ! એ ખરસલાની તાપણી ટાઢી પડેલીનો દેવતા નથી ! જે અગ્નિએ ખાંડવવન બાળ્યું હતું તેના ઓટારા છે !

પ્રતાપ૦—(યોદ્ધાઓ સામું જોઇ) વીરાઓ ! આ રાજ્યલોભની લડાઈ નથી; પ્રતાપને પાદશાહી મળવા ક્ષત્રીનાં લોહીનું પાણી કરાવવાનો આ પ્રયત્ન નથી; પણ પવિત્ર ક્ષત્રીકુળમાં આવતી ધૂળ અટકાવવાનો આ આપણો હુમલો છે ! એવા હુમલા તમારા ઘરડાઓએ અનેક કીધા છે, ને લાખેણા જશ લીધા છે; માટે તમને પણ એવા રૂડા કામમાં જશજ મળશે. લાજ રાખવા તેઓ રણમાં રંગ દાખી સ્વર્ગે ગયા, પણ લાજ વોણા જીવતા ના રહ્યા; તો તમે પણ તેજ શૂરાઓના લોહીના બનેલા બખ્તરિયા છો, માટે જુદ્ધમાં લેવાય એટલો જશ લેજો. જેને એ જશ વહાલો ન હોય, જેઓ બાપની આબરૂ બરૂના સાંઠા જેવી ગણતા હોય, તેઓ સુખે હજુ વખત છે માટે ઘરે વળા જજો. પણ એટલું નિશ્ચે માનજો કે, આ સીસોદિયાકુળનો પ્રતાપ જ્યાંસૂધી બાપે ખોયલું ચિતોડ નહિ મેળવે ત્યાંસૂધી નવો મહેલ બાંધવાનો નથી- રે તે ઝૂંપડામાં રહેશે, ઘાસમાં સૂશે, અને પત્રાળીમાં જમશે; તથા જોગીની પેઠે પંચકેશ રાખશે ! બીજા સીસોદિયાઓએ કે સામંતોએ ગમે આ આકરૂં પોંણુ લેવું હોય તો લે. વા ન લે તેની મારે પરવા નથી.

સામંતો ધ૦—બાપજી આકળા થાવ માં ! અમે લૂણહરામ નથી ! અમે કુળની લાજના રક્ષણ માટે ધાતુના ઉકળેલા રસની વહેતી નદી તરી જવાને પાછા ન હઠીએ એવા ન કાળજા છીએ! અમે આખા અંગમાં નાકને વધારે વહાલું ગણીએ છીએ. અને અમારા પવિત્ર છોડને મલિનનો હાથ અડતા પહેલાં કાંતો તેનો હાથ કાપીએ, કે અમારો છોડ મૂળમાંથી ઉખાડી નાંખીએ એવા ટેકી છીએ. બાપજી ઘાસમાં સુઓતો અમો બાવળનીશૂળોની પથારીએ લાંબા થવાને ધોખો ન ધરીએ એવા છીએ ! અમારે આ વિષે ગર્જના કરી વધારે શું કહેવું ? વરસાદના ગુણ વરશે જણાય; તેમ જુદ્ધ જોડાયે વાત છે ! પ્રભુ તે સમો આજકાલ લાવે છેજ, તો અ-

મારે કહેવા કરતાં પરાક્રમ કરી બતાવવું એ સાચું છે એમ ગણી મુંગા રહીએ છીએ.

પ્રતાપ૦—બહાદુરો! તમારી પાણીવાળી વાણી સાંભળી મારૂં હૈયું હરખાય છે! ને તમારાં પરાક્રમ હું ક્યારે જોઉં એવી મારી આતુરતા ઉલટી છે! તથા અભિમાની માનને મારે હાથે ભાલાથી ભૂ પાતો કરી કેઈ વેળે મારા હાથનો વળવળાટ ભાગું! રે, તે ભ્રષ્ટ ક્ષત્રીનો આ લોકમાં થયેલો અયોગ્ય સંબંધ કયી વખતે હું નાબૂદ કરૂં એવા મને ઉછાળા આવેછે! રે, પાદશાહના પાટવીને મારે પોતાનેજ ભાલે વીંધી દુષ્ટ બાદશાહના કાળજામાં હું કાણું ક્યારે પાડું એ પ્રમાણે મારૂં મન ઉછળી રહ્યું છે! ક્ષત્રી સસરો અને જવન જમાઈ એ બેનું અજુગતું જોડું જોવું આ જગતને વિપરીત લાગે છે, તે મારે પોતાનેજ હાથે આ રણમાં ખંડિત કરવું, કે કાંતો તેમને મારી તરવારથી કાપી નાંખી આ જગતમાં ચાલતી રીત થાળે પાડવી, એવું મારા મનમાં થઈ આવ્યુંછે; માટે તે કામમાં તમો સહાય થજો; ને બીજા ગર્વના ભરેલા આવ્યાછે તેમના લોહીના રેલાઓથી આ રણમાં વહેળા વહે એવી તરવાર તમે પણ મારજો.

સામંતો તથા યોદ્ધા.—કાંઈ ચિંતા નહિ! પ્રભુ આપની ધારેલી ધારણા પાર પાડશે.

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ–હલદીઘાટનું મેદાન.

સલીમ તથા માનસિંહ.

સલીમ.—રાજાજી, બાતમીદારોંસે અપનકો ખબર હુઈ હૈ કિ દુશ્મનોંને નાકેપર થાના જમાયા હૈ, અબ ક્યા ઇલાજ કરના, વો આપકો માલૂમ.

માનસિંહ.—શાહાજાદાજી! મને માલમ હતું કે, દુશ્મન આપણને તેના પાયતખ્તપર જવાનો વખત નહિજ આપે. પણ ફિકર નહિ, સબૂરીથી જે કામ થશે તે સળવળાટ કરે થવાનું નથી.

સલીમ.—ક્યોં સલવલાટ નહીં હોવૈ? બાદશાહને અપનેંકો જીત કરકે રાનાકો જેર કરનેકો ભેજે, ફિર ફતેહ હાંસિલ કિયે બિના જાના હો, તબ મ્હો ક્યા બતાવે !

માનસિંહ.—સલીમશાહ, આપે જંગનાં જંગલ જોયાં નથી એ-થી આપનું દિલ ગભરાયછે. પણ તે જોઈ વેઠીને અમારી આંખો ઘરડી થઈછે. માટે આપે ઉતાવળા થવું નહિ. મુસલમાનની અને ર-જપૂતોની લડાઈઓમાં મેં જોઈ લીધુંછે, કે રજપૂતો બહાદુર છે ખરા; તોપણ જંગનો દીવો જોતાં તેઓ પતંગની પેઠે આંધળીઆં કરી તૂટી પડેછે, તેમને પછી ધીરજથી તાકી રહેલા તુર્કો જાળમાં પડેલા શેરને ઠેર કરે એ રીતે પાયમાલ કરી નાંખેછે, ને છેલ્લે જીતેછે. આવા મામલા એક વખત નહિ, પણ હજારો વખત બનેલાછે; માટે ઉતા-વળ કરવાનું કામ નથી.

સલીમ.—તબ કરના કૈસા ?

માનસિંહ.—કરવાનું એટલુંજ કે, દુશ્મનની કારગત લાગે નહિ એવા આપણે મજબૂત મોરચા બાંધવા અને તેમને છેડખાની કરવા-ને તોપનો મારો શરૂ કરવો. તોપોના અવાજ સાંભળતાં ગુફામાંથી મા-થે પૂછડાં મૂકી શેર જે મિસાલે ધસી આવે, તેમ તેઓ મેદાનમાં દો-ડી આવશે; એટલે આપણે તેમને ઘેરી લઈ તેમના હાલ હવાલ કરવા. એથી તેઓ એકેએક મારયા જશે, ને આપણી ટૂકડીઓને પાયતખ્ત તરફ જવાનો મારગ મળશે.

સલીમ.—(ખુશ થઇ) શાબાસ રાજાજી ! આપને ખૂબ અક્કલ દોડાઈ હૈ. બેશક યોં હોતે ફતેહ મિલેગી ઉસમેં કુછ ભી અંદેશા નહિ હૈ.

માનસિંહ.—જીત આપવી સાહેબના અખત્યારમાં છે. આપણે સંપૂરીથી ઇલાજ કરવા એ આપણું કામછે. શત્રુ સૂતેલાને દાબે એવા નથી; સામે મ્હોડે દુશ્મનને દૂર કરવો એવો તેમનામાં ટેક રહેલોછે; તોપણ જમાનાનો પવન લાગતાં તેમનું મગજ ભમે ને તેઓ રાતની વખત હુમલો લાવે, તો આપણે તે વખત ગાફલ નહિ રહેવું એવો હવે હું બંદોબસ્ત કરૂંછું.

સલીમ.—સચ હૈ; આપકો જો કરના હો, સો ખૂબ બિચારકે કીજિયે.

પ્રવેશ ૫ મો.

સ્થળ—રણભૂમિ.

રાજબારોટ, પ્રતાપસિંહતથા તેના યોદ્ધા;-માનસિંહતથામુગલયોદ્ધા.

[મુગલ લશ્કરમાંથી તોપોના ગોળા ચાલુ થતાં રજપૂતસેના તેમના સામે લડવા તૈયાર થઈ છે, એ સમે પ્રતાપનો રાજબારોટ ઘોડે ચઢેલો પ્રવેશ કરી ક્ષત્રીયોદ્ધાઓને બિરદાવેછે.]

રાજબારોટ.

(झूलणाछंद-सिंधुरागमां.)

અડગ શૂરા ખરા સામતો આ સમે,
જવનદળ જીવતા અત્ર આવ્યા;
ખડ્ગ બરછી કટારી સજી શસ્ત્રને,
અસ્ત્ર અગણિત નિજ સાથ લાવ્યા;
ઘોડલા ગરૂડશા વીજળી વેગના,
તેગ ચળકાટ પણ છેજ તેવા;
છો તમે શૂર નદિ ગંગના પૂરશા,
ભીષ્મ ને દ્રોણ, લવ કૂશ જેવા.　　　૧
રામસમ આજ રાજેંદ્ર આ રાજતો;
બાણ ભરિ રામનાં તીક્ષ્ણ ભાથે;
કાળિના ખડ્ગશું ખડ્ગ કરમાં ધરી,
ચેતકા[1]પર ચઢી છત્ર સાથે;
ધીરનો વીર રણધીર પરતાપ,
ધરિ ચાપ[2] રવિરાજશો શો વિરાજે!
બેસિ વૈમાન બાપા, હમિર પૂર્વજો,
જુદ્ધ જોવા મળ્યા વ્યોમ આજે !!　　　૨
આજ રાખો ઘણો રંગ રણક્ષેત્રમાં,
પૂર્વજો પાણિ તમ જોઇ રીઝે;
સમય આ'વો નહીં આવશે શૂર ઓ!

---

૧ ચેતક—પ્રતાપ જેના ઉપર બેસતો હતો તે અશ્વ. ૨ ધનુષ.

લાવ એ[3] રીતનો સદ્ય[4] લીજે;
જીતથી કીર્તિ વધશે બધા વિશ્વમાં,
પ્રસન્ન પરિયા થશે પુત્ર પેખી;
દેહ રણમાં પડ્યે અપ્સરા અધરથી,
નિજ વિમાને ધરે નાથ લેખી. ૩

સ્વર્ગનું સૂખ વિમૂખને ના મળે,
જય મળે જોદ્ધ રણશૂર પાસે;
લાખ અરિ આવતાં આપ અભિલાખ તજિ,
શસ્ત્ર ચળકાટથી નાહિ ત્રાસે;
ઘાસની ગંજિનો નાશ લઘુ વન્હિ કરિ,
જ્વાળ નિજ આસમાને અડાડે;
તેમ રજપૂતનું બીજ દહિ જવનદળ,
જશ તણી જ્યોત જગમાં જગાડે. ૪

કીકિયારી કરો કારમી ખડ્ગ ધરિ,
ગર્ભ મુગલાણીના જાય તૂટી!
આભ તૂટ્યો ગણી તાર્તરી લોક,
તજિ જાય રણભૂમિ ઝટ વાળિ મૂઠી!!
ખેલવા ખડ્ગનો ખેલ મન ઇચ્છતા,
તે સમો આવિયો આંખ આગે;
કસર રાખો ન કળવાન, બળવાન જરિ,
કસરથી વહર[5] કુળ માંહિ લાગે! ૫

તીર તરવાર ભાલા કટારી ભલાં,
શસ્ત્ર શોણિત વિણ શુષ્ક ભાસે;
જોગણી, વીર ત્યમ ભૂતને ડાકયણી;
ભોગ લેવાનિ આવ્યાં છ આશે;
હલ્દિ આ ઘાટનું ક્ષેત્ર કુરક્ષેત્રશું,
નેત્રથી જુદ્ધ જોવા ચહેછે;
સ્વર્ગની સુંદરી મદ ભરી નભ ઠરી,

3 જીવે જશનો, ને મુએ સ્વર્ગનો. ૪ તુરત. ૫ ખાંપણ

શૂરને ભેટવા સ્મર[૬] સહે છે. ૬
માટ મૂછે ધરી હાથ ખોંખારિને,
મોગલો મદ ભર્યાં મારિ પાડો;
શસ્ત્રને નીર રૂધિરનું પાઇ પૂ-
રો પછી ભૂતનો ભૂખ ખાડો;
ક્ષેત્ર હલદી કુરૂક્ષેત્રસમ જશ ભર્યું,
જગતમાં આજ વિખ્યાત કરજો;
જીત કરિ જશ ભરી રાજમાં વાધજો,
કે પછી અપ્સરા સાથ વરજો. ૭
આ સમરભૂમિ છે શૂર સુવર્ણની,
જાણજો કારમી એ કસોટી;
તેમ પોલાદસમ પાણિવાળા તણી,
છે સરાણજ ખરેખાત મોટી;
માકું કુન્દન જણાશે કસોટી પરે,
તીખું[૭] ચઢિને સરાણે જણાશે;
પ્રાણિ દર્શાવશે રાણિ-સુત જેહવું,
કિમત પણ તેનિ તેવી ગણાશે. ૮
પદ્મની પાસ અતિ ત્રાસ દાખી લવે,
બાયલા પાસ મુખ બોલ મોટા;
અશ્વને ખેલવે આપ ઊતાવળા,
ચોક ચૌટે કરી ખેલ ખોટા;
ગરિબને ગંજવા ગર્જના બહુ કરે,
હાથ ભાલો ધરે હરિણ હણવા;
ઓ શુરા સામલો! એ કયિર નીવડે,
જુદ્ધમાં કાયરા એહ ગણવા. ૯
શૂરને ઓથ કોની ન કદિ જોઇએ,
આપ બળથી રણે આવિ ઝૂઝે;

---

૬ કામ—મદ. ૭ ખરૂં લોઢું—ગજવેલ—જે સરાણે ચઢતાં અગ્નિ ઝરે છે તે. (મોળું લોઢું સરાણે ચઢતાં તેમાંથી એક તણખો પણ ઝરતો નથી, તેમ કાયરથી રણમાં કશું પરાક્રમ દર્શાવાતું નથી.)

ગાત્રને માટિના પાત્ર જેવું ગણે,
હેમનો કુંભ જશ આપ બૂઝે;
નાકને કાજ નિજ શીશ અર્પે બધું,
શરિરને તરણની તુલ્ય જાણે;
છેડતાં તેમને કેડ[૯] છોડે નહીં,
કોપ કરિ કારમો અંત આણે. ૧૦
ઓ વિરા, આજ રવિરાજ નભમાં છબી,
નૂર નિજ વંશિનું એ નિહાળે;
તેજ કેવું તમે રણ વિષે દાખવો,
ભાવથી ભાનુ એ ભ્રાત, ભાળે!
જશ જમાવો તમે જુદ્ધમાં સામતો,
પ્રીત પરતાપ પર પ્રૌઢ આણી;
દેશની લાજખાતર ખરો ટેક ધરિ,
શત્રુ-દળને કરો ધૂળ ધાણી! ૧૧
જોધપુરનૂર ઝાંખું જવનથી થયું,
જયપુરે જશ બધો ખોઇ નાંખ્યો!
રાજ રજપૂતનાં લાજવોણાં થયાં,
(પણ) હમિરકુળનો રહ્યો ટેક આખો!!
ટેકિ તરવારિયો આપ પરતાપ છે,
પાણિ પરિયા તણું રાખનારો;
મદદ મહીં! તમારી મળે આ સમે,
વિજયરસ ચૂક વિણ ચાખનારો. ૧૨
તોપનો રોપ રાખી રણે તે વડે,
તાર્તરી લોક શિર ટોપિ ઘાલી;
બાહુબળ એહમાં તેમનું છે કશું?
જંત્રનું જોર જણવેછ ખાલી;
કોપ કરિ તેમની તોપમાં મેખ ધરિ,
તોપ સઘળી કરો તે નકામી;
બાહુબળ દાખવો બાણ ભાલે લડી,

---

૯ પલ્લો—પૂઠ.

ખડ્ગ ખુબ વાવરો રહે ન ખામી ! ૧૩
લોહ પતરે જડ્યા હાથિ હોદ્દે પડ્યો,
સલિમ શા' પાંજરે પંખિયા શો;
આપણા રાયનો રણવિખે આવિયો,
શાહનો સૂત શીકાર ખાસો !
લાગ આવ્યો છ આ નજર જશ અજરનો[૯],
અમરને સમર ઉર સાંચવાનો;
કીર્તિનો કાળ ભરિ ફાળ ચાલ્યો જતો,
રે ! કરો વિશ્વમાં વાંચવાનો. ૧૪

ક્ષત્રીયોદ્ધા.—(વીરરસકાવ્ય સાંભળી આવેશમાં આવી) હર, હર, હર મહાદેવ!!! મારો ! કાપો! વીંધો ! ! હર ! હર !! હર!!!

[રજપૂતોની કારમી કીકિયારી સાંભળી મુગલ યોદ્ધા હબકી પાછા પગ માંડે છે, એટલે સેનાપતિ માનસિંહ આગળ આવી તેમને બિરદાવી ઉશ્કેરે છે.]

માનસિંહ.—રે શૂરા મુગલ સિપાઇઓ! આ વખતે પાછાં ડગલાં શું માંડોછો ! અકબરશાહના અજીત લશ્કરે અટંકા દેશ જેર કરી પોતાની બહાદુરીની છાપ અનેક દુશ્મનોના દિલમાં બેસાડીછે એ વાત આ વખતે કેમ વિસરી ગયા ! કાબુલ ને કંધાર જેવા કાબુમાં ન આવે એવા દેશ તમે રેશમાં આણી દીધા; બહાર, બંગાળા, ને માળવા, તમારી બૂમ સાંભળતાંમાં બેશી ગયા; એ તમારી જવાંમર્દી ને પરાક્રમ ઉપર આજ પડદો વળી ગયો શું ?! આ મુઠ્ઠી જેટલો મેવાડ તમારા શા હિસાબમાં છે, કે મૂહીઓ વાળો છો? ચિતોડમાં તમે મેળવેલી ફતેહ તમારા દુશ્મન હજી ભૂલી ગયા નથી, છતાં આ ફાશફૂશની તાપણી જેટલું લશ્કર લઈ ગુમાની

૯ ઘરડો-જૂનો ન થાય એવો:—જે જશ કોઈ દિવસ જૂનો ન થાય એવો વખત નજર આગળ અમરને (દેવને) સંગ્રામ (સમર) છાતીમાં સંગ્રહી રાખવાનો (વખત) આવ્યો છે, માટે એવો કીર્તિનો કાળ ફાળ મારી ચાલ્યો જતો જગત્માં વાંચવાનો (ઇતિહાસોમાં નોંધવાનો) કરી આપો, ઇત્યાદિ.

પ્રતાપ આવ્યો છે, તેના લશ્કરમાં તમે શો દમ દેખો છો ? ! શું આ વખતે કંઈ કેફ કરી લડવા ચઢ્યાં છો ? ! શું તમને તમારી બહાદુરી વિસારે પડી ગઈ છે ? ! ના, તેમ કોઈ દહાડો થયું નથી, ને થવાનું પણ નથી, માટે રે મોગલ બચ્ચાઓ ! તમારા બાગ જેવા બહોળા રાજમાં મેવાડનો ઉગેલો બાવળ તમે આ વખત જડમૂળમાંથી ઉખાડી નાંખો ! કે દર વખત લડવા ચડવાની પંચાત રહે નહિ. (પાદશાહી લશ્કરમાં આવેલા ક્ષત્રિયો સામું જોઈ) રે બહાદુર ક્ષત્રી રાજપૂતો ! તમારી બહાદુરીનાં જેટલાં વખાણ કરીએ તેટલાં ઓછાં છે. અકબરશાહની જીતનો ડંકો જહાં તહાં તમારા પરાક્રમે કરી વાગી રહેલો છે. સ્વપ્ને પણ જે દેશ જીતાવા મુશ્કેલ તે તમે જાગૃત આંખે જીતી આપ્યા છે. બાદશાહ અકબર જો કે જવનકુળે જન્મેલોછે, છતાં તે કોઈ દેવાંશી પુરૂષ છે; આગલ્યા બાદશાહોમાં ને એમાં જમીન અશ્માન જેટલો તફાવત છે. તેની આંખે હિંદુ ને મુસલમાન સમાન જણાયાછે. તેને જન્મ આપવામાં વિધાતાની ભૂલ થઇ હશે, પણ તે ભૂલ આપણે સુધારી લીધીછે; એટલે તેમાં આપણે પ્રભુના અપરાધી ન થતાં ઉલટા તેના ધ્યાનમાં વિવેકવાળા આવ્યા છીએ. અહંકારી પ્રતાપ આ વાતમાં આપણને ધિક્કારે છે, ને પોતે પવિત્રકુળનો ફાંકો રાખી આપણાથી વાંકો હીંડેછે, ને ઊંચી મૂછો રાખી આપણું અપમાન કરે છે, એ ખરેખર આપઘાત કરી મરવા સરખું છે! પણ રે, તેમ શા માટે કરવું જોઇએ?! જે વાત વિશ્વંભરનાથને ગમીછે, તે આપણે કરી છે; ને તેથી આપણે આજ સુખશાતામાં છીએ. આપણને તુર્કોથી બેહદ માન મળ્યુંછે, ને આપણી કીર્તિ ભરતખંડમાં તેમજ ઇરાનના ઝાંપાસૂધી ઝપાટો મારી રહીછે ! આ પ્રમાણેનું છે, તો પેટચોળી સાલ ઊભું કરનાર, આપણા સામે મ્હો ફેરવી ફરનાર, પોતાના કુળનો ગર્વ ધરનાર પ્રતાપનો હાર આજ આપણે કાં ન ઉતારવો ? ! માટે રે રાજપૂતો ! તમે પણ તમારી નિંદા કરનારનો સંહાર કરવામાં શામેલ થાઓ !

[યોદ્ધાઓને ઉશ્કેરી માનસિંહ જાયછે.]

મુગલયોદ્ધા.—(માનસિંહનું ભાષણ સાંભળી) અલ્લા હો અકબર ! ! !

[આ પ્રમાણે બૂમ મારતા મુગલયોદ્ધા આગળ ધસેછે, તેન-

ને રજપૂતયોદ્ધા આવી ભેટેછે એટલે દારૂણ યુદ્ધ મચેછે. એવામ શૂરો પ્રતાપસિંહ–સિંહના જેવાં પરાક્રમ કરતો અશ્વ કૂદાવતો પ્રવેશ કરેછે]

પ્રતાપ૦—(ગુસ્સાથી અને જુસ્સાથી) અલ્યા માન! રે માન! તું આ વેળા કયે ખૂણે ખશી ગયો! તારો પરૂણાચાર કરવાને આ વીરક્ષેત્રમાં પ્રતાપ ભાલાનું ભોજન લઈ તારીસમિપ આવ્યોછે, માટે તારા સાજનો સાથે સામો આવ. રે, ઉદેપુરની ભાગોળેથી ભૂખ્યા ગયલા મેમાન માન! આજ તારૂં યથાયોગ્ય સન્માન થશે; માટે શરમ છોડી, છોડીની રીત છોડી દઈ મારા સમિપ આવ. રે, તું કયા ખાડામાંખશી પડયો છે?! (આ પ્રમાણે પોકારતો અહિં તહિં મુગલલશ્કરમાં ખુના મરકી કરતો માનસિંહને ખોળેછે, ને) ઓ ભગવાનદાસના ભીરૂ* બાળકા તું કયાં ખોવાયો? અરે શાહના સાળા!! એક ક્ષણભર તું પ્રતાપની નજરે પડ. ઓ બાયલા ને બીકણ, લશ્કરની સરદારી લઈ આજ તેં અકરબરના નામપર છર ફેરવ્યો કે શું?! (અશ્વ આગળ ખેડતો) અલ્યા માનસિંઘ! તારૂં નામ પાડનારીનાં નાક કાન કાપવાં જોઈએ! ખરેખર તું ખર જણાયો! બાકી ક્ષત્રી બચ્ચો હોત તો આ કાનમાં ઉકળતું તેલ રેડ્યા જેવાં વેણ સાંભળી ગોળી વાગતાં ગુફામાંથી ગર્જના કરતો કેશરી મેદાનમાં આવેછે તેમ તું આવ્યો હોત. અરે! કુળમાં ધૂળ ઘાલી ત્યારનું ક્ષત્રીપણું પરવારી ગયું!!

[આ પ્રમાણે મોટા બખાળા કરતો નિડરપણે ઝપાટામાં આવ્યો તેને ઝબે કરતો માનસિંહને ખોળેછે.]

પ્રવેશ ૬ ઠ્ઠો.

સ્થળ–યુદ્ધક્ષેત્ર.

રાજારામસિંહ ને તુંવાર યોદ્ધાઓ.

રામસિંહ૦—બહાદૂર તુંવાર જોદ્ધાઓ! રાણાએ કરેલી મેમાન-

ગીરીનો બદલો વાળવાનો અવસર જગતના ધણીએ આજ આપ્યો છે, તો મારો બાપો કરૂં પાછી પાની કાઢશોમાં. મોગલનાં મૂળ ઉખાડી નાંખવાનો આ'વો લાગ ફરી ફરીને મળવાનો નથી; માટે આ લાખેણી ઘડીનો લાભ લેવાને ચૂકશોમાં! લૂણ ખાધું આજ લેખે લગાડજો. જો ગ્વાલિયરગઢમાં ગાજવાની હૈયામાં હુંશ હોય, તો આ વખત જુદ્ધમાં ઝૂઝતાં પાછું વાળી જોશોમાં. જે* તરકડાએ આપણું અપમાન કીધું છે, ને આજે તેનો વેલો વિસ્તાર પામ્યો છે; જે રજપૂતોની આબરૂના-અરે! પવિત્રતાના બાગને વીંટાવા લાગ્યો છે, તો તેનું જડમૂળ ઉખાડી નાંખતાં મારા બહાદુર વીરાઓ પાછું વાળી જોશોમાં.

(આ પ્રમાણે પોતાના યોદ્ધાઓને વિરદાવેછે, એવામાં એક ઘુંવાર અશ્વાર ઘોડો દપટાવતો ઘોશ ભર્યો; હોશ ઉડી ગયેલો આવેછે તેને જોઇ-) કાં ભાઈ! કાયર થઈ ભાગ્યો હોઉં એમ કાં આવ્યો? જો એમ હોય તો તારૂં મુખ બતાવતો માં!

અશ્વાર.—મહારાજ, મુખ બતાવવાનો દી દીનાનાથે ના આપ્યો હોત તો ભલું થાત. મોત મને દેખી વેગળું વહ્યું, જેથી આ ખોળીયું રહ્યું-તે માત્ર આ જીભ કાપવા જેવી ખબર આપવાને?

રામસિંહ.—અરે! એમ કાં બોલે છે? શું સેનામાં આપણા જોદ્ધાઓનો પૂરો જય ના થયો?

અશ્વાર.—અરે! જય તો જેવોજોઇએ તેવો થયો, પણ પછી હરિને શું ગમ્યું કે, આપણો હીરો ગયો!!

રામસિંહ.—ભાઈ, તારાં ભરમ ભરેલાં વેણ વેગળાં મૂકી મરમ ખોલી ચોખું કહી નાંખ, કે જુદ્ધમાં શું નીપજ્યું?

અશ્વાર.—બાપજી, નીપજેલું કહેતાં મારી જીભ ઉપડતી નથી, તે કપાઈ પડી હોત તો ભલું થાત! દેવે મને જીવતો રાખ્યો એથી હું દલગીર છું! અરે! એ જીવવું કેવું? મોતથી માઠું-કાળજું કડકા થાય એવા બોલ રામભજન કરવાની જીભે બોલાવનારૂં! મહારાજ, શું કહું? મારા કરતાં ફાંસીના દેનારા ઘાતક સારા, પણ તે કરતાં

---

* બાબર.-બાબરે રામસિંહને પદભ્રષ્ટ કર્યો હતો ત્યારથી તે ઉદેપુરના દરબારના આશરામાં રહેતો હતો.

હું મોટા પાતકનો કરનાર પ્રાણી છું! બાપજી! શું બોલું?! આપણા આ—આ—રાજકું—!! [એટલું બોલતાં તેને ડૂમો ચઢી આવેછે.]

રામસિંહ.—સબૂર! ગભરામાં, હું સમજ્યો; પણ તું મને કહે, કે તે પીઠ આપીને પડ્યો કે શી રીતે ?!

અશ્વાર.—(આંખો લૂછી સાવધ થઈ) ઓ મહારાજ! પીઠ શી આપે? તેમના પરાક્રમે તો હદવાળી દીધી છે! પોતાની તરવારે પાંચસેં મોગલના પ્રાણ તેમણે જોત જોતામાં લીધાછે! લીલું ઘાસ કાપે એ પેરે એમણે દુશ્મનોનાં ડોકાં ધડથી જુદાં કર્યાં; તેમની સાથે રહેલા જોદ્ધાઓમાં કોઇ દિવસ નહિ દીઠેલું એવું પાણી જણાઇ આવ્યું; તેમની રાંઘ તળેથી ત્રણ ઘોડા ગોળિયો વાગવાથી રામશરણ થયા, ને બે નકામા થયા; તોપણ કુંવરજીની તેજી ઝાંખી થઈ જણાઇ નહિ. પગપાળે તરવારની પટાબાજી ખેલતા કુંવરજી આગળ ધસતા હતા, અને એ સમે પોતાના ઉપર વરસતાં અગણિત તીર અતરંગ કાપી નાંખતા હતા. દૈવનું કરવું એમ થયું કે—જે ઠેકાણે કુંવરજી કારમો ખેલ ખેલતા હતા, તેમનું પરાક્રમ જોઈ મોગલો મ્હોમાં આંગળાં ઘાલતા હતા! એ સમે એક તોપનો ગોળો ત્યાં આવીને પડ્યો! તે ફાટ્યો!! તેની કચ્ચરો ઉડવાથી આપણા જોદ્ધાઓ રામ શરણ થઈ ગયા, ને કુંવરજીનો પત્તો હાથ લાગ્યો નહિ!!! બાપજી! આમ વાત નીપની, જે કહેવા માત્ર હુંજ વજ્ર છાતીનો જીવતો રહ્યો!

રામસિંહ.—(ક્ષણવાર મોહ પામી જાગૃત થતાં) ધન્ય મારા પાટવી ખેંડેરાવ! વૃદ્ધપણમાં સોનેરી પળિયાંનો લહાવ તેંજ મને લેવડાવી સ્વર્ગનો લહાવ લેવા દાવ સાધ્યો. તારાં પરાક્રમવડે આ તારો પિતા આજ એટલો સંતુષ્ટ થયોછે કે, એવું સુખ હવે તેને આ મૃત્યુલોકમાં ચક્રવર્તી થતે પણ મળનાર નથી. મારા વહાલા કુંવર! તારે માટે ખેદ કરવો કે ખુશ થવું એ મને સૂઝતું નથી. તારૂં મહિમાવાન મુખ જોવાને આ તારો પિતા તરસે છે! તે તારો વિરહ સહેનાર નથી; માટે લાંબું છેટું પાડતો માં! હું તને આવી મળું છું. મારા લાડકવાયા લાલ! દાદાઓને સુખ દેવા તું અત્રે અચળ જશના કોટ ચણી સ્વર્ગના દરવાજા ભણી વળ્યોછે તે મેં જાણ્યુંછે, અને

તેથીમેં તારા તરફની ચિંતા ઉલાળી મેલીછે; પણ એ પ્રાણપ્રિય પુત્ર! તારા પિતાને સ્વર્ગસુખમાં ગર્કાવ થતાં તું વિસારી મૂકીશ માં. અત્રે તું સર્વેના સ્મરણમાં તારૂં નામ મૂકતો ગયો, એથી હું તને આંહિ જીવતો ગણુંછું; ને તેથી મારાં સર્વ દુઃખ દૂર કરૂંછું. (જોદ્ધાઓ ભ-ણી જોઈ) શું જુઓછો શૂરા જોદ્ધાઓ ! જે પાપણી તોપે આપ-ણા પરાક્રમી રાજપુત્રને પૂર્ણ પરાક્રમ કરતાં અટકાવ્યા તેની આંખમાં મજબૂત ખીલો મારો, ને તેને ઓથમાં રાખનાર કાયર તરકને ન-રકમાં મોકલો ! અરે! જીવતર વહાલું ન કરો ! જશ વગરનું જી-વવું મરણનો મોટો ભાઈ છે ! રે ! મરણ તો સારૂં, કે એકદમ પં-ચતત્વ જુદાં પાડી આત્માને સંતાપ વર્જિત કરે છે; પણ જશ વગરનું જીવવું હાલતી ચાલતી કબરમાં આત્માને અનેક દુઃખ ઉપજાવે છે. આપણા કુંવરજી જશ જોડી નાશવાન દેહનો સંબંધ તોડી અમરા-પુરમાં સંચર્યા એ વાત તમારા ધ્યાનમાં ઉતારો, ને આ શ્રાવણ* શુ-દ ૭ નો દિવસ આપણા પરાક્રમી પૂર્વજોની પોથીમાં પ્રકાશિત કરો!

તુંવારયોદ્ધા.—(આવેશમાં આવી) હર ! હર ! ! હર ! ! રે હવે મરવું કે પાપીઓને મારવા ? જ્યારે શત્રુના લોહીની નદી વહે-વડાવી તેમનાં મડદાં તેમાં તણાતાં કરીએ, ને તેમાં તરીએ ત્યારેજ તુંવારકુળે જન્મ્યા જાણજો ! !

[આ પ્રમાણે બોલતા ઉપડે છે.]

પ્રવેશ ૭ મો.

સ્થળ–સમરાંગણ.

ઝાલો રાજા માનસિંહ ને તેના યોદ્ધા.

માનસિંહ.—શૂરા ઝાલાઓ ! જેમ ચંદ્રમા વાદળામાં પેસી ગયો હોય ને નજર ન આવે, તેમ મોગલ દળમાં મહારથી જેવો આપણો મહારાણો પ્રતાપસિંહ ક્યારનો ઘૂસી ગયો છે, તે ખોળ્યો જ-ડતો નથી, માટે તમારા ભાલા ચળકાવો, ને એ ભાલાઓથી મુગલ-

*સંવત્ ૧૬૩૨.

દળનું વાદળ ચીરી આપણો પ્રતાપી પ્રતાપ શું કરે છે, તે જુઓ! આ વખત તમારૂં પરાક્રમ દાખવવામાં પાછી પાની કાઢશો માં. તમારા રાજાને રાણાને જમણે હાથ બેસવાનો હક તમારા ભાલાને જોરે આજ અપાવો. આપણે રાણાના સહાયક છીએ; એ વાત કળિજુગમાં ન ભૂસાય એવી નિમકહલાલી જણાવી ગયલી લાલી પાછી લાવો. આજે આપણે હાથે એવું પરાક્રમ થાય કે, જેથી રાણાજીના તેમજ આપણા પૂર્વજ હરખાય; ને આપણી છાપ રાણાજીના કુળમાં યાવત્ ચંદ્રદિવાકરૌ ન ભૂસાય ત્યારે આપણે આજ મદદે આવ્યા પ્રમાણ! રે, આ જીવતર શા કામનું છે? ડાભને સાથરે સૂઇ દેહ તજે તે ક્ષત્રી નહિ, પણ ખાતરી જાણવો! રજપૂતે તો રણસંગ્રામમાં નામના કરી બાણની પથારીએ પોઢી આ ક્ષણભંગુર દેહ-દુઃખનું ગેહ તજી દેવો, ને અચળ કીર્તિનો વારસો પોતાનાં પાછળ રહેલાં સંતાનને માટે દેવો, એજ જન્મ્યાનો લહાવ લેવાનું છે.

એક ઝાલો યોદ્ધા.—ઓ બાપજી! રાણાજીએ તો મોગલદળમાં રેળ વર્તાવ્યો છે! લાંબી દાઢીવાળાઓનાં રઝળતાં તુંબડાં મારા ઘોડાની હડફેટે ચઢતાં મેં જોયાં છે; સલુંબરાજી રાજી થતા, રાણાજીનાં વખાણ પોતાના જોદ્ધાઓને સંભળાવતા જતા મેં જોયા છે; રામસિંગજી પણ તરવાર તાણી તૂટ્યા છે; સીસોદિયાઓએ બાણની અખાડમાસ જેવી હેલી કીધી છે; ને રાણાજી મોગલોને ભાજી મૂળા પેઠે લેખતા સલીમશાહના હાથી ભણી ઊડી પડ્યા છે! માટે આપણે આ વેળા વિસામો લેવાની નથી. થોડા વખતમાં આપે પરાક્રમ ઝાઝેરૂં કીધું છે, પણ આ સમો પગ વાળવાનો નથી.

માનસિંહ.—સાચી વાત છે, મારા વહાલા વીરા! હવે આપણે એવી કારમી કીકિયારી કરી ઓચિંતો એવો હલ્લો કરો કે, આકાશમાંથી વીજળી પડી પર્વત ફાડી નાંખે છે તેમ મોગલદળનાં કાળજાં ફાટી જાય! અને એ દુષ્ટ વાદળાં વેરાતાં આપણે આપણા પ્રતાપી રાણાને ભેટીએ. (બીજા યોદ્ધાઓ સામું જોઈ) આપણા ઘોડાઓને અને આપણને થાક લાગતો નથી; રણમાં પડતાં રજપૂતો આ કાયાનો ધર્મ ભૂલે છે; તેઓ પોતાના દેહને વાયુના ગોળાવત્

ગણે છે; માટે રે, વાયુ વેગે સંચરી મેદાનમાં મળેલાં મોગલનાં વાદળાં વિખેરી નાંખો!

ઝાલાયોદ્ધા.—હર હર હર માહાદેવ!!!

[આ પ્રમાણે હરનો હોકારો કરતા ઉપડે છે; મુગલોની અને તેમની તેમજ બીજા રજપૂતોની મોટી ખુનખાર લડાઈ જામે છે; એવે રાજબારોટ પ્રવેશ કરી વીરરસ કવિતા ભભકા ભરેલી ભાષામાં બોલે છે.]

રાજબારોટ.—(દોહરા.)

સિસોદિયા શર વાવરો, કરી ધનુષટંકાર;
તુંવાર તરવારે કરી, કરો શત્રુ સંહાર. ૧
ઝાલા ભાલા વાવરો, કરી કારમો ક્રોધ;
સલુંબરા સાવધ રહી, જોર કરો મહા જોધ. ૨
મર્દો! નામ અમર કરો, ધરો ન પાછો પાવ;
પ્રતાપ! ચેતક ઠેકવી, દે સલીમશિર ઘાવ! ૩
રાજબીજ રજપૂતનું, મોક્ષધામ રણક્ષેત્ર;
આ તન એ તક એ જુઓ, તણું તુલ્ય નિજનેત્ર. ૪
પુરૂષો! પગ પાછો પડયે, પિતૃ નહિ લે પંડ;
જુધમાં જય કીધાથકી, રહે કીર્તિ નવખંડ. ૫
જે જવને રજપૂતનાં, બીજ બગાડયાં સાર;
એ ઝેરી વૃખ-મૂળને, ઊછેદો આ વાર! ૬
જે તુરકે ક્ષત્રી તણાં, કીધાં કાળાં કૂળ;
તેના ટોટા ઝાલિને, મુખમાં ઘાલો ધૂળ! ૭
પવિત્ર થળમાં પગ ધરી, ભ્રષ્ટ કર્યાં તજિ ભીત;
પગ કાપો તે પાપિના, રાખી પૂર્વજ રીત. ૮
ચિતોડગઢને ચે' કરયું, જે મ્લેચ્છોએ આજ;
તેનાં મડદાં આ રણે, રઝળાવો હે રાજ! ૯
શંકર આવ્યા સાથમાં, શકિત સહિત એ શૂર!
એ જય ઝટ કરાવશે, દાખો પ્રાક્રમ પૂર. ૧૦
મરવાનું છે મહિ વિષે, એમાં ન મળે ફેર;
જુધમાં તન ક્ષત્રી તજે, મરે ન મર્દો ઘેર. ૧૧

આપો જશ પરતાપને; લ્યો કીર્તિનો લાવ;
એ શૂરા સીસોદિયા, આવ્યો દુર્લભ દાવ. ૧૨

[હાથીને હોદ્દે બેઠેલો સલીમ તથા અશ્વે બેઠેલો પ્રતાપ પ્રવેશ કરેછે.]

પ્રતાપ૦—(પોતાનો ઘોડો સલીમના હાથી ઉપર તળપાવી ભાલાથી મહાવતને હેઠો પાડતાં) ઓ કાયર શાહના સુત સલીમ! હાથી ઉપર ઓઢવેલી વજ્રની પેટીમાં શું પેઠો છે? બહાર નીકળી પ્રતાપના ભાલાના ફળનો સ્વાદ કેવો છે તે જરા ચાખી જો! (એમ કહી તેના હોદ્દામાં ભાલો મારેછે પણ તે લોહજડિત હોવાથી તેનો હાથ ભુંઠો પડેછે, એટલે—) અલ્યા તરકડા, તું લડવા આવેલો જણાતો નથી! બેગમની પેઠે જુદ્ધમાં શું થાયછે તે જોવા માત્ર જનાનખાનામાં રહ્યો ઝાંખવા આવ્યો જણાય છે.

[મહાવત પડયો એટલે હાથી નિરંકુશ થતાં પાછો નાસે છે. પ્રતાપ બાણ ગોળી ને તરવારના સાત જખમ થયે છતે વકરાયલા વાઘની પેઠે તેની પાછળ પડેછે. એ સ્થળે દારૂણ યુદ્ધ મચેછે——તે વેળે પ્રતાપને બચાવવા દેલવાડાનો ઝાલો રાજામાનસિંહ પોતાના જોદ્ધાઓ શાથે આગળ ધસેછે.]

માનસિંહ.—ઓ સૂર્યવંશી રાણા! ઇંદ્રાસન લેવા ઉતાવળો થા માં! હજી મેવાડને તારાવડે મહિમાવાન થવા દે; ઇંદ્રાસનનો તારો હક વિધાતાએ પોતાની પોથીમાં નોંધ્યો છે તે કોઇથી મિથ્યા થવાનો નથી; માટે ઓ મહારાણા! આ તારી આસપાસ ઉલટેલાં તીડનાં ટોળાં ઓછાં થવા તારૂં છત્ર અળગું કરી જરા ઠરીને આ તારૂં લૂણપાણી ખાનારનું પાણી જો! (પ્રતાપ તેનો પોકર નહિ સાંભળતાં પ્રાણઘાતક સાહસ કરેછે—એવે પોતાના યોદ્ધા સામે જોઈ) શૂરા ઝાલાઓ! શું જુઓછો? રાણાજી ઉપરનું છત્ર તાણી લઈ આમ લાવો, ને એ મરણિયા થયલા શૂરાને વિમાનમાં પગ મૂકતો થોભાવો! એના વડે મેવાડ માનવંતું થવાનું છે; આપણે એનાં સાહિત્ય છીએ; એ જતે આપણ સર્વ નકામા થઇ પડીશું. મેવાડનો સૂરજ ઈશ્વિરે ઉગાવ્યો છે, માટે એ છે ત્યાં સૂધી દિવસ જાણજો; પછી અંધારાં ઉલેચવાનાં થશે, માટે આ વખતની કરેલી મર્દામી કામની છે. અજર ન કરો; રાણાને અળગા કરો ને તેમનું છત્ર આમ ધરો!

[પ્રતાપનું છત્ર ઝૂંટવી તેને અળગો કરી ઝાલો પોતાના યોદ્ધાઓ સાથે માથે છત્ર ધરાવતો રણમાં ધસે છે; તેને રાણો જાણી મુગલયોદ્ધા તેના ઉપર મધમાખોની પેઠે ફરી વળેછે. પૂર્ણ પરાક્રમ કરી ઝાલો સ્વર્ગે*સંચરે છે—તેમજ રામસિંહ પણ રોળ વર્ત્તાવી તેનો સોબતી થાયછે. હલદીઘાટના રક્ષણાર્થે મળેલા બાવીશહજાર ખત્તરિયામાંથી માત્ર આઠહજાર જીવતા પાછા હઠે છે, ને એ પ્રમાણે આ લડાઈનો અંત આવેછે.]

પ્રવેશ ૮ મો.

સ્થળ—એક વિશાળ મેદાન.

પ્રતાપસિંહ, તેની પાછળ પડેલા બે મુગલ સવારો, ને પાછળથી શક્તો.

[કોઇ પણ સાથી વિના એકલો પ્રતાપ ઘોડે ચઢેલો નાસેછે, ને બે મોગલ સવાર તેને પકડવા પાછળ પડયાછે.]

પહેલો સવાર.—મિયાં દીનમહમદ ! દેખતે હો કયા ? ભાગતે શિકાર કો પકડો !

બીજો૦—પકડો કયા ? મિયાં દેખોતો સહી, પકડને કે રસ્તે મેં ઓ આડા સાંપ આયા! ચોમાસે કે પૂરસે નદીમેં ભઉંરે પડતે હૈં ઉનકા ખ્યાલ કરકે ઘોડે પાની મેં ડાલો.

પહેલો.—અયે યાર ! ઉતારને કી ખટપટમેં અપના વક્ત જાતાહૈ, મગર દુશ્મનકા ઘોડા નાવકી મિસાલ નદી પાર કર ગયા.

[મિયાંઓ મહા મશાગતે નદી પાર કરેછે, એવામાં પ્રતાપનો ભાઈ સક્તો પાછળથી આવી તેમને પોતાને ભાલે પરોવી નાંખેછે, ને પોતે અશ્વ દોડાવતો પ્રતાપની પાછળ પડી તેને બૂમો પાડેછે.]

સક્તો.—(પોતાની દૃષ્ટિયે ભાઈને ઘવાયલા ઘોડા ઉપર નાસતો જોઈ) ઓ આસમાની રંગના ઘોડા વાળા અસવાર હો!—હો!!!

પ્રતાપ૦—(પાછું જોઈ મન સાથે) અદ ગાઉ સુધીમાં મોગલ આવતા જણાતા નથી, પણ ઘોડો દોડાવતો સક્તો દુશ્મનાવટ દાખ-

---

* આ બનાવથી એના વંશજોને સર્વથી શ્રેષ્ઠ હક મળ્યા છે.

વવા આવતો જણાયછે. કાંઈ ચિંતા નહિ; શૂરાને હાથે મરવું, કે તેને મારવો એમાંજ શોભા છે. કોઈ કાયરના હાથની કલાગી ગોળી ખાઇને કૂતરાને મોતે મરવું તે કરતાં ભાઈ સામે ભાલે લડી ગરતાં મારો જીવ ગતે જશે, માટે હવે નાસવું નથી.

સકતો.—(પાસે આવી) રામ રામ, મારા રામ જેવા પરાક્રમી વીરા ! હું તને આ વેળે જેટલું માન આપું એટલું ઓછું છે ! વીરા, ઘવાયલે ઘોડેથી હેઠો ઉતરી મારા વચનનો વિશ્વાસ રાખી મને તારી શૂરી છાતી સાથે છાતી મેળવવા દે ! લે આ ભાલો ઉશેટી દેઉં છું, ને આ હું તારા ચરણ મારે માથે પરસાવવા ઘોડેથી ઉતરી પડુંછું.

[એમ કહી ઘોડેથી ભૂસ્કો મારી દોડતો આવી પ્રતાપના પગ પોતાને માથે ધરેછે.]

પ્રતાપ૦—(અશ્વેથી ઉતરી ગદગદકંઠે) વીરા ! હદથી વિશેષ માન મને આપ માં; મારાથી કાંઈ પરાક્રમ થયું નથી !

સકતો.—મારા માથાના મુગટ વડ ભ્રાત ! તેં જે કર્યું તેવું કોઈથી થાવાનું નથી. હારજીત હરિને હાથછે; પણ તારૂં પાણી જોઈ મારો વેરભાવ તારા વેરીઓના કુળમાં જઈ વસ્યો છે.

[બન્ને ભાઈ ભેટેછે—આ વખત ચેતક જમીન ઉપર પડેછે—એવે પ્રતાપ તેનો તંગ છોડવા તે તરફ ધસેછે, ને માંડેલો સાજ ઉતારી લેછે.]

પ્રતાપ૦—(ઘોડાને આખરનો દમ લેતો જોઈ) બાપ ચેતક! ભા, તને શું થાય છે?! ખમા તને મારા બાપલિયા ! બાપુ, ગભરામાં ! હો ! હો ! હો !!!

સકતો.—(તેની પાસે આવી) ભાઈ, ઘોડો હાથથી ગયો! એણે જુદ્ધમાં આખી મર્દામી કીધી છે. એ પણ દુનિયામાં અમર નામના કરી જવાનો એમાં ફેર નથી. રે જુઓ ! તેની આંખો ફરી ગઈ ને મ્હોહું ફાટયું !

પ્રતાપ૦—શિવ ! શિવ ! શિવ !! હે પ્રભુ! તેં આ શું કર્યું?! (ઘોડા સામું જોઈ.)

(सोरठा.)

રે રૂડા રેવંત ! પ્રતાપ કીધો પાંગળો;

ખરી ધરીને ખંત, અરિથી કરી અતિ વેગળો. ૧
ઓ મારા આધાર ! પ્રતાપના દુખ-ભાગિયા !
પળ્યો કેમ આ વાર, સ્વર્ગ માર્ગ ઊતાવળો ? ૨
અદેખાઇ આચાર, રે શું આવી ઇંદ્રને ?!
તું જેવો તોખાર, તાણ્યો તેણે નિજ ભણી. ૩
ભમું ભૂમિતળ સર્વ, તુજ જોટો ક્યાં સાંપડે ?
ગળિયો મારો ગર્વ, ચેતક તું કતકે જવે ! ૪
તુજ કાયાની તોલ, માણક મોતી તોળતાં,—
જડે ન જોડ અમોલ, ચેતક તારી જગગહીં. ૫
સલિમ-હસ્તિ-શિર પાય, તળપી તેં નિજ ગોઠવ્યા;
એ સૌ સ્મરૂં જવ હાય ! તવ ભડકો ભીતર ઉઠે !! ૬
વિકટવેળમાં ભ્રાત, મદદ કરી તેં મન દઈ;
ધણી ઉગારી ઘાત, પ્રતાપની તેં પ્રીતથી. ૭
ઓ પ્રતાપની પાંખ, ચેતક ચંચળ ઘોડલા !
હવે ફરી આ આંખ, જડે ન તારા જોડલા !! ૮
તુજ વોણો પરતાપ, પાંખ વગરનો પંખિયો—
થયો છ ઉત્તર આપ, ખોંખારી ખાસી રીતે. ૯
અરિથી ધરિ મુજ દૂર, મજલ મારિ મોટી અતિ,
રે હું પાપી ક્રૂર ! દીઠી તારી આ ગતિ !! ૧૦
નિમકહલાલી કીધ, તેં શૂરાથી સો ગણી;
મેં બરદાસ્ત ન લીધ, તારી બા'દુર બાપલા ! ૧૧

સકતો.—મોટા ભાઇ ! એક ઘોડાને માટે આટલી બધી દલગીરી કરવી તમારા જેવા શૂરાને છાજતી નથી. તમો હશો તો ચેતક જેવા ચારસો તોખાર આવી મળશે. એપણ એક શૂરો તમને જય અપાવનાર થઈ ગયો એમ જાણજો. કોઈ શૂરાના પરાક્રમમાં ખામી આવ્યે પ્રભુએ તેને પશુજોનીમાં જન્માવેલો તે આજ પોતાનું પૂર્ણ પરાક્રમ દાખી અમરાપુરમાં ગયો, માટે એ વાતનો ખર્ખરો કરશો માં. લ્યો, મારો અંકોરો અશ્વ હું આપને આપુંછું, તે ઉપર અસવાર થઈ સુખે હાલ્યા જાઓ. ઈશ્વર તમને આગળ ઉપર જય આપશે. હું પાછો કેમ જઇશ તેની ચિંતા તમો રાખશો માં. તમારી

પૂઠે પડનાર મોગલોને મેં મારા ભાલાથી ભૂપીતા કર્યા છે, તેમને ઘોડે ચઢી હું મારી મેળે વશો જઇશ, ને લાગ આવે તમને મળ્યા વનો નહિ રહું. લ્યો ભાઈ, હવે રામ-રામ.

ચોથો અંક સમાપ્ત.

प्रताप नाटक.

अंक ५ मो.

પાત્ર.

સલીમ.....................અકબરશાહનો વડો શાહજાદો.

માનસિંહ..................અકબરનો સેનાપતિ.

પ્રતાપસિંહ................મેવાડનો પરાજિત મહારાણો.

ભાંણસિંહ.................ઝાલોરનો રાવ—પ્રતાપનો સેનાપતિ.

ફતેમહમદ, પીરમહમદ, મોજીઉદ્દીન. } બાદશાહના લશ્કરી સિપાઈઓ.

અજબસિંગ, ગુમાનસિંગ...પ્રતાપરાણાના અશ્વારો.

શાહબાજખાન...............બાદશાહી લશ્કરનો એક સરદાર.

બારોટ.........................પ્રતાપરાણાનો કવિ.

કૃષ્ણસિંહ.....................રાણા પ્રતાપનો મુખ્ય મંત્રી—સામંત

ફરીદખાન.....................બાદશાહી લશ્કરનો એક સરદાર.

સ્થળ—પાત્ર પરત્વે સમય સમયનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાન.

प्रताप नाटक.

अंक ५ मो.

प्रवेश १ लो.

સ્થળ—અજમેરમાં બાદશાહી લશ્કરની છાવણી.

સલીમ તથા માનસિંહ.

સલીમ.—રાજાજી અબ જંગ કરને કા ચાહિયે ઐસા વક્ત આયા હૈ; બરસાત કે દિન મેં જંગ મચાયા ઉસ સે બહુત હલાકી હુઈ.

માનસિંહ.—હાલાકી વિના અઘરૂં કામ પાર પડતું નથી; પણ સિતારો પાધરો જાણો, કે જીત કરી જીવતા આવ્યા.

સલીમ.—હાં, હાં, સચ બાત હૈ, લેકિન્ એ જીતકો જીત કહો વ ન કહો ઐસા મેરે માનનેમેં હૈ. દુશ્મન ને આખિર તક હથિયાર છોડા નહીં, ઔર સુલેહ કા વાવટા ઉડાયા નહીં, તબ ઐસી ફતેહ કો ફતેહ કહો વ ન કહો.

માનસિંહ.—આવેલા વાઘના ટોળાને બેભાગનું જમીનદોસ્ત કરયું, ને થોડું રહ્યું તે ખાખાવિખી થઈ ગયું, એ કંઈ ઓછું થયું નથી!

સલીમ.—સચ હૈ, દુશ્મન તારીફ લાયક હૈ ઉસ મેં કુછ શક નહીં; બરસાત કી મોસમ કભી નહીં હોતી તો સોલેઆની જીત મિલતી ઉસ મેં શક નહીં.

માનસિંહ.—સોળઆના જીત મેળવવાની આ વસંતઋતુ આવીછે, માટે હવે આપણે ઉપડવું જોઈએ. મેવાડીઓ સામે લડવામાં હમેશાં ચોમાસું આપણી જીતની આડે આવે છે, માટે તે આવતા પહેલાં આપણે મેવાડના આખા માલિક થઈ ગુમાની પ્રતાપને પગ મૂકવાની જગા ન રહે તેમ કરવું.

સલીમ.—ઠીક હૈ તબ, તૈયારી કરો; મગર મેરે દિલ મેં કુ-

જાતાઆતા હૈ કિ, ઇસ જંગમેં ક્યા હોગા ? !

માનસિંહ.—શાહસલામત, મુંજવાનું કારણ નથી. જે કામ બળથી થતું નથી તે કળથી થાય છે. પેહેલી લડાઇમાં આપણી પહેલવાની એવી થઈ છે કે, હવે ઝાઝી ઝહેમત પડનાર નથી. હવે આપણે જૂદી રીતે લડવાનું છે. આપણી પાસ લશ્કર બહોળું છે, તેના એવા ભાગ પાડી નાખીશું કે દુશ્મન ચોતરફથી કબજ થશે.

સલીમ.—ચોવ તર્ફ સે કિસ તરહ કબજ હોગા ? એક તર્ફ સે કરને સે જો ખરાબી હુઈ ઉસ કા ખ્વાબ મુઝે હરવક્ત સતાતા હૈ, ઉસસે મેરી તબિયત હરદમ હેરાન હૈ, તબ ચોવ તર્ફ સે કરને સે ક્યા હોગા, ઉસ કી સમજ મુઝે નહીં પડતી !

માનસિંહ.—આપને હવે તેની સમજ જલદી પડશે; આપણા મુખ્ય લશ્કર સામે દુશ્મન ફોજ લઈ આવશે, એવે આપણે કેટલાક સરદારોને જોયતું જોયતું લશ્કર આપી તેના કિલ્લાઓ કબજ કરવા મોકલીશું; એટલે દુશ્મનને ચોતરફની ગભરામણ થશે, ને દેશમાં તેનું રહેલું બળ તૂટી જશે. તેની પાસ જોઈએ એટલું લશ્કર અને જબરા લડવૈયા નહિ હશે; કારણ આપણી પહેલી લડાઈમાંજ અચ્છા અચ્છા સરદારોનો ધાણ નીકળી ગયો છે; તેથી તે આપણી સાથ લડતાં મહાત થશે; એટલામાં આપણા સરદારો જીતના વાવટા તેના કેટલાક કિલ્લા ઉપર ઉડાવશે; ને દુશ્મન નાસી પાયતખ્તમાં પેસી જશે; જેને માત્ર આપણો એક સરદાર પોતાની ટૂકડી સાથે જઈ કબજ કરી શકશે. પછી તે નાસીને જવાનો ક્યાં હતો !

સલીમ.—રાજાજી, આપને જો નજર દોડાઈ હૈ ઉસ સે બેશક મુરાદ બર આયગી. આફ્રિન હૈ આપકી અકલમંદી કો ! અબ આપ દિલ ચાહે ઐસી તયારી કીજિયે. બાદશાહ અપની ફતેહકી બહુત આરજું રખતે હોંગે; ઉસ વાસ્તે અબ દેર કરને કા વક્ત નહીં હૈ.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કોમલમેરનો કિલ્લો.

પ્રતાપસિંહ, તેના થોડા પટાવત અને ભાયાતો.

પ્રતાપ૦—વીરાઓ! દુષ્ટ કાકાએ શેહેરને ઘેરો ઝાઝા દી રાખ્યો, તોપણ થાક્યો નહિ; રૈયત છેક ભાગી ગઇ, ભૂખ મરાની મોટી આગ લાગી ગઇ, તોપણ હાથ બાજી રહી નહિ. અરે, આપણા જબરા હાથ કપાઈ ગયા! રામસિંઘજી હલદીઘાટમાં રંગ લઈ પુત્ર સાથે સ્વર્ગે સંચરયા; ઝાલા માનસિંઘજીએ જે પ્રાણી ઝળકાવ્યું તે તો રણમાં હમેશાં પોતાનાં નિશાન ડંકા આગળ કરવાનેજ! રે, તે ઝાલોજી પોતાની છબી મારે માટે ભાગી નાંખી મારા અંતઃકરણમાં આ જીવંત ન ભૂંસાય એવા રંગની મૂકતા ગયા! જે મારાથી ઉંઘતાં કે જાગતાં એક નિમિષ પણ ન્યારી થતી નથી! બીજા બળવંતા સામંતો સામે પૂરે તરે એવા, કાયરોના તોપના ગોળાથી બાહુબળ દાખવતા થકા દેવલોક પામી ગયા! આ નાશવાન દેહના રક્ષણ અર્થે વજ્રના કોટ જેવા વીંટળાયલા સીસોદિયા એક ડગ પાછું ન માંડતાં જે જગ્યાએ પગ ચોપ્યો તેજ સ્થળે ગોળી ને ગોળાના મારાથી પર્વતના ઓળા જેવા થઇ ગયા! બાજી ન બગડે માટે પટાવતો અને જોદ્ધાઓએ ભૂખ તરસ કે થાક ધાક કાંઇ જોયું નથી; પરંતુ આભ ઊંડળમાં શી રીતે આવે? અરે! એ પ્રમાણે હલદીઘાટનો ઠાઠ બગડ્યો એટલુંજ નહિ. પણ હમણાંની બીજી લડાઇમાં* મોટા મહારથી મરતે છતે પણ કામ કથળી ગયું. હવે તો દેશમાં દુશ્મનો દોદશ ફરી વળ્યા, અને રાજધાનીમાં આપણને રોકી શેહેરની ચોપાસ કોકો ઘેરો ઘાલી પડ્યો છે; માટે હવે શો ઉપાય કરવો? પ્રજાનું દુઃખ જોઇ મારી છાતી પીગળી જાય છે! અરે! તે ઘેરાનું નામ સાંભળતાં પોતાનાં ભર્યાં ભાદર્યાં ઘર મૂકી વ-નવાસી થઈ ગઈ, ને જે જન રહ્યાં તે ધાન પાણી વિના ધૂળ મળી ગયાં! તેમનું દુઃખ વિચારતાં મને વૈરાગ્ય ઉપજે છે, ને છાતીમાં

*આ લડાઇ સંવત્ ૧૬૩૩ માહશુદ ૭ ને દિવસે થઈ હતી.

જારાઆતા હૈ કિ, ઇસ જંગમેં ક્યા હોગા ? !

માનસિંહ.—શાહસલામત, મુંજવાનું કારણ નથી. જે કામ બળથી થતું નથી તે કળથી થાય છે. પેહેલી લડાઇમાં આપણી પહેલવાની એવી થઈ છે કે, હવે ઝાઝી ઝહેમત પડનાર નથી. હવે આપણે જૂદી રીતે લડવાનું છે. આપણી પાસ લશ્કર બહોળું છે, તેના એવા ભાગ પાડી નાખીશું કે દુશ્મન ચોતરફથી કબજ થશે.

સલીમ.—ચોવ તર્ફ સે કિસ તરહ કબજ હોગા ? એક તર્ફ સે કરને સે જો ખરાબી હુઈ ઉસ કા ખ્વાબ મુઝે હરવક્ત સતાતા હૈ, ઉસસે મેરી તબિયત હરદમ હૈરાન હૈ, તબ ચોવ તર્ફ સે કરને સે ક્યા હોગા, ઉસ કી સમજ મુઝે નહીં પડતી !

માનસિંહ.—આપને હવે તેની સમજ જલદી પડશે; આપણા મુખ્ય લશ્કર સામે દુશ્મન ફોજ લઈ આવશે, એવે આપણે કેટલાક સરદારોને જોયતું જોયતું લશ્કર આપી તેના કિલ્લાઓ કબજ કરવા મોકલીશું; એટલે દુશ્મનને ચોતરફની ગભરામણ થશે, ને દેશમાં તેનું રહેલું બળ તૂટી જશે. તેની પાસ જોઈએ એટલું લશ્કર અને જબરા લડવૈયા નહિ હશે; કારણ આપણી પહેલી લડાઇમાંજ અચ્છા અચ્છા સરદારોનો ઘાણ નીકળી ગયો છે; તેથી તે આપણી સાથ લડતાં મહાત થશે; એટલામાં આપણા સરદારો જીતના વાવટા તેના કેટલાક કિલ્લા ઉપર ઉડાવશે; ને દુશ્મન નાસી પાયતખ્તમાં પેસી જશે; જેને માત્ર આપણો એક સરદાર પોતાની ટૂકડી સાથે જઈ કબજ કરી શકશે. પછી તે નાસીને જવાનો ક્યાં હતો !

સલીમ.—રાજાજી, આપને જો નજર દોડાઈ હૈ ઉસ સે બેશક મુરાદ બર આયગી. આફ્રિન હૈ આપકી અકલમંદી કો ! અબ આપ દિલ ચાહે ઐસી તયારી કીજિયે. બાદશાહ અપની ફતેહકી બહુત આરજું રખતે હોંગે; ઉસ વાસ્તે અબ દેર કરને કા વક્ત નહીં હૈ.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—કોમલમેરનો કિલ્લો.

પ્રતાપસિંહ, તેના થોડા પટાવત અને ભાયાતો.

પ્રતાપ૦—વીરાઓ! દુષ્ટ કોકાએ શેહેરને ઘેરો ઝાઝા દી રાખ્યો, તોપણ થાક્યો નહિ; રૈયત છેક ભાગી ગઇ, ભૂખ મરાની મોટી આગ લાગી ગઇ, તોપણ હાથ બાજી રહી નહિ. અરે, આપણા જબરા હાથ કપાઈ ગયા! રામસિંઘજી હલદીઘાટમાં રંગ લઈ પુત્ર સાથે સ્વર્ગે સંચરયા; ઝાલા માનસિંઘજીએ જે પાણી ઝળકાવ્યું તે તો રણમાં હમેશાં પોતાનાં નિશાન ડંકા આગળ કરવાનેજ! રે, તે ઝાલોજી પોતાની છબી મારે માટે ભાગી નાંખી મારા અંતઃકરણમાં આ જીવંત ન ભૂંસાય એવા રંગની મૂકતા ગયા! જે મારાથી ઉંઘતાં કે જાગતાં એક નિમિષ પણ ન્યારી થતી નથી! બીજા બળવંતા સામંતો સામે પૂરે તરે એવા, કાયરોના તોપના ગોળાથી બાહુબળ દાખવતા થકા દેવલોક પામી ગયા! આ નાશવાન દેહના રક્ષણ અર્થે વજ્રના કોટ જેવા વીંટળાયલા સીસોદિયા એક ડગ પાછું ન માંડતાં જે જગ્યાએ પગ ચોપ્યો તેજ સ્થળે ગોળી ને ગોળાના મારાથી પર્વતના ઓળા જેવા થઇ ગયા! બાજી ન બગડે માટે પટાવતો અને જોદ્ધાઓએ ભૂખ તરસ કે થાક ધાક કાંઇ જોયું નથી; પરંતુ આભ ઊડળમાં શી રીતે આવે? અરે! એ પ્રમાણે હલદીઘાટનો ઠાઠ બગડ્યો એટલુંજ નહિ, પણ હમણાંની બીજી લડાઇમાં* મોટા મહારથી મરતે છતે પણ કામ કથળી ગયું. હવે તો દેશમાં દુશ્મનો દોદશ ફરી વળ્યા, અને રાજધાનીમાં આપણને રોકી શેહેરની ચોપાસ કોકો ઘેરો ઘાલી પડ્યો છે; માટે હવે શો ઉપાય કરવો? પ્રજાનું દુઃખ જોઇ મારી છાતી પીગળી જાય છે! અરે! તે ઘેરાનું નામ સાંભળતાં પોતાનાં ભર્યાં ભાદર્યાં ઘર મૂકી વનવાસી થઈ ગઈ, ને જે જન રહ્યાં તે ધાન પાણી વિના ધૂળ મળી ગયાં! તેમનું દુઃખ વિચારતાં મને વૈરાગ્ય ઉપજે છે, ને છાતીમાં

*આ લડાઇ સંવત્ ૧૬૩૩ માહશુદ ૭ ને દિવસે થઈ હતી.

જારાઆતા હૈ કિ, ઇસ જંગમેં ક્યા હોગા ? !

માનસિંહ.—શાહસલામત, મુંજવાનું કારણ નથી. જે કામ બળથી થતું નથી તે કળથી થાય છે. પેહેલી લડાઇમાં આપણી પહેલવાની એવી થઈ છે કે, હવે ઝાઝી ઝહેમત પડનાર નથી. હવે આપણે જૂદી રીતે લડવાનું છે. આપણી પાસ લશ્કર બહોળું છે, તેના એવા ભાગ પાડી નાખીશું કે દુશ્મન ચોતરફથી કબજ થશે.

સલીમ.—ચોવ તર્ફ સે કિસ તરહ કબજ હોગા ? એક તર્ફ સે કરને સે જો ખરાબી હુઈ ઉસ કા ખ્વાબ મુઝે હરવક્ત સતાતા હૈ, ઉસસે મેરી તબિયત હરદમ હૈરાન હૈ, તબ ચોવ તર્ફ સે કરને સે ક્યા હોગા, ઉસ કી સમજ મુઝે નહીં પડતી !

માનસિંહ.—આપને હવે તેની સમજ જલદી પડશે; આપણા મુખ્ય લશ્કર સામે દુશ્મન ફોજ લઈ આવશે, એવે આપણે કેટલાક સરદારોને જોયતું જોયતું લશ્કર આપી તેના કિલ્લાઓ કબજ કરવા મોકલીશું; એટલે દુશ્મનને ચોતરફની ગભરામણ થશે, ને દેશમાં તેનું રહેલું બળ તૂટી જશે. તેની પાસ જોઈએ એટલું લશ્કર અને જબરા લડવૈયા નહિ હશે; કારણ આપણી પહેલી લડાઈમાંજ અચ્છા અચ્છા સરદારોનો ઘાણ નીકળી ગયો છે; તેથી તે આપણી સાથ લડતાં મહાત થશે; એટલામાં આપણા સરદારો જીતના વાવટા તેના કેટલાક કિલ્લા ઉપર ઉડાવશે; ને દુશ્મન નાસી પાયતખ્તમાં પેસી જશે; જેને માત્ર આપણો એક સરદાર પોતાની ટૂકડી સાથે જઈ કબજ કરી શકશે. પછી તે નાસીને જવાનો ક્યાં હતો !

સલીમ.—રાજાજી, આપને જો નજર દોડાઈ હૈ ઉસ સે બેશક મુરાદ બર આયગી. આફ્રિન હૈ આપકી અકલમંદી કો ! અબ આપ દિલ ચાહે ઐશી તયારી કીજિયે. બાદશાહ અપની ફતેહકી બહુત આરજુ રખતે હોંગે; ઉસ વાસ્તે અબ દેર કરને કા વક્ત નહીં હૈ.

બરકત દેશે. એથી જે પરિણામ થશે તે સારોજ થશે, માટે તમે કહોછો તેમ કર્યા વિના બીજો ઉપાય નથી.

પટાવતો.—મહારાજ, ત્યારે હવે વિચારમાં વખત ખોશોમાં. જેને જે જે આજ્ઞા કરવી હોય તે કહી દો.

પ્રતાપ૦—હવે તેજ કરીએ; ભાઇઓ! કોમલમેરના કિલ્લાનાં રક્ષણનું કામ અનુભવી રાવ ભાણસિંહજીને હાથ સોંપી હું છૂટો થવા ધારૂંછું. તમો તેગને મનમાનતી મદદ આપજો. કાળી રાત્રે જળ જંપ્યું હોય, ને શત્રુના સિપાઇ ઊંઘનાં ડોલાં ખાતા હોય, તે વખતે આકાશમાંથી આભ ફાડી વીજળી નીકળે છે એવે વેગે ઘેરો ચીરી જવાનો જોગ સાધવો જોઈએ. એથી આપણને હાનિ નહિ થાય, ને દુશ્મનના દળમાં ભંગાણ પડશે; તેથી તેમનો કેટલોક ધાણ નીકળી જશે.

ભાણસિંહ.—કાંઇ ચિંતા નહિ, એ જુકિત બેશ છે; એથી ધારણા પેશ જશે.

પ્રતાપ૦—પેશ પહોંચાડવી પ્રભુને હાથ છે; પણ આ ધુંચવાયલી બાજી તમારા જેવા વૃદ્ધ અનુભવીને સોંપતો જાઉંછું માટે તમે તેને ઠામ આણશોજ એવો મને ભરૂંસો છે.

ભાણ૦—બાપુ, ભરૂંસો ભગવાનનો રાખો; લાજનો રાખનાર તે છે. કાચીકાયાનો શો ગારવો છે? મેં કર્યું, હું કરૂં એતો મિથ્યા છે. "ઘોડો ઘોડાના રૂપને ધાશે", એમાં આપને વધુ કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ–કોમલમેરની આસપાસનો પાદશાહી લશ્કરનો ઘેરો.

બાદશાહના લશ્કરી સિપાઇઓ, તેમનો સરદાર શાહબાજખાન ઇત્યાદિ, પાછળથી પ્રતાપસિંહ તથા તેના અસ્વારો.

ફતેહઅહમદ.—(મધ્યરાત્રે) યારો ઝોકતે હો ક્યા?! જરા ખબરદારી રખો; ઘેરા ડાલ કે ઘોરના ક્યા?!

પીરમહમદ.—ઘેરાતો છપ્પન દિન રહેગા, ક્યા વહાં તલક

ઉકળતું તેલ રેડાય છે! ભાઇઓ, આપણો ખોરાક કોસરથી વાપરતે છતે પણ ખૂટી ગયો; આવક વના ઊંડા કૂવાનાં નીર ખૂટી જાયછે; અરે! જે કૂવાના જળ ઉપર આપણી જીવનદોરી લીલી રહેવાની લાલચે વળગી રહ્યા હતા તેનાં નીર કોઇ ઘોર કર્મ કરનારે* કથાળ્યાં! તે પાપીનું પ્રભુ શું ભલું કરશે ? રે, તે કોઇ ભોમિયાએજ ભૂંડાઇ કીધી હશે એમાં ફેર નથી! દુઃખની વાતનો વિસ્તાર કર્યે દી વળવાનો નથી, માટે હવે આપણે શું કરવું તેની સલાહ પૂછુંછું, માટે તેનો ઉત્તર આપો.

પટાવતો.—રાણાજીની નજરમાં આવે તે રસ્તો અમારે કબૂલ છે. જે તે પ્રકારે રાજના રોપાને આળ ન આવે તો સારૂં એમ અમારૂં કહેવું છે. અમારે અંતે એના હેઠેજ વિસામવાનું છે. કલ્પવૃક્ષ મૂકી બાવળની આશા કોઇ નહિ કરે. અમારૂં કલ્પવૃક્ષ બાપારાવળનું કુળછે; માટે તેને માટે અમારા પ્રાણને પણ વહાલો નહિ કરીએ; તેથી જે તે રીતે રાણાજી પોતાના કુટુંબને લેઇ ઘેરામાંથી બીજી અભય જગોએ જાય તો બહુ સારૂં એમ અમારા મનમાં છે. જ્યાં સૂધી અમારા પંડમાં પ્રાણ છે ત્યાંસૂધી અમો કોમલમેર દુશ્મનને હાથ જવા નહિ દઈએ.

પ્રતાપ૦—ધન્યછે મારા વિશ્વાસુ વીરાઓ! મારા વિચારને ગળતોજ તમારો વિચાર જણાયો! રે, મળતો કાં ન આવે? જેમનાં મન એકછે તેમનાં મત જૂદાં પડતાંજ નથી. ખરે, મારી ધારણા પણ તમે કહી તેવીજ છે. તમને લઇ અહિં અંતરાઇ રહે દુઃખ ઓછું થવાનું, કે એથી શત્રુનું બળ હળવું થવાનું નથી; પણ ઉલટા આપણે નરમ પડી જઇશું; ને ફજેતી સાથ દુશ્મનને હાથ ફસાઇ પડીશું; માટે મારો વિચાર એવો છે કે, શત્રુનો ઘેરો ચીરી તેમાંથી કુટુંબ સાથે નીકળી જવું. સાથે કોઇને આંચ આવવા ન દે એવા બહાદુર બખ્તરિયા રાખવા, ને કેટલાક યોદ્ધા લઇ જઇ કેઓણ્ડના કિલ્લામાં કબિલો મુકવો. આમ થવાથી અહિંનો ઘેરો ઓછો થશે; આપણી સાથનાં કેટલાંક માણસ અમારી સાથ આવે ભાતુંપોતું ખૂટ્યું છે તેનો ભાર હળવો થશે; ને તેથી તે પાંચ દહાડા વધારે

---

* આબુના દેવરા રાજાએ આ કામ કીધું હતું, જે પ્રતાપનો પક્ષી હતો.

બરકત દેશે. એથી જે પરિણામ થશે તે સારોજ થશે, માટે તમે કહોછો તેમ કર્યા વિના બીજો ઉપાય નથી.

પટાવતો.—મહારાજ, ત્યારે હવે વિચારમાં વખત ખોશોમાં. જેને જે જે આજ્ઞા કરવી હોય તે કહી દો.

પ્રતાપ૦—હવે તેજ કરીએ; ભાઇઓ! કોમલમેરના કિલ્લાનાં રક્ષણનું કામ અનુભવી રાવ ભાણસિંહજીને હાથ સોંપી હું છૂટો થવા ધારૂંછું. તમો તેગને મનમાનતી મદદ આપજો. કાળી રાત્રે જળ જંપ્યું હોય, ને શત્રુના સિપાઇ ઊંઘનાં ડોલાં ખાતા હોય, તે વખતે આકાશમાંથી આભ ફાડી વીજળી નીકળે છે એવે વેગે ઘેરો ચીરી જવાનો જોગ સાધવો જોઈએ. એથી આપણને હાનિ નહિ થાય, ને દુશ્મનના દળમાં ભંગાણ પડશે; તેથી તેમનો કેટલોક ઘાણ નીકળી જશે.

ભાણસિંહ.—કાંઇ ચિંતા નહિ, એ જુકિત બેશ છે; એથી ધારણા પેશ જશે.

પ્રતાપ૦—પેશ પહોંચાડવી પ્રભુને હાથ છે; પણ આ ઘુંચવાયલી બાજી તમારા જેવા વૃદ્ધ અનુભવીને સોંપતો જાઉંછું માટે તમે તેને ઠામ આણશોજ એવો મને ભરૂંસો છે.

ભાણ૦—બાપુ, ભરૂંસો ભગવાનનો રાખો; લાજનો રાખનાર તે છે. કાચીકાયાનો શો ગારવો છે? મેં કરયું, હું કરૂં એતો મિથ્યા છે. "ઘોડો ઘોડાના રૂપને ધારે", એમાં આપને વધુ કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ-કોમલમેરની આસપાસનો પાદશાહી લશ્કરનો ઘેરો.

બાદશાહના લશ્કરી સિપાઇઓ, તેમનો સરદાર શાહબાજખાનકોકા, પાછળથી પ્રતાપસિંહ તથા તેના અશ્વારો.

ફતેહમહમદ.—(મધ્યરાત્રે) યારો ઝોકતે હો કયા?! જરા ખબરદારી રખો; ઘેરા ડાલ કે ઘોરના કયા?!

પીરમહમદ.—ઘેરાતો છપ્પન દિન રહેગા, કયા વહાં તલક મ-

રંગ હૈ ક્યા! શેરપિંજર મેં આ ગયા હૈ, અબ ફિકર ક્યા હૈ? જ-હાં તલક છૂટા થા વહાં તલક નીંદ કિસને લી હૈ? નઉ મહિને સે પેટભર કર રોટી ઔર પા ઘડી ડેર કે નીંદ નહીં લી હૈ. દિલ્હી સે નિકસે ઉસી વક્તકા જુસ્સા તમામ જાતા રહા. પરવરદિગારને સામને દેખા હોગા કિ શેરકી થપટમેં નહીં આયે! ભાઈ, તુંમ ભી જરા જંપો; કિસ્મત મેં ક્યા લિખા હોગા ઉસકી કિસીકો ખબર નહીં હૈ.

ફતેહ૦—મિયાં ઓ સચ હૈ, મગર ઐસે કટ્ટે લોગકો કબજે કરકે સોના ગોયા સિર નીચે સાંપકા ઉસીસા ડાલકે સોના જૈસા હૈ; ઉસ વાસ્તે ચોંકતે રહના ચાહિયે.

મોજીઉદ્દીન.—યારો ખાલી ખટાપટ કાયકો કરતે હો? ખુદા ખેર ગુજારતા હૈ ઉસી વક્ત જરા આરામ લે લો, દુશ્મન બુરજકી બારીમેંસે કિતને દિન હુવે ડોકિયા કરને નહીં પાવતા હૈ; વો ખુરાકીકી હલાકી સે આપ સેહી લૂલા હો ગયા હોગા; દરવાજેકી સાંકલ ખુલનેકા ભી ઉસમેં કૌવત નહીં રહા હોગા; અપના ઘેરા કુછ થોડે દિનસે પડા હૈ? શહરમેં પંછી ભી પેઠને નહીં પાવતા હૈ, તબ ઉસકી જમા કીહુઈ ખુરાકી કહાં તક ચલી હોગી ઉસ કા બિચાર કરો.

પીર૦—મૈંને તો બિચાર કિયા હૈ કિ, દુશ્મન ખાન પાનકી તાનસે બેભાન હોકે તરફડતે હોંગે! કભી મરભી ગયે હોય તો કૌન જાનતા હૈ! મુડદે કુછ ઊઠકે દરવાજા ખોલે ઐસા બને ? !

મોજી૦—ખુદા તુંમારા ભલા કરે; આપ સચ કહેતે હો. અબ ગડબડ છોડકે જરા આંખ મિલાઓ.

[તેઓ જરા આંખ મેળવેછે-એટલામાં પડદામાંથી મોટી બૂમ પડેછે.]

અરે! મિયાં જાફરખાં ઝબે હોગયા! કિલ્લે કી પાસકે પહેરેગીરોંકા પત્તા નહીં ખાતા ! !

ફતેહ૦—(ચમકી ઊઠી) યારો ઊઠો ! ગૈબકા ગોળા આયા ! !

મોજી૦—(ઊંઘમાંથી જાગી) હૈં! હૈં!! ક્યા! ક્યા!!

પીર૦—ઓ ક્યા કો કહનેવાલે! ભાગો! સાતમેં તબકસે જિબરાઇલ ઉતરા!

ફતેહ૦—(એક તીરથી ઊંધો થઈ જતાં) ઓ તુંમારા ખાના ખરાબ હોઈ-ઈ! ! મૈં મર ગયા !

મોજી૦—(ખભામાં એક તીર ચોટતાં) ઓ મેરા બાવા-આ !!!

પીર૦—(ચીસ પાડી) ભાગો મેરે બાપ ! એ સાંપતો કાટ ખાયગા !

[પ્રતાપ પોતાનો પરિવાર બંધ મ્યાનામાં ઘાલ્યો છે, ને પાછળ વજ્રની વાડ જેવા રજપૂત સિપાઇઓ હથિયાર બંધ વીંટાયલાછે, ઘોડા પટાવતો સાથેછે, એવે વેષે એક જબરી રજપૂત ટોળી સાથ પ્રવેશ કરે છે.]

પ્રતાપ૦—વીરાઓ ! ઘણી સંભાળથી ઘોડા ખેડજો; હડીએ ચઢે તેને બૂમ પાડવાનો વખત આવવા દેશોમાં. મૂંગે મોઢે આવતું ઘાસ કાપતા હાલજો; ઝખ મારેછે ! દળની પાર આવ્યાતો છીએ.

ગુમાનસિંહ.—(મન સાથે) પેલું તરકડું ટીટો પાડે છે, લાવ એને બોલતું બંધ કરૂં ! [આમ કહી તેને તીર મારે છે.]

અજબસિંગ.—વાહ, ગુમાનસિંગ ! અંધારામાં તાકીને કેવુંય રાડું માર્યું કે શરણાઇનો રાગ ઝટ બંધ થઇ ગયો !

ગુમાન૦—હવે આપણે બોલવું બંધ કરી ઉતાવળા હાલો, કે આ ડુંગરાની આડની પાર જઇ પૂગીએ; કયાંઇ અંધારામાં ગોળા આવી પડશે તો આંહિના આંહિ રહેશો.

[તેઓ ઝપાટી ઘેરો પાર કરી જાય છે.]

શાહબાજખાન.—(પ્રવેશ કરી) યારો હટપટો મત ! જમા હોકે દુશ્મન કી પીઠ પકડો ! ઓ જાયગા કહાં ?

પીર૦—પીઠ કિસ તરહ પકડે ? બહુત ભી દૌડે, મગર અંધેરે મેં કુછ સૂઝતા હૈ? સૂગા માર પડતે હી જો ગયા સો ગૈબ હો જાતા હૈ !

શાહબાજ૦—ગમે યોં કરો, મગર દુશ્મનકો પકડે બિના છૂટકા નહીં હોગા. દુશ્મન ભાગા એસા કસૂર જિનકી સુસ્તિસે હુવા હૈ ઉન કો બેશક બડી સજા હોગી.

પીર૦—ઉન્હોં કો કબકી સજા હોગઈ હૈ–અબ કરને કા અખ્તિયાર આદમકા રહા નહીં હૈ.

[હોહા કરી માણસો દોડાવેછે પણ કંઈ વળતું નથી.]

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ—કોમલમેરની બહારની જગો.

ભાણસિંહ ને રજપૂત સૈન્ય; શાહબાજખાન ને મુગલદળ.

[પ્રતાપરાણો કોમલમેરથી ગયા પછી શહેરમાં રહેલા સેનાપતિ ભાણસિંહે શાહબાજખાનનો ઘેરો ઉઠાવવા રજપૂતસૈન્ય કિલ્લા બહાર કાઢ્યું; કારણ શહેરમાં ખોરાકી ખૂટી ગઈ હતી, માટે છેલ્લે મહાનૂ પરાક્રમ કરવાને આ સંગ્રામ આરંભ્યો; એ વખત રાજબારોટ સૈન્યની આગળ આવી વીરરસ વાણી સંભળાવેછે.]

બારોટ.—(હરિગીતછંદ.)

બળ દાખવો સીસોદિયા, કુળલાજ કારણ આ સમે;
ખળને ખપાવો ખપરમાં; ખાસી રિતે ખાંતે તમે;
પળવાર ન કરો પરવરો, જો કે ખરાબી છે થઈ,
બાજી બધી હાથે થકી, જવનો તણે હાથે ગઈ. ૧
બાજી ગયેલી હાથથી, પૂર્વજો તમ કેરે ઘણે,—
આણીતિ પાછી ઠામ, કવિયો જશ હજી તેના ભણે;
પાછી ગયેલી ઠામ આણી, હમિરને કુંભા જશે,
સંગે સુહાવિ ગયલિ કીર્તિ, અડગ રહિ રણમાં ધશે. ૨
ફત્તા તણી ફત્તેહની, લાલી નથી ઝાંખી થઈ,
કાળે કરીને કાય તેની જો મળી જમિમાં ગઈ;
જય જયમલે કીધો ઘણો રણમાં વધારી રંગને,
કીર્તિ અમર કરવા વહાલું નવ કર્યું નિજ અંગને. ૩
સહિદાસ શૂરે દાખલો દીધો, અચળ જોદ્ધા તણો,
ધન ધન અશા રજપૂતને, છે રંગ તેઓને ઘણો !
ઝાલાજિયે જશ મેળવ્યો, ભાલા તણી અણિયે જશો,
મેળવી કુણ શકશેજ યુદ્ધે, કહો એ શૂરા તશો ! ૪
રણમાંહિ દાખ્યો રંગ, શૂરા રામસિંહે છાજતો,
નિજ પુત્ર ખંડેરાવનો જશ રહ્યો તે સહ રાજતો !
ટકિ રહ્યો શુભ પરતાપ પૂર્વજ છાપ રાખી તેહણે,

આખરસુધી હઠિયો નહીં, હદ વાળિ નાંખી એહણે !　૫
વીંટઇ વળ્યા જવનોજ કોમલમેરને ચોપાસથી,
જય થવા કેરી આશ આધી ગઇ બધી નિજ પાસથી;
ખોરાક સૌ ખૂટી ગયો, પાણીપિવાનું ના રહ્યું,
વસ્તીરૂપી શુભ નીર સરવર શે'રથી સૂકઇ ગયું.　૬
આ કારણે રાણોજિ નિજ પરિવાર લઇ કેઓણ્ડમાં,—
સબધા થવાને સંચર્યા, શુભ વેત ધારી પંડમાં;
અળગા નથી એતો થયા આપણથિ નિશ્ચે જાણજો,
બળ શત્રુનું તોડવા કારણ તે ગયા પરમાણજો.　૭
ભાણને સોંપ્યું કામ કોમલમેરના રક્ષણતણું,
માટે પરાક્રમ પૂર્ણ દાખો, આજ ઓ ક્ષત્રી ! ઘણું;
ફત્તા સમી ફત્તેહ ફાંકો ધરી કુળનો મેળવો,
જયમલ સમો જય જાતિ આબરૂ વેળ ભાઇઓ ! ભેળવો. ૮
ઓ ભાણ ! ધરીને બાણ શત્રૂ પ્રાણ તું ઝટ કાઢને !
કવિયો કરેજ વખાણ, લે શુભ લા'ણ કાપી વાડને*;
આ'વો વખત ફરિ નહિ મળે, મોઘો સુજશ લેવા તણો,
તન તુચ્છ ગણિને આજ, જય-ધ્વજ ઝાલ રહિ સાવધ ઘણો ! ૯
વિસ્મય થઈને પિતૃ વૈમાને ચઢીને જોયછે !
આ સમય કુણ કીર્તિ રળે, કુળઆબરૂ કુણ ખોયછે !!
ઉચ્ચાટ પિતૃનો હરે તે સપુત જાણો સર્વથા,
પરિયાનું પાણી ખોય તેનો જન્મ સૌ જાણો વૃથા ! ૧૦
શૂરો નરકથી સોગણું દુખ ગણે કાયરપણ વિષે,
શૂરો હજાર અરિ મળે દામણો કદિયે ના દિસે;
શૂરો અપાવે ધન્ય ! જનની કૂખને જય મેળવી,
શૂરો પિતા પળિયાં સુનેરી કરાવે જશ કેળવી !　૧૧
તેજી સહે નહિ તાજણો, શૂરો સહે નહિ મારને,
સીસોદિયા સાખે નહીં, કુળ આવતા અંગારને !
ગભરાવિ નાંખો ગર્જના કરિ જવન કેરી જાતને,
સીસોદિયા ! શર વાવરી સ્થળ આ કરો પ્રખ્યાતને.　૧૨

* દુશ્મનના દળ રૂપી વાડ.

વીરરસ વાણી સાંભળતાં તુમુલ યુદ્ધ મચેછે, તેવામાં પુરૂષત્વવાળી વાણી સંભળાવતો રાજકવિ ગોળી વાગવાથી ઘોડેથી હેઠો પડે છે, તેને રજપૂત યોદ્ધા ઊંચકી લે છે.]

બારોટ.—(દેહ તજતાં) (સોરઠા.)

મીઠું આવ્યું મોત, પોત જતા પે'લું મને:
ઘડી પછી શું જોત, તે જાણે ત્રિભુવન ધણી. ૧
દેહ વિપત્તિ વર્ગ, મેલી મઘવા મો'લમાં—
જાવા કેરો સર્ગ,* આવ્યો બાપા પાસનો. ૨
હમીર લઇ વૈમાન, આવેલા નજરે તરે;
માટે ધારી ધ્યાન, જાવું જલદી ત્યાં ખરે. ૩
મૃત્યુ લોકમાં માલ શોછે? હે મુજ જીવડા!
ત્યાંતો ઝાઝો તાલ, દુખ નથિ કશું એ દેશમાં, ૪
ઘરડા કવિયો સાથ, ભેટો થાશે ભાવથી;
શાને ખોળે સાથ, જાવા અજર જગત મહીં. ૫
ઓ પ્રતાપના જોદ્ધા સ્વર્ગ નથી છેટે બહુ;
લાગે એની શોધ, શૂરપણે શર સાધતાં. ૬

[રજપૂતો રાજ કવિ પડતાં ક્ષણભર ઝાંખા થઈ થંભેછે, એવે ભાણસિંહ આગળ આવી તેઓને ઉશ્કેરેછે.]

ભાણ૦—શૂરા ક્ષત્રિયો ઝાંખા થાઓ નહિ. એ રાજનું રત્ન ક્યાંઇ કલાગી જગાએ ગયું નથી; રે, તે ગેરવલ્લે પડ્યું નથી! તે આંહિથી ઊંચી પંગતમાં જઈ ભળ્યું છે! તેના નાશવાન્ દેહને લોક વહેવાર પ્રમાણે થવા આબરૂ સાથ રણમાંથી પહોંચતો કરો; ને તેનો દાખલો લઈ તમે તમારાં હથિયાર ઝળકાવો! રે, એ સરાણે છેલ્લી ચઢાવેલી ધાર આ વાર અજમાવો! ને મારી સાથ આગળ આવો. આ લડાઈમાં એવી તરવાર મારો કે, આપણા રાજ કવિયે આપણને ચઢાવેલી ધારને કળિના અંત સૂધી સૌ કોઈ અચંબાની આંખે જુએ! રે, આજ તમારે તમારૂં તેજ જણાવી આપવું જોઈએ. થોડે માણસે મહાન્ દળને દાંતે તરણાં લેવડાવવામાં મોઘો જશ મેળવવાનુંછે. મોટા સૈન્યથી મૂઠીમાં માય એટલા શત્રુને મરડી નાંખવા

* પ્રકરણ—ભાગ. (આ વખતે સમય અર્થે.)

એમાં પરાક્રમ નથી, પણ મૂઠીમાં માય એટલાઓએ મેદાનમાં ન માય એટલાને ત્રાહ્ય પોકરાવવી એજ અચળ કીર્તિનો લહાવ લેવાનું છે! સીસોદિયાઓએ એવાં પરાક્રમ કેદી કીધાં નથી? રે, આજ તમારે તમારૂં તેજ ઝળકાવવાનો જોગ આવ્યો છે, રે, આ'વી મોંઘી મુશ્કેલીની ઘડી પર્વની પેઠે પોંકી આવતી નથી! ને તે ચાલી ચલાવીને તમને લાલી અપાવવા આવી છે, તો ઝાંખા થવાનો આ જોગ નથી. જીવીને શો જોગ સાધવાના હતા? હજાર વરસ તપ કરતે જે પદ ના મળે તે આ વેળે મરણ ભય તજતાં તરત મળશે. મરણ ભેટ્યું તો સ્વર્ગ ચાલીને સામું આવશે! ને જય પામી ઉગરયા તો તમારી વાહ વાહ કહેવાશે, ને ભાઈ સાથમાં ભલપણના લહાવા લેવાશે. કાયર થઈ માત્ર શત્રુને કબજ થશો, ને મુએ નરકમાં જશો; જીવતાં જાત બોળાશે, ને બાપદાદાનાં નામ રાખમાં રોળાશે; માટે જે મરે કે મારે એજ ભલો!

[આ પ્રમાણે યોદ્ધાઓને પ્રેરતો ભાણ મુગલદળમાં તૂટી પડેછે ને માર્યો જાયછે. ભાણ પડેથી ક્ષત્રી સૈન્યમાં ભંગાણ પડે છે. એવામાં શાહબાજખાન પ્રવેશ કરેછે.]

શાહબાજખાન.—યારો દુશ્મન કા સરદાર મારા ગયા, બહુત સે રાજપૂત બેહાલ હોકે ભાગ ગયે, ઔર બહુત સે જંગમે કતલ હોગયે; અબ કિલ્લા કબજ કરકે વાવટા ઉડાઓ!

સિપાઇઓ. —અલ્લા હો અકબર!!!

[આ પ્રમાણેની બૂમ મારતા કોમલમેર ઉપર ધસી જાયછે. પછી થોડોક વખત વહી જાય છે.]

પ્રવેશ ૬ મો.

સ્થળ—કેઓણનો કિલ્લો.

પ્રતાપસિંહ તથા તેના થોડા પટાવતો.

પ્રતાપ૦—(પ્રધાન સામું જોઈ) સલુંબરાજી. કંઇ નવાજૂની?

કૃષ્ણસિંહ.—નવીજૂની થઈ ગઈ! ધરમતી, ને ગોગુંદ માને લીધાં, ને ઉદેપુર મહોબતે મેળવ્યું; વળી ફરીદખાં આણીકોર આવતો સંભળાય છે.

પ્રતાપ૦—પાર પડ્યું! અહિં આવતી ખોરાકી સગા શત્રુએ (અમીદાસે) અટકાવી, ને આપણને હવે મેવાડમાં પગ માંડવાનું ના રહ્યું. હરિ દયાળ છે! જોઈએ શું થાય છે? પણ હવે તમે તમારૂં તખત સંભાળો, આંહિ ઘૂંચાઈ રહે શો દી વળશે?

કૃષ્ણ૦—ખસવાની વાત બોલશો માં! અમારૂં તખત જ્યાં આપ ત્યાંજ ગણીએ છીએ. કાયાથી છાયા ક્યાંઇ જુદી થઈ જાણીછે?

પ્રતાપ૦—નથી થતી, ને થાતી જોઈ પણ ખરી! ભાણ પડયાની વાત સાંભળી આ કાળજે જે બાણ વાગ્યુંછે-તેનો ઘાવ આ આખો ભવ રૂઝાવાનો નથી! કોમલમેર ગયું એ દુ:ખ કાળજે કાણું કોરવાને બસ નથી, પણ રાજકવિ રણમાં પડ્યા એ દુ:ખે તો ન સંધાય એવો છેદ પાડ્યો છે! રે, પ્રતાપ જીવતો હશે તો કોમલમેર કોક દી પણ મળશે; પણ રામસિંઘજી જેવાં રત્ન, ઝાલાજી જેવાં ઝવેર, ને રવિના રથ આગળ પોતાનો રથ ખેડે એવા કવિ તો પાકવાના પાકી ચૂક્યા!

કૃષ્ણ૦—મહારાજ, સંકટમાં સંતાપ કરવાથી કળા ઝાંખી થશે, શત્રુ હસશે, અને બાજી છેક બગડી જશે; માટે ધીરજ રાખો. "જીવતા નર ભદ્રા પામે," એ કહેવત ખોટી નથી. આ મેવાડની ધરતીમાં સદાકાળ નરરત્ન પાકતાં આવેલાંછે; ને રાજમાંથી એક જતાં તેને ભૂલાવે એવું બીજું આવી મળતાં વાર લાગતી નથી, માટે કોઈ વાતે ઓછું લાવશોમાં. સંકટ શૂરાને શિર આવે છે, ને તેજ વહેછે.

[નેપથ્યમાં]

દાદા! રાણાજીનો મકામ ચિયો? અમારે કાંક ખબર કે'વીછ.

પ્રતાપ૦—(પાસેના માણસને) ભાઈ, એ કોણ બોલેછે? તેને અહિં આવવા દો (તેઓ પ્રવેશ ભર્યા આવેછે તેમને જોઈ) ભાઈઓ, તમે કોણ છો? ને ક્યાંથી શે કામે આવ્યા?

તેમાંનો એક.—દાદા અમે આ જંગલના ભીલ સીએ. મારૂં નામ જેહો, ને આનું નામ જહતોછ. આંઇ બાચ્છાનું લહકર આવેછ, માટે દાદાને ખબર દેવા આવિયા સીએ. અમારા લોકનું ટોરૂં બાપાને કાંમ લાગવા તિયાર થઇ રિયુંછ. કારી રાતે જનું હછે તાં કોઈ જાણે નેહ ઇમ જહું.

પ્રતાપ૦—(પટાવતો સામું જોઈ) જોયું, જેનો ભય રાખતા હતા તેનાં વાજાં વાગ્યાં ! હવે આવતી ધાડે વિખ ખાવાનું કામ નથી; મજબૂત કિલ્લો હાથ લાગ્યોછે તેમાં આપણને થોડા દહાડા ટકવાને હરકત નથી. સાપના દરમાં ઊંડો હાથ ઘાલી કોઈ કુશળ રહ્યો નથી. તેમ ફરીદનું પાણીપણ કોઈ દહાડો ભરાઇ જશે. પણ રે, રાજકુટુંબને કોઈ એકાંત સ્થળમાં પહોચતું કરવાનો વેત થાય તો સારૂં. (ભીલોભણી જોઈ) ભાઇઓ ! અમારે તો હરકત નથી, પણ રાજકુટુંબને કંઇ આંચ ન આવે એવે ઠેકાણે પહોંચતાં કરી તેમની સેવા બજાવો એમ બને ખરૂં ?

ભીલો.—દાદા ! એછું બોઇલા ? રાણાનું કટમ અમારા દેવ જેવું અમે ગણિયેછ. તિમને ઊંનો વા નીં વાઈ ઇમ અમે લઈ જ- છું. અમારા બીજા ભાઇઓને બોલાવી લાવીએ.

[એમ કહી તેઓ જાય છે,]

પ્રતાપ૦—(પોતાની સાથના પટાવેતોને) હવે આપણે પણ ઘોડે તંગ કસ્યા રાખો. લાગ વગ જોઈ શત્રુના હાથમાંથી છૂટી સ્વ- તંત્ર જગ્યા શોધી કાઢવી કે જ્યાં રહે કાંઈ વેત બની આવે.

પટાવતો.—હા માહારાજ, તેમ કરવુંજ જોઇએ. આપણે અં- તરાઇ રહેવું તો કંઇ કામનું નહિ. આ સમો એવો નથી કે આપણને આંતરેલા કોઈ છોડાવે; છૂટા હોઇશું તો ગમે તેમનાં ઘોડાં ખેલાવી દુશ્મનને પેટ પાણી પડવા નહિ દઈએ.

પ્રવેશ ૬ ઠો.

સ્થળ—કેઓણ્ડને તેની પાસેનો પ્રદેશ.

ફરીદખાન ને એક સવાર; પાછળથી પ્રતાપ ને તેના બે સવાર.

ફરીદ૦—(કેઓણ્ડથી પ્રતાપની શોધને નીકળતાં) બહુત રખડ- પટ્ટી કરતે દુશ્મન આંટમેં આયા તો સહી. કિલ્લેમેં સે ભાગા તબ ક્યા ફિકર હૈ ? ચોવતર્ફ આદમી દોડાયે હૈ, ઓ ચોમાસેમેં ભરેહુવે નાલેમેં સે કહાં ભાગે ગા? (સવાર સામું જોઈ) ચલો મિયાં સેર* કરતે કુછ શિકાર† હાથ આતા હૈ !

---

*સહેલ કરતાં. †વક્રોક્તિ-(આ વખતનો એમનો શિકાર પ્રતાપ.)

[તેઓ ઘોડા ખેલાવતા એક કોતરથી બીજું–પછી ત્રીજું એમ જાય છે.]

સવાર.—સાહિબ! ઘોડા ફેંકતે જરા પીછે ભી દેખિયે; શિકાર કરતે અપના શિકાર નહીં હોજાવે!

ફરીદ૦—છીઃ! ક્યા બોલતા હૈ ? અપન કુછ અકિલે હૈં ? અપને બહુતસે સવાર સબ જાય ફિરતે હૈં, ઔર દેખો પીછે ભી દૂરસે આતે હૈં.

સવાર.—વો બાત તો સચ હૈ, મગર શેરકી થપટ લગ ગઈ, ઔર તિસકે મુંહમેં જાફસે, ફિર કુછ પુકારનેકા વક્ત મિલતા હૈ?

ફરીદ૦—અય નાદાન ! ઐસા મત બોલ. ક્યા શેરકા શિકાર એકકે હાથ સેં નહીં હોતા ? શિકારી જવાંમર્દ ચાહિયે; હમકો સરદારી જવાંમર્દી કિયે બિના મિલી હોગી ક્યા ! !

[આ પ્રમાણે સવારને ધમકાવતો ઘોડો ખેડેછે, તેની પાછળ સવાર પણ મૂંગે મોઢેઘોડો ખેડેછે, અને એક કોતરમાં ઉતરેછે. એવામાં પ્રતાપ બે સવારો સાથે પ્રવેશ કરેછે.]

સવાર.—(પાછળ જોઇ ચમકીને) ઓ મેરે મિહરબાન ! જરા પિછે નિધા કરો, યે કૌન આતે હૈં ! !

ફરિદ૦—(પાછું જોઈ ત્રણ ઘોડેસ્વાર રજપૂતોને જોઇ હબકીને) અય ! તૂ અંદેશા રખ્તા થા વો બલા આ પહુંચી ! અબ કહાં ભાગેંગે ? આગે બડા કોતર હૈ વહાં ઘોડે જાસકે ઐસા નહીં હૈ; અબ ક્યા કરના ?

સવાર.—સાહિબ, એક જવાંમર્દકે હાથ સે શેર ક્યા જેર નહીં હોતા ? ! આપને જવાંમર્દી કરકે યહ બડા મર્તબા મિલાયા હૈ; જંગમેં લાખોં દુશ્મનકો મહાત કિયે હૈં; તબ યે તીન સવારોં કા ક્યા ભાર હૈ, કિ આપ ગભરાતે હો !

ફરીદ૦—(ગુસ્સે થઇ) અય બેવકુફ ! ઇસ વકત અક્કલ હૈરાન હોવે ઐસા મત બોલ ! ભાગનેકા કોઈ ભી બારા નજર આતા હૈ ? વો દેખ.

સવાર.—આપ જૈસે જવાંમર્દ સરદારકી જવાંમર્દી ઘડીભરમેં જાતી રહી વો દેખકે મેરી અક્કલ હૈરાન હો ગઈ હૈ ! તિસસે એક ભી બારા નજર નહીં આતા.

[ફરીદ ને તેનો સવાર આ પ્રમાણે વાતો કરતા બાગલે પગે ઘોડા હાંકે છે, એવામાં પ્રતાપ ને તેની સાથેના બે સવાર તેમની પાસે આવે છે.]

પ્રતાપ૦—(બૂમ મારી) ઓ મિયાં વાઘમાર ! ઊભા રહો, પ્રતાપને ખોળવા ખો'માં ઊંડા ઉતરશોમાં, ક્યાંઈ વાઘ મારી ખાશે ! આ તે તમારે પગલે આવ્યો; લ્યો, પકડી લ્યો !

ગુમાનસિંહ.—હવે પકડ્યું એણે ! વાંદરસાથે વાત શી ?! બાપજી, તાકી ભાલો ને નાંખોને એને હેઠો !

ફરીદ.—(થથરી જતાં હાથમાંથી બંદૂક પડી જાય છે, ને ઘોડા ફેરવી રાણા સામું જોઇ) ર્ર્રાનાજી ! ક્ક્કબ્જ હુહુઇલે પ્પ્પર ધ્ધ્ધાઉ મ્મ્મત ક્ક્કરિયે !!!

પ્રતાપ૦—તમે કબ્જ શેણેછો ? રાણાને કબ્જ કરવાને આજ કેટલા મહિના થયા કાથો વીંટીને થઇ લાગ્યા છો, ને મૂછોને વળ ચઢાવ્યા કરો છો, કે હવે એ જનાર ક્યાંછે? પણ અમે ક્યાંહિ ગયા નથી, આ તમારી પાછળ તમને ખોળતાજ ફરિયે છિયે, કે મિયાં ફરીદખાં અમને ક્યારે પકડે ! હવે માથે શેરસૂંઠ ખાધી હોયતો પકડો !

મુગલસવાર.—રાના સાહિબ ! મોગલ સરદારોંકી ખાલી પતરાજી હે; મેવાડ્કે રાને કોઈ દિન કબ્જ હુવે નહીં હૈં, ઔર હોને વાલે ભી નહીં; બાદશાહ કી આગે માન બઢ્નેકી ખાતિર ખાલી મરતે હૈં, ઔર દૂસરે સંગ કે હમ જૈસે મુફલીસ કો ભી મરવાતે હૈં ! માફ્ કરો, આપ બડે અશરાફ્ હો ! આપકે ખાનદાનકી જોડ ઇનસાનમેં ખુદાને પૈદા કી નહીં હૈ. ઇનસાનકી નાદાની સામને ખુદા દેખે તો ઘડીભર ટીકા નહીં જાવૈ.

ગુમાન૦—રાણાજી, હાથ આવેલો દુશ્મન જીવતો મૂકશોમાં. આપને દયા આવતી હોયતો લાવો, હું એને વધેરી નાંખું !

પ્રતાપ૦—ધીરજ રાખો; (ફરીદ સામું જોઇ) મિયાં પ્રતાપને કબજ કરવાની હાથકડી ક્યાં છે ?! ના, ના; મારતે મિયાંને સાથે હાથકડી રાખવાની શી જરૂર છે ! વારૂ ચાલો, કેણીકોરથી જઈશું ?

ફરીદ.—(લજ્જિત મુખે) આપકો ઇસ વક્ત મેરી મજાક્ છોડકે મિહર કરની ચાહિયે. ગુજરે વક્તકી બાત દરગુજર કરો. આપ

મૈં ઐસી બેવકુફી સે પરહેજ રહુંગા. મુઝે માલૂમ નહીં થા, કિ રાનાજી બડે જંગબહાદુર વ દુઃખ આતે કબજ નહીં હોવે ઐસે અજબ આદમ હોંગે ! કમબખ્ત હોવે કિ, અબ આપ કી પીઠ લેવે !

અજબસિંગ—મહારાજ નાંખોને ભાલો મારી એને હેઠો, કે ઘોડો ભારે મરતો રહે ! ચઉદ મણનો ભાર ઊંચકી ઘોડો જુઓને કેડોમાંથી મરડાઈ ગયોછે !

પ્રતાપ૦—ભાઈ, કબજ આવ્યાને કાપવાથી આપણાં હથિયારને કાટ લાગે. જેણે હથિયાર નાખી દીધાં તે ગમેતો માથાનો વાઢનાર હોય, તોપણ તેને ના સંહારવો; એમ કરીએ ત્યારે આપણામાં ને કાયરમાં ફેર શો ? હાથ આડા ધર્યા એટલે હદ આવી રહી !

ગુમાન૦—સાપ સાણસે આવ્યો એને માટલીમાં ઘાલી મોં બંધ કરી જ્યાં કોઈનો પગરવ ન હોય ત્યાં મૂકવો, કે કાંતો પૂરો કરવો.

અજબ૦—પાંજરે પડેલા વાઘને છૂટો મૂકવાથી વેદવચન છે કે, વેદના થાયજ; માટે તેને તો પૂરોજ કરવો, કે કાંતો ભૂખ્યો ને તરસ્યો પાંજરામાં સૂકઈ જવાદેવો.

ગુમાન૦—ઓ મહારાજ ! એતો હમણાં ગરીબ દેખાયછે પણ એનો મરડાટ ભારે છે! આપે સાંભળ્યું નહોતું, કે એણે રાણાજીને ઝાલવાનું બીડું મૂછે હાથ નાંખી પાદશાહ પાસે ઝડપ્યું હતું ?

પ્રતાપ૦—તે ખરૂં છે.

અજબ૦—તે ખરૂંછે, તો એ પણ ખરૂંછે કે, આજે એની મૂછો મૂળાંમાંથી ઊખાડી નાંખવી, ને દાઢી પણ આબુની ઝાડી જેવી વધીછે તે ફાંસી નાંખવી, કે એને હાથ નાંખવાનું રહે નહિ; ને એવો રામગોટીલો કરી અહિં રઝળતો નાંખવો કે જતા આવતા ભીલ પણ જાણે કે આ ગરૂડનું ઇંડું ક્યાંથું પડ્યુંછે ! એથી એનું નામ કોઈ લેશે નહિ; એથી એ એકદમ મરશેય નહિ, ને આપણને હત્યા થશેય નહિ. આવો ગમાનસિંગ, બાપજીને ઝાલવાનું પણ લેનારનું પાણી જરા જોઇએ !

પ્રતાપ૦—અરે! નહિ, આપણે એવી નાદાની કરવી નથી. માથું વાઢી પાઘડી બંધાવવી એ કરતાં નજ બંધાવવી એ ઘણું સારૂંછે.

અપમાનની આપદા આખો ભવ સાલેછે, ને મરણ દુઃખ અલ્પવારનુંછે—પણ કબજ પડેલા, હાથ જોડેલાને, એ બેમાંનું એકે ન કરવું એ શૂરા ક્ષત્રીનું કામ છે. કદી ભલો શત્રુ હશે તો ઉપકાર માની ખોટો મમત છોડી દેશે, ને આપણી ઉદારતાની છાપ તેના કાળજામાં ચોટી રહેશે; માટે એને મારવો નથી. છૂટીને ભૂંડાઈ કરશે તો ભલે; તેને ભગવાન જોશે.

ફરીદ૦—(ઉપકારને આવેશે) ઓ નેકનામ રાના! મિહરકા મેહેરામન! તેરી અકલમંદી કી તારીફ મુઝ સે નહીં હો સકતી. તેરા દિલ ચાહે એસા કર; મૈં તુઝ સે કભી બેવફાઈ નહીં કરૂંગા, ઐસા મેરા કૌલ હે. ઇસ કૌલ સે ફિરૂં તબ તુખ્મ મેં ફેર માનિયો.

પ્રતાપ૦—પૃથુરાજને મહમદે માર્યો ત્યારનો ફેર જાણેલો છેજ! રે! અનેક વખત મુસલમાનોએ બેઇમાની કીધી છે, પણ ક્ષત્રીઓએ તેમ કીધું નથી; ને તેમની પડતીનું કારણ પણ તેજછે; પણ ક્ષત્રીઓ એવી પડતીને કીર્તિની ચઢતી સમજે છે. જગતમાં મેળવેલી જીત ચાર દહાડાનું ચાંદરણું છે, પણ સદ્ગુણથી ચળકાવેલી કીર્તિ કલ્પાંતે કાળી થતી નથી. પડયાને પ્રાજે ન કરવો એવો અમારો સ્વભાવ છે, માટે હાલ્યા જાઓ, ને ક્ષત્રીનો છેહ લેવાની લાલચ છોડી દો. બાદશાહ કંઈ જીવ ગયો પાછો આણી નહિ આપે! જશો તમારાં બૈરાં છોકરાંના.

[બિલાડીના મ્હોમાંથી ઊંદર ખસે તે પ્રમાણે ફરીદ ખસતો થાય છે.]

પ્રતાપ૦—(પોતાના અશ્વારોને) ભાઈઓ, શત્રુને રમતો મેલી હવે આપણે હળવે ઘોડા હાંકવા એ ઠીક નથી, માટે જરા ચાંપીને હાંકો, કે ઠેકાણે થઈ જઈએ.

[પછી તેઓ જાયછે, ને કેટલોક સમય વીતી જાય છે.]

पांचमो अंक समाप्त.

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૬ ઠો.

પાત્ર.

પ્રતાપસિંહ..........મેવાડનો વનવાસ થયલો મહારાણો.
કૃષ્ણસિંહ............રાણાનો મુખ્ય મંત્રી ચંદાવતનો મુખી.
ચંદાવતો..............રાણાના સગાં સામંતો વગેરે.
વિદૂષક...............રાણાજીનો રંગીલો.
અમરસિંહ...........તેનો પાટવી કુંવર.
રાણી..................તેની પટરાણી–અમરસિંહની માતા.
જેસો, જસતો.......જંગલના ભીલો–રાણાના કુટુંબના રક્ષક.
અકબરશાહ.........દિલ્હીનો બાદશાહ-હિંદુસ્તાનનો ચક્રવર્તી.
તાનસેન..............તેનો પ્રસિદ્ધ ગવૈયો.
ઝનુનુદ્દીન............એકછિદ્ર શોધુ બડેખાં.
બીરબલ..............અકબરનો માનીતો મુત્સદ્દી સરદાર–કવિ.
પીરૂ, ગેંદાલ.........બાદશાહના બાતમીદારો.
ખાનખાનાન.........બાદશાહનો પહેલી પદવીનો સરદાર.
ન્હાની................પ્રતાપરાણાની એક બાળ કુંવરી.
પૃથિરાજ............પાદશાહની તહેનાતમાં રહેલો વિકાનેર વાળો પ્રતાપનો સ્નેહી–સગો.

બીજા અમીર ઉમરાવો ઇત્યાદિ પાત્ર પરત્વે હોય તે.

સ્થળ–પાત્ર પરત્વે સમય સમયનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાન.

प्रताप नाटक.

अंक ६ ठो.

विष्कंभक.

સ્થળ—જાવડાની ખાણો.

જેસો, જસતો વગેરે ભિલ્લ, તથા ટોપલાઓમાં સંતાડેલો પ્રતાપરાણાનો પરિવાર.

જેસો.—(હળવે રહી ટોપલો મૂકતાં) જહતા ! હરવો રહી ઉતારજે ! ઊભો ! હું ઉતારવા લાગું. પેલા પાછર પડી ગિયા; જા જો ! તીમને અહુર કિમ થીઉં ? (તેમને આવતા જોઈ) આયા ખરા ! આંય; ઇમના ટોપલા ઉતારિયે.

જસતો.—(ટોપલા ઉતારતાં) જેહા ! આજતો ડોર લીકરી ગિયા ! વાંદરાંનાં ટોરાં જેવાં તરકાં પાછર પઇડાં તાં તે તને હું કેહું ?

જેસો.—તેં હાચું કીહું; ટોપલામાં તીમણે નજર ધાલીતી, પણ ધાભાચુંથા ઈમ જાણી જાવા દીધા. એ ચાર માંકડાંને મેં કીહું બાપા ઈમાં તો અમારા ધાભા છ; તીમણે જાઇણું કે ઈમાં કંઈ માલ નથી તિઆરે જાવા દીધા.

જસતો.—જે થિયું તે હારૂં થિયું, હવે આંઈ આવે ઈમ નથી. આ ઝાડે દોઇડાં બાંધી છોકરાં અકરાયાંછ તીમને ટોપલે દોઇડું બાંધી જરા હેદોરીએ, ને બાઈયુંને બહાર કાઢીએ. આય, આય.

[પછી ટોપલાઓમાંથી રાણીઓને તથા છોકરાંને બહાર કાઢે છે. ઝાડની ડાળે ટોપલા બાંધી પારણા જેવું કરી તેમાં છોકરાંને સુવાડી હીંચકા નાંખે છે.]

જેસો.—જહતા, હવે ઠીક થીઉં, પણ કાલ અંતારનાં બધાં ભૂખિયાં છ માટે કાંઈ વેતરાણ કરો.

જસતો.—હા, હા; ખાધા વના અકરાઈ બાપડાં અધમુઆં

જેવાં થિયાંછ; ઈમને હાર આંઈ કાંઈ હારૂં ખાવાનું મરતું નીસરે તે તું જાંણુછ,

જેસો.—જાંણુંછું સતો ! જે બંટીબાવટો મરે તે, કંઈ ફૂર હાથ લાગે તો તે, લાયા વના છૂટકો છ ?

જસ્સતો.—આંઇ બંટી કે બાવટો મરે ઈમ નથી. મોલિયાંનાં મૂર દરી તીના રોટલા કરહે તિઆરે !

જેસો.—વખતે જે આયું તે ખરૂં; આપડે આંઇ રો'—ને કુંબલા, ધૂરિયા, શાંમલા, ફાંહું જે જોએ તે મગાવો.

[પછી તેઓ બીજાઓ પાસે ખાવાને ફળફળાદિ મગાવે છે. તેઓ લાવી તેમના આગળ મૂકેછે; તેની જે વિધિ કરવાની તે તેઓ કરે છે.]

રાણી૦—ભાઈ જેશા ! તમે આજ જે કર્યું એવું કોણ કરશે ? દુશ્મનના દવમાંથી આખી અણીએ તમેજ આંહિ લાવો ! ભાઈ ! તમે પગદોડ કરવામાં કાચું રાખ્યું નથી; અમે શો બદલો વાળીશું ? !

જેસો૦—બા ! એવું માં બોલો; તમે તો અમારાં માવતાર છો; અમને તમારી ચાકરી કરવાને ભગવતે હરજાછ ! જારે બાપજીની અને તમારી ગલામી થાય તારેજ અમારો જલમ લેખે લાગિયો ઈમ અમે જાંણીએછ !

રાણી૦—અરે ! આપણે તો ઠેકાંણે પડયાં, પણ રાંણાજી કોણ જાણે કયાંય રખડતા હશે !

જસતો.—બા ! તીમની ફકર કરોનાં; તે આંઈ આયા વિના રહેનાર નથી. બાપજી એ જુદા પડતાં કિયું'તું જે અમારી ફકર રાખશોમાં.

રાણી.—બાપુ તે ખરૂં, પણ ધાન પાંણીવના કોઈ નભી શકે છે સું ? ! આ'વી ઉજડ જગામાં અથડાવું, ને ચોથે દહાડે પણ ચીરી રોટલો ખાવાના સાંસા, તો તે પછી શી રીતે પગમાં જોર રાખી શકે, ને આંહિ આવી શકે ?

જેસો૦—બા, ફકર કરોનાં, અમે ઈમને જોવા અમારા ભાઈઓને મોકલીએછ.

[પછી ઘોડાઓને ખોળવા મોકલેછે.—ને જેસો, જસતો ત્યાં રહી ખાવાપીવાની સોઈ કરેછે, કરાવેછે.].

विष्कंभक समाप्त.

प्रवेश १ लो.

સ્થળ—જાવડાની ખાણમાં પ્રતાપનું નિવાસ સ્થળ.

પ્રતાપસિંહ ને તેના થોડા પટાવતો.

પ્રતાપ૦—ભાઈઓ! અથડાઈ કૂટાઈ છૈયાં છોકરાં ભેળા થયા ખરા!

પટાવતો.—હરિ દયાળ છે, તે તડકા વાંસે છાંયો કાં ન આપે?

અમરસિંહ.—બાપજી! જુઓ તો ખરા! આપણું બધું કુટુંબ અહિં વશી ગયું જણાય છે! અરે જુઓ! પેલાં ન્હાનાં બઇજી ટોપલામાં હીંચકા ખાતાં હસેછે!

પ્રતાપ૦—ભાઈ, મેં ક્યારનુંએ ભાળ્યુંછે; તને હમણાં ખબર પડી હશે.

અમર૦—હા, હા; બાપજી એમજ. હું આ ઘોડેથી ઊતરી તેમને જાઈ ભેટુંછું.

[ઘોડેથી ઊતરી હડી કાઢતો પોતાનાં માતાજીને ને ભાઈ બેનોને ભેટેછે.]

પ્રતાપ૦—(પોતાના સાથીઓને) ભાઈઓ, ઊતરો ઘોડેથી, ને બાંધો હવે એમને ઝાડની મૂળીઓએ; હવે કંઈ હરકત નથી.

પટવતો.—હરકત શી છે? જ્યાં આપ છો ત્યાં અમારે શો સંતાપ છે?

[પછી તેઓ રાણાજીના પરિવારને જઈ મળે છે, ને એક ઝા-

ડ નીચે ખાવામાટે ટોળુંવળી બેસેછે.]

પ્રતાપ૦—વીરાઓ! એક વખત એવો પણ હતો કે, સાકરની સૂખડી સોનાના થાળમાં રંગમહેલમાં બેસી જમતા હતા, ને આ પણ એક વખત છે કે—કાચાંપાકાં ફળ, ઊંનાટાઢા રોટલો રાણાને પાલે પડી ખાવાનો દી તમારે આવ્યો!

પટાવતો.—મહારાજ! આ દીને અમો અતિ ઊજળો લેખીએ છીએ. રાણાજી સાથે પત્રાળીમાં ઝાડ તળે બેશી સૂકાં ફળ ખાવાં એ અમે અમૃત કરતાં પણ મીઠાં લેખીએ છીએ. જે સ્વાદ સાકરની સૂખડીમાં નહોતો જણાતો, તે આજ જંગલમાં મંગલ થતે અમો લૂખા રોટલામાં દેખીએ છીએ. આપનાં ભાવભરેલાં પીરસાતાં ફળ જેવાં અમને મીઠાં લાગે છે, તેવાં રાવળામાં પીરસાતાં પકવાન અમને મીઠાં લાગતાં નહોતાં. જ્યાં બાપજીનો પંડ ત્યાં અમે ઇંદ્રની સભાનું સુખ લેખીએ છીએ.

પ્રતાપ૦—સુખદુઃખ મનનાં કારણ છે; પણ જુઓ, આ ઝાડની ડાળે ટોપલીઓમાં ઝૂલતાં બાળક જાણતાં હશે, કે અમારાં રત્નજડિત પારણાં ક્યાં ગયાં?!

પટાવતો.—બાપજી! એતો પરમહંસ જેવાં છે! એમને વિખ ને અમૃત સરખાં છે; આપણે પણ એમના જેવુંજ મન રાખવું જોઈએ.

પ્રતાપ૦—ખરે! રાખવું શું જોઇએ? રે, તમે તેવુંજ રાખ્યું છે! પ્રતાપના પંડને માટે તમે પરમહંસ કરતાં પણ વિશેષ કરયુંછે; સંસારની મીઠી માયાને તમે રાણાને માટે રેતી જેવી ગણીછે; રે! રણમાં પુત્રો પડ્યે, રાણીઓ રઝળતી રડ્યે, તમે પોતાનો રંગ ફીકો દાખ્યો નથી, તો તમારાથી બીજા મોટા પરમહંસ ક્યાં જોવા જવું?!

પટાવતો.—અમે એટલા બધા જશને જોગ નથી, પણ એ બધું માન આપને છાજેછે.

અમર૦—મહારાજ! હવે બધાં પતરાળાં પીરસાઈ રહ્યાં, જમવાની રજા ઘો.

પ્રતાપ૦—હા બાપુ, કાચાં પાકાં ફળ, ને જાડા સૂકા રોટલા આ રાજવંશીઓને પહોંચ્યા હોય તો હવે-સવે થઈને લેવા માંડો! (સામંતો સામું જોઈ) ભાઈઓ, સુદામાના તાંદુલ, શબરીનાં બોર, ને

વિદૂરની ભાજી જેવું રાણાનું આ વેળનું ભોજન આરોગો.

પટાવતો.—પૃથિનાથ! આ વખતના ભાવના ભોજનને પ્રભુના પ્રસાદ જેવો જાણી પ્રેમ આણી પવિત્ર થવા અમે જમીએ છીએ.

[પટાવતો પ્રતાપ સાથે મોટા માન સાથે રાજવંશી રીતે જમેછે.]

કૃષ્ણસિંહ.—(જમતાં જમતાં) પ્રભુ! તારી ગહનગતિ ન્યારી છે! "જંગલમાં મંગલ ને વસ્તીમાં કડાકા!"

પ્રતાપ૦—(હસતે મુખે) સલુંબરાજી! એ શા ઉપર?

એકસામંત.—મહારાજ! એ શા ઉપર તે આ રાજમંડળ પોતાના મહારાજ સાથે આ ખાવા ધાય એવી જગોએ ખાવા બેઠુંછે, ને તેથી આ ભોમીનાં ભાગ્ય ઉઘડી ગયાં છે તે ઉપર.

વિદૂષક.—જે જેને ફાવે તેમ ઉટાંગ બાંધી રાણાજીને ભલું મનાવો, પણ હું તો મારી મેળે ચોખું કહી નાખીશ કે—જ્યાં તોપના ધડાકા ત્યાં મારે તો કડાકા! ગમે તેવો નગદમાલ ખાઉં પણ ધડાકો સાંભળ્યો કે, કાળજે કડાકો થાય, ને તેથી એંશી દહાડાના અપવાસ થયા હોય એવો નરમગાર થઈ જતો, પણ આ જંગલમાં તેવું કાંઈ નથી; ગમે તો ફળ ખાઉંછું, પણ તે મને દળના જેવો ગુણ આપેછે; માટે મારે તો આ જંગલમાં મંગલ માનવું જોઈએ.

[થોડો વખત વહી જાયછે.]

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—દિલ્હીમાં અકબરશાહનો દરબાર.

અકબર તથા તેના અમીર ઉમરાવો.

અકબર.—(તાનસેન સામું જોઈ) તાનસીનજી! ઇસ વકત કુછ અચ્છા તાન મિલાઓ. બસંત ઋતકી બહાર આ રહી હૈ, તબ ઇસ ઋત મુવાફિક્ કોઈ અચ્છા ગાના શુરૂ કરો.

તાનસેન.—(સલામ કરી) બહુત અચ્છા બંદેનવાજ!

[એમ કહી સારંગી સજ કરી ગાણું ગાયછે.]

(રાગ હોરી.)

આઈરે—બસંત ઋતુ મૌજ દિખાતી; ટેક.

કુદરતકી કિચહુઇ કારીગરી, અજબ તરહ આંખ આતી;
બન ઉપબન ખીલે ખુશકારી, પુષ્પ ખિલે ભાંતિ ભાંતિ,
સુગંધ મંદ સીતલ વાતી; બસંત ઋતુ૰ ૧
આંબ કી ઐસી ઘટા આ રહી હૈ, જાકી ખુબી કહિ ન જાતી;
મૌર મિલે સે બહુત દિલ ભાવૈ, જૈસી પ્રિયા મદમાતી,
સજી સિંગાર સુહાતી; બસંત૰ ૨
પંખી કો ગાન કાન કો ભાવૈ; જાકી બિબિધ હૈ જાતી;
તાબીચ કોકિલા તાન મિલાઈ કે, ઇસ ઋતુ કો ગુન ગાતી,
ગાન લહરી ઉભરાતી; બસંત૰ ૩
બસંત કો બાગ બન્યો દરબાર હૈ, અકબર કો સબ ભાંતિ;
જા બીચ અમિર ઉમરા તરુ શોભૈ, ગાયક ગાત હૈ ખ્યાતિ,
તાનસેન તાન મિલાતી. બસંત૰ ૪

[હોરીનો મર્મ સમજી બાદશાહ ખુશ થાય છે, ને બીજા મંત્રિઓનાં મુખ મલકાયછે.]

બીરબલ.—(હસતે મુખે) વાહ તાનસીનજી ! ખૂબ કહી !

જલ્લુદીન.—(આંખો લાલ કરી હોઠ ફફડાવી) હોરી સુનતેહી સબ ખુશ હુવે, મગર ઉસમેં ઊંટ ચલા જાવે ઐસા ભૂલકા બડા દરવાજા રહા હૈ વો કોઈકી નજર નહીં આયા; અજબ હૈ ! જિસકી નિસકી તારીફમેં મશગુલ હોનેકી હુશિયારી મેં યહ દરબાર કાબેલિયત માનતી હૈ ! બાદશાહકા બડા અકલમંદ કહવાતે કબિ બીરબલ બી તાનસીનકી તાનકા નિસાન હો ગયા !

બીરબલ.—ક્યોં હજરત આપકો તાનસીનજીકી હોરી રાસ નહીં આઈ ક્યા ?

મિયાં૰—તુમ બાદશાહ કે કાબિલ આસના કહવાતે હો, સો કાગજકા કહને વાલે વ બાબા પૂરને વાલે હો ઐસા મૈં બૂઝતા હૂં. તાનસીન મર્દ હોકે—"તાન મિલાતી" ઐસા હોરી મેં બોલ ગયા; મર્દકી જગે મેહરી હોનેકી બડી ભૂલ ઉસને કી, વો કોઈને નહીં દે-

ખી ઔર તારીફ઼મેં તના ગયે, ઓ નેક બૂઝનેવાલે કો કૈસા બુરા લગનેકા ઠાઠ કિયા,, સો આપહી બૂઝો!

બીરબલ.—યહી બાત હૈ કિ દૂસરી?

મિયાં૦—કયા વહ બાત જૈસી તૈસી હૈ?! સબ ઐબ કો ઢાંકને વાલે હો! શકરકો પીસને વાલે!!

બીરબલ૦—અજી, બુરા મત લગાઓ; તાનસીનજીને ભૂલ નહીં કી હૈ; વો ભૂલમેં બડી મજા વ મરમ રખ દિયા હૈ.

મિયાં૦—ક્યા બડી શરમ લગે ઐસા મરમ!!

બીરબલ.—મુરશદ! ગરમ કાય કો હોતે હો? બડે શાહિરકી બાનીમેં રહી હુઈ ખુબી ખાલી મગજસે ખુલ્લી નજર નહીં આતી હૈ,

મિયાં૦—(ગુસ્સે થઈ) કયા ચૂકકો ચૂતે વે ખાલી મગજ કે, ઔર ભૂલકી સિલગતી ભઠ્ઠીમેં પાઉં ધરે વે ભરે હુવે મગજ કે?! તાનસીન મર્દ મિટકે મેહેરી હુવા ઉસમેં આપને કયા ભૂલ ન દેખી સો આપ હી કહો.

બીરબલ.—અજી મેરી અક્કલસે મૈંને જો ખુબી બૂઝી હૈ ઉસકા ટૂંક બયાન કરતા હૂં, સો જિગર જોડ કે સૂનો. દુનિયાકી પ્યાર પૈદા કરનેવાલી ઔર દિલખુશ કરનેવાલી મજા મેહેરી કી જાત મેં પરવર દિગારને ધરી હૈ. તાનસીનજી બાદશાહકે ફકત ગવૈયે હૈં યોં મત સમઝો, વો બડે અકલમંદ શાહિરભી હૈં. ઉન્હોંને મુસલમાન વ હિંદુ લોગોં કી અકલમંદી ભરી હુઇ બહુતસી કિતાબેં બૂઝલી હૈ, ઔર યે ફાની દુનિયા કે સબ ફૈલસે વાકિફ હુવે હૈં. મેહેરી જાતમેં કૈસી ખુબી ખુદાને મિલાઇ હૈ, ઉસકી કદર ઉન્હોંને અચ્છી તરહ પિછાની હૈ; હિંદુઓં કે પુરાનમેં લિખા હુવા હૈ કિ,દેવ ઔર દાનવ ઉન્હોં કે બીચમેં અમૃતકી બાંટણી ખાતિર બડા ફિસાદ ચલતા થા; ઉસી વક્તુ ખૂદ ખુદાને મોહિની રૂપ લેકે દાનવોં કો ધસ્કદિવાને બના કે આપકી મુરાદ દેવોં કો અમૃત દેકે બર લાયે, વહી મોહની રૂપ મહાદેવ કરકે હિંદુઓંકે બડે તપસી દેવ થે, જિનકી બરાબરી કોઈ જોગી વ દર્વેશ મન કબજ કરને વાલા નહીં હૈ; તિનકી આગે દિખાયા; ઉસી વક્ત મહાદેવકા મન કબજ ના રહા; આપકે તપસે જો મહાદેવ તીન લોગ કો હૈરત પૈદા કરતેથે વે મોહની કો દેખકે હૈર-

તમંદ હો ગયે ! ઔર તિનકા પત્થરસે ભી સખ્ત કિયા હુવા દિલ મોહની કો દેખતેહી મલમ જૈસા હો ગયા; ઉસ સે ઇશ્કબહાવરે હોકે તિસકે પિછે દોડને લગે, ઔર ઇશ્કકી આતશ સે ઉન્હોંકા મની ભી છૂટ ગયા ! જહાંન મેં ખુદાને આદમ જાતકો પ્યાર પૈદા કરનેકે ખાતિર નજર ન આવૈ ઐસા મેહેરી રૂપ લિયા હે; જિસકો હિંદુલોગ માયા બોલતે હેં. વામેં જીવ આશક ઔર માયા માશુક હે; ઉસસે રંગ બરંગી દુનિયા નજર આતી હે.

દેખો હજરત ! દુનિયાકા દિલખુશ હોનેકે ખાતિર ખૂદ ખુદાને નાજનીં રૂપકી છાંય ધરી હેં; બસંતકી બહાર બન મેં સુનાને કે ખાતિર કોલકે કંઠમેં અજબ આવાજ રખ દિયા હે; ઉસસે વો જંગલમેં મંગલ સુનાતી હેં; તબ તાનસીનજી ઇસ દરબાર કો બસંતકી ખુબી દિખાને કે ખાતિર આપકે રાગ કો મેહેરી જૈસા બના કે "તાન મિલાતી" ઐસા કહતે હેં ઉસમેં ભૂલ નહીં હે, મગર અકલમંદી હે યોં મૈં માનતા હૂં.

સરદારો.—(ખુશ થઈ) સાબાશ ! બીરબલજી, ખૂબ કહી !

[નેપથ્યમાંથી શબ્દ થાયછે.]

કોઈ દરબારમેં ખબર કરો મિયાં પીરૂ આયા હે.

અકબર.—અય હજૂરી ! યે કોન બોલતે હેં ? જો હોવે ઉનકી તજવીજ કરકે દરબારમેં આને દો.

હજૂરી.—બહુત અચ્છા, બંદેનવાજ !

[હજુરી બે માણસને પ્રવેશ કરાવેછે. તેઓ સલામ કરી અદબ બજાવી ઊભા રહેછે.]

અકબર.—(તેમાંના એક સામું જોઈ) કયોં મિયાં પીરૂ ! કૈસી ખબર ?

પીરૂ.—(હાથજોડી) બંદેનિવાજ ! આપકી રહેમિયતસે અચ્છી હૈ.

અકબર.—કયો રાણાજીકા કુછ પતા પાયા ? વે કૈસી હાલતમેં હેં, વ કયા કરતે હેં ?

પીરૂ.—ખુદાવિંદ ! આપકે બંદે જાવે, ઔર પતા નહીં પાવે ઐસા હુવા હે ? આપકે નીમખ પાનીકા જોર ઐસા હે કિ સાતમેં તળકમેં પતા મિલ જાવે.

અકબર.—ક્યા પતા મિલા? ઉસકી હકીકત સુનાઓ.

પીરૂ.—પતા એકદમ નહીં ખાયા ખાવિંદ! ખોજતે ખોજતે હમારી મિટ્ટી ખ્રરાબ હુઇ હૈ! આદમી મીટકે હૈવાનકા ખ્રવાસ લેતે, મોતકે મુંહમેં સિર ધરનેકા કિસબ કરતે પતા ખાયા હ.

અકબર.—બેશક! બહુત તકલીફ પડી હોગી ઉસમેં કુછ શક નહીં; ફિર કયા નજર આયા?

પીરૂ.—નજર ક્યા આવે? રાના શહરકા વ બસ્તીકા રાજા મીટકે ઉજડ પાહાડોંકા પાદશાહ હુવા હૈ!

અકબર.—અય, નાદાન! તંગ હાલતમેં તારાજ હો ગયે હુવેકી મજાક કરનેમેં ક્યા મજા માનતા હ?! જો હોવે સો સચ્ચે સચ્ચી બાત સુનાવ.

ગેંદાલ.—(હાથ જોડી) દનદલ્લીના બાચ્છાહ! એ મિયાં હાચી વાત કે'છ; એમાં જૂઠી જરાએ નથી. મનખનું જણું જાં પગ નથી માંડતું એવી જગોમાં રાણોજી પોતાના થોડા પટાવતો હાથે મોટી મોજ માંણેછે!

અકબર.—(તેના સામું જોઈ) વહાં ખાતે પીતે ક્યા હે? વ સોતે બેઠતે કિસ તરહ?

ગેંદાલ.—ગરીબનવાજ! ખાયછે કાચાંપાકાં ફળ, ને પીએછે પહાડના ઝરણનાં પાણી; સુએછે ઘાસને સાથરે, ને બેસેછે ઝાડને ઓડે.

અકબર.—(પીરૂ સામું જોઈ) ઐસી કંગાલિયતકો બાદશાહી દરજ્જા મિયાં પીરૂ કિસ સબબસે દેતે હો?

પીરૂ.—જહાંપનાહ! અગર રાના પ્રતાપ બડી કંગાલિયતમેં હૈ ઉસમેં કુછ શક નહીં, મગર કંગાલિયત મેં ભી તિસકી તરેહ બડી શાહનશાહી સે સરસાઇ રકખે ઐસી ચલતી હૈ. તિસકે થોરે સે સિરદાર તિસકી સંગ હૈ, વે ઉસકો ઐસી આફતમેં ભી બડી મોજ દેતે હૈં જંગલમેં ઝાડ નીચું બડી આદાબસે બૈઠતે હૈં; વ મોલકે મૂલીએકી આધી પાઉં રોટી, વ થોરા બહુત સુકા નીલા મેવા બડી દિલ લગીસે બાંટ ખાતે હૈં; ઉસી વક્ત રાના ભી તિન્હોંકે બીચ બૈઠતા હૈ; વ સબકૂં જો ખુરાક પહુંચા ઉસકી તજવીજ ખૂદ કરતે હી

લૂખી રોટી ખાનેકી રજા દેતા હૈ. ઉસી વક્ત સિરદારો બોલતે હૈં- "બાપજી આરોગો" તબ રાના એક નિવાલા મુંમેં ધરતા હૈ, ફિર તિસકી દરગાહમેં શુકર ગુજારતે સબ રોટી પાવતે હૈં ! ખાતે ખાતે તિનકે બોલોંમેં જો મોજ મિલાતે હૈં સો મૈં ક્યા કહું ? મેરી જબાનસે કહી નહીં જાતી !

રાના પ્રતાપ કોઈ અજબ આદમ હૈ ઉસમેં શક નહીં ! બિચારતે તિસકે સિરપર આફતકા આશમાન તૂટ પડા હૈ, મગર તિસકા બોજા વો ગીનતા નહીં હૈ ! ઐસી આફતમેં ભી આપકી ઇજ્જતકૂં ઐબ નહીં લગી ઐસા બોલતે બડા મઘન નજર આતા હૈ ! ખાના લેતે લેતે ભી યહી વિચાર ઉઠતા હૈ કિ જહાંતક ઇનનસોં કે અંદર રજપૂતકા ખૂન વહતા હૈ વહાંતક બાદશાહકી હજૂર સલામ નહીં ભરના !

[બાતમીદારનું બોલવું સાંભળી સરદારો ચકિત થાયછે.]

રજપૂતસરદારો.–(પ્રસન્નથઇ) સાબાશ! સાબાશ!! પ્રતાપસિંધ!!! તારો રાખ્યો ટેક પ્રમાણ છે.

અકબર.–(તેમના સામું જોઈ) બેશક, રાણા પ્રતાપ શાબાસી દેને કે લાયક હૈ ઉસમેં કુછ શક નહીં. ઉસકા યહ હેવાલ મૈંને હર વક્ત જાન લિયા હૈ, ઉસસે મુઝે માલૂમ હુવા હૈ કિ, રાણા પ્રતાપને જો રંજ ખીંચા હૈ એસા આદમ જાતમેં સે કોઈ ખીંચને વાલા નહીં હૈ. આપ કે કુલકી ટેકકે ખાતિર તખ્ત કો તારાજ કર દિયા, જંગલકી રાહ લિયા, બચ્ચે કચ્ચે વ કબીલે કો પહાડોં કે કોતરમેં લેકે ધરે, ઔર આપ ભૂખાપ્યારા ફિરસ્તેકી મિસાલ ઇસ જંગલ ઉસ જંગલ ફિરા.

સરદારો ! ટેક રખના તો ઐસા હી રખના ! આજ કોઉ બાત કરનેકા સિર ઉઠાયા ફિર કલ આફતકા ધુંવા દેખતે હી આંખેં બંધ કરકે દબી માર જાના ઉસ કો ટેક મત કહો; ટેક તો રાણા પ્રતાપ કા! કિ જિસ ને જ્યોં જ્યોં આફત આઈ ત્યોં ત્યોં ટેક કો તંગ કિયા !

ખાનખાનાન.—બાદશાહ સલામત, આપ સચ કહેતે હો. યેફાની દુનિયાકે બીચ કોઉ ચીજ હરદમ રહતી નહીં હૈ; દૌલત નદીમેં આયે હુવે પૂરકી મિસાલ વ શાહનશાહી બરસાદ કે રંગ બરંગી ચઢે હુવે બાદલકી મિસાલ જાતે રહતે હૈં, મગર અચ્છે આદમીને જમા કીહુઇ શાબાસી આખિર તક રહતી હૈ, પ્રતાપને જર વ જમીન

ખોઈ હૈ, મગર ઉસ્કી ઇજ્જતકો ઐબ લગને નહીં દી હૈ. સારે હિં-દુસ્તાનમેં ઉસનેહી ક્ષત્રિયોંકી આબરૂ રકખી હૈ ઔર બઢાઇ હૈ.

પ્રવેશ ૩ જો.

સ્થળ—અરવલી પર્વતની એકાંત ગુફા.

પ્રતાપસિંહ તથા તેનો પરિવાર.

પ્રતાપ.—(એકલો મન સાથે) અરે પ્રભુ! તારી ગહન ગતિ ન્યારી છે! મારી આ'વી પણ દશા આવી, કે જેમાં—

(शिखरिणीवृत्त.)

રહ્યા ના સંગી કો, અરિ ફરિ દશે દિશજ વળ્યા,
કિધા કોટિ યત્નો, કરમ કથળેલે નવ ફળ્યા!
તસૂ ના રહિ પૃથ્વી, વસુ પણ ગયો પાસથિ વહી,
ભરે ભાણે ભાગું[1] પરિજન લઈ આ અહિં! તહીં! ૧

રે, આ'વી-દુર્દશા આવી, મારી ભાગ્યદશા મને આ એકાંત સ્થળમાં જ્યાં ખાવા અન્ન મળે નહિ તેવે ઠામે લાવી, તોપણ તેની શી ચિંતા છે? કેમકે—

રહી લજ્જા જો કે જર જમિન જાતે જગ વિષે,
રહ્યું સંઘું જાણું, રહું રખડતો આ નગ[2] વિષે;
બગાડ્યું બાપાનું નવ કુળ કદાં કાયર થઈ,
રહ્યો ચોખો આપે, પરિજન પિયારાંસહ લઈ. ૨

રે! રાજને રાખી, સુખનો સ્વાદ ચાખી, શુદ્ધ દૂધ જેવા કુળમાં શેખ નાંખી રહેવું, તે કરતાં આ'વા એકાંત વાસમાં ઘાસનાં મૂળિ-

---

૧ એ દિવસે ભરેલે ભાણે જમતી વેળાએ ઓ મુગલ આવ્યા! ઓ મુગલ આવ્યા! એવા ભયાનક શબ્દો સંભળાયાથી તથા કંઈ ભાસ જણાવાથી તેને પોતાના પરિવાર સાથે ચાર પાંચવાર નાસવું પડ્યું હતું, ને જમવાનો જોગ આવ્યો નહોતો. આવું વારંવાર બનતું,

૨ પર્વત.

યાંના રોટલા ખાઈ જે કુળની પ્રશંસા વિશ્વામિત્ર સરખાએ કરેલી તે કુળમાં ધૂળ ન ભરાય માટે તેને આ'વા માણસના પગરવ વગરનાં સ્થળમાં રાખી રહેવું એજ ઠીક છે. કેમજે—

ગયું પાછું આવે પદ સુખદ પૈસો પણ મળે,
ગઈ લજ્જા નાવે, કુળકલંક ચોટયું નવ ટળે;
અરે હું બાપાને વિમળ કુળ જન્મી જવનનો-
લઉં ઓળો તો તે કુળ સુ જશ ત્યાગે કવનનો ! ૩

રે ! જે કુળની પ્રશંસા કાળિદાસાદિક મહા કવિયોએ રૂડાં કવનમાં રચી સૂર્યવંશની શોભા સૂર્યના જેવીજ પ્રકાશિત કીધીછે; વાલ્મિકે જેનાં વખાણ પોતાની વીરરસ વાણીમાં વહાલ ધરી કીધાંછે; ને તેથી જે કુળ હજારો—રે, લાખો વરસથી કવિયોથી વખણાતું આવેલુંછે; ભાટ ચારણો પોતાની ભભક ભરેલી ભાષામાં જેને વખાણવામાં પાછા પડયા નથી; એવા નર જે કુળે નીપન્યા, તેનો મહિમા પ્રતાપના વખતમાંજ પૂરો થઈ કવિયોને કાન ખોતરીને પણ કંઈ નોંધવાનું નજડે; એ પ્રમાણે જે કુળના મહિમાનો નિર્મળ વહેતો વહેળો-રે ગંગા જેવી ગરવી કવિયોના કવનના મહાસાગરમાં જતી સરિતા, પ્રતાપના વખતમાં સૂકાઈ જાય—રે ! સ્વર્ગે જાય, એમ શું થવા દેવું ?! માણસે પોતાનો નેક ને ટેક છોડયો તો પછી તેણે શું રાખ્યું?

(उपजाति वृत्त.)

જો ટેક ત્યાગ્યો જન હોય જેણે,
સમૃદ્ધિ રાખી કદિ ક્રોડ એણે;
તો નાક આ અંગથકી કપાવ્યું,
રાખી મુછો મોટિ શું એથિ ફાવ્યું ? ૪

રે, સૂર્ય કુળના તેજસ્વી રાજાઓએ પોતે જે જે ટેક લીધેલા તે તેમણે જીવ ગયે ત્યાગ્યા નથી, ને તેથી તેમનાં નામનો પ્રકાશ કાળનાં કાળાં વાદળ ફરી જતે પણ બંધ પડયો નથી; હરિશ્ચંદ્રે સત્યનો; રામે એક પત્નીવ્રતનો, ને ભરતે ભ્રાતૃભક્તિનો લીધેલો ટેક ચારે દિશામાં ચારે જુગમાં ચહાવોછે. રે, જે કુળમાં ઈશ્વરના અંશાવતાર રાજા થઈ પ્રભુના અવતારરૂપે ગણાઈ પૂજન પામ્યા; તેની

શાખાના સીસોદિયા અદ્યાપિ સૂધી એ કુળની શ્રેષ્ઠતા રાખતા આવ્યા છે, ને તેમણે માથું ગયે કોઈને માથું નમાવ્યું નથી; તેમનો વંશજ આ પ્રતાપ આ કરતાં વિશેષ આપત્તિ સહેવાને સમર્થ છે, પણ અન્યને-અરે! તે વળી જવનને માથું નમાવવાને સમર્થ નથી. કારણ-

(शीखरिणीवृत्त)

નમાવ્યાછે સૌને, રઘુકુળતણા રાજન રૂડે,
નમે તે બીજાને જવન સરખાને જશ બુડે;
જશસ્વી કૂળે લૈ જનમ જશ ખોઈ રહુઁ પદે,
ન એ સારૂં ધારૂં, કવિ પણ અકારૂં મુખ વદે. ૫

(આથમતા સૂર્ય સામું જોઇ હાથ લાંબો કરી કહે છે.)

(शार्दुलविक्रीडितवृत्त.)

હે ભાનું નવ રક્ત થૈશ નમતાં, કાં કે વિતે શર્વરી[૩],—
તું ઊગીશ પ્રકાશ આપિ જગને, શોભીશ પાછો ફરી;
આ ભાનુ-કુળ ભાગ્યહીણ નરને કર્મે પડેલી નિશા,
કો દી હે રવિ! નાહિ આંહિ મટશે દેખું અશું દો દિશા! ૬

વળી હે જગત્સવિતા!

ઘેરે રાહુ તને તથાપિ ચળકી તું સ્વલ્પમાં નીસરે,
આ ઘેરચો પરતાપ આપ યવને ના કલ્પમાં નીસરે;
માટે હો રવિરાજ! આજ બનવું છે યોગ્ય રાતો મને,
તું કાં રક્ત થયો પ્રતાપ તજિને? ના યોગ્ય એતો તને. ૭

પણ ઓ પ્રભાકર! મેં તારૂં કારણ કળ્યું; કેમજે—

તારો વંશજ આજ લાજ મહિમા ખોવા વશ્યો ખો'વિષે,
રાતો તું રવિરાજ તેથિ બનિયો, ના બા'નું બીજું દિસે;
થાવું અસ્ત સમેનું લાલ ન ઘટે, એથી ઘટે છે કળા,
ડૂબીને મરવાનું એહ મહિ છે, કે'વાઇને આકળા.[૪] ૮

---

૩ રાત્રિ. ૪ આ સૂર્ય પ્રતિઉક્તિ યથા યોગ્ય છે,—સૂર્ય અસ્ત થતાં લાલ થાય છે, તો તે ફીકો થઈ જળમાં જવાનેજ. (સૂર્ય દરિયાવાળી દિશામાં અસ્ત થાયછે, જાણે દરિયામાં ડૂબતો નહિ હોય શું!) આજ

રે, અસ્ત કાળે રાતા થવું એતો જળમાં અંતે ઝંપાપાત કરાવનારૂં છે; ને તેમ જાણીનેજ જો કે મારે લાલચોળ બનવાનો સંભવ છે, તથાપિ હું ધીરજ ધારી તેમ કરતો નથી.

રે, તારા વંશજને માટે તારૂં લોહી ઉકળતું હોય તો આવતી રાતના ચાર પહોર ચિંતા વિના ઘરમાં ગાળી જગતમાં અજવાળું કરવા માટે પગ ધરતાં—રે, રથે બેસતાં રક્ત થજે. કારણ-ઉદય સમયનું રક્ત થવું શત્રુને સંતાપનારૂં છે. માટે હે તાત!

(માલિનીવૃત્તં.)

ઉદય સમય આવ્યે અર્કપ[૫] તું હોઇ રાતો,
પછિ તુજ કુળશત્રુ, ઊપરે તાત તાતો—
બનિ કુળ સઉ તેનું બાળિને ભસ્મ કર્જે,
તુજ કુળ તમ આવ્યું ટાળિને હામ ઠર્જે. ૬

[પ્રતાપસિંહ આ પ્રમાણે વિચારોમાં લીન થયોછે-એવે પડદામાં ચીસ પડે છે.]

ઓ બા!!! માલો બાબો! માલો બાબો!! માલો બાબોઓ ઓ!!! એંએંએં!!!

[પ્રતાપ પડદો ખસેડી જુએછેતો કુંવરી બૂમરાણ કરી રહીછે.]

રાણી.—મારી બાપુડી! બા, છાની રહે છાની; તને બીજો બાબો કરી આપું; મારી મોંઘી! મારી મીઠી! બાપ છાની.

ન્હાની.—માલો બાબોઓ-ઓ! ઇં ઇં ઇં!!!

પ્રતાપ૦—(રાણીને) કાં, શું છે? દીકરીએ દમવા કયમ માંડયું છે? આ શું કકળાણ!

રાણી.—(નીચું જોઈ) કાંઈ નહિ.

પ્રતાપ૦—નહિ કાં? એણે ખરેખરૂં ખળિયાણ મચાવ્યુંછે ને! શા માટે આમ લાલચોળ બની બહાવરી પેઠે રડે છે?

ન્હાની.—ઓ ભા! માલો બાબો—ઓ! એં—એં!!

પ્રતાપ૦—મારી માની! બાપ છાની. (રાણીને) શુંછે આને? રોટલો આપી રાજી કરો.

પ્રમાણે માણસ વિષે પણ સમજવું-ઇત્યાદિ. ૫ સૂર્ય.

રાણી.—અરે ! જે છોકરાંને દૂધને કૂર આપે ખુશી થતાં નહિ, તેને સૂકે રોટલે રાજી રાખવાનો દી આવ્યો, તો તેમાં પણ વિઘ્ન આવી પડયાં ! ! !

પ્રતાપ૦—કાં એવું કાંઈ કૌતક થયું શું ?

રાણી.—અરે ! હા.

ન્હાની.—ઓ ભા ! મને ભૂખ લાગી ! બા મને બાખો ની આપની ! એં-એં !

પ્રતાપ૦—(રાણીને) શું કડકો ઢાંકવો ભૂલી ગયાં શું ?

રાણી.—મહારાજ ! મારે ભાગ્યે અવદશા આણવામાં ભૂલ બાધી નથી ! અરે ! ન્હાનીને માટે રાખેલો ચીરી રોટલો બલાડું ખેંચી ગયું, ને હવે હમણાં નવો કરવાની કશી જોગવાઈ નથી !

ન્હાની—ઓ બાખજી! બા મને બાખો ની આપતી !

પ્રતાપ૦—(સજળલોચન થઈ) મારી વહાલી ! તું છાની રહે; હમણાં તને સારો મોટો બાખો કરાવી આપુંછું. તારો ન્હાનો બાખો છીવાળો થયો'તો તે કૂતરાને નાંખી દીધો. આપણે એવો છીઆળો ગંદો બાખો કાંઈ ખવાય બા ?

[કુંવરીનું આશ્વાસન કરી પડદો બંધ કરેછે.]

પ્રતાપ૦—(પરિવારમાં અસરકારક ફેલાયલો કલેશ જોઈ આમ તેમ ફરેછે, ને) હો હરિ ! તેં આજ દશા આણી ?! રે હાય ! હવે હું—

(લલિત વૃત્ત.)

કઠિણ કાળજું શી રીતે કરૂં ?
કઠિણ કલેશ દે–ખી ન હું ડરૂં;
નવ રહે હવે ધૈર્ય રોકિયું,
પુરણ પાપ તે આવિ પોકિયું ! ૧૦
અવદશા અશી આવિ ને વશી,
વિપતિ વાતમાં ન્યૂન ના કશી;
સુત સગા મુઆ રણ વિષે અરે !
તદપિ ટેક મેં ધારિયો ધરે. ૧૧
રખડતો થયો રાનને વિષે,
તદપિ ના ડગ્યો કષ્ટથી કશે;

પુરણ પ્રાક્રમી જે પટાવતો,
સમરમાં શમ્યાં પણ રહ્યો છતો! ૧૨
શરિર કષ્ટ શે’ આવતાં સહ્યું,
જર જમીન ના પાસ કૈં રહ્યું;
રખડતાં કર્યાં રાણી બાળને,
ઉર ભરી અરિ કેરિ ફાળને. ૧૩
હ્રદય રીદ્ધું સં-તાપ સહિ કરયું,
મન મહાવ્યથા દેખિ ના ડરયું;
હમિરકુળના ટેક કારણે,
તનુજ ટાંગિયાં વૃક્ષ પારણે. ૧૪
કુર કમોદનો દૂધ લૈ જમે,
શિશુજ તે લઈ રોટલો રમે!
અરર તેહમાં વિઘ્ન જૈ પડે,
તનુજ ટૂકડા માટ તે રડે!! ૧૫

(પરિક્રમણ કરતો થોભીને)

અરે! હવે પ્રતાપના દુઃખની પરિસીમા આવી રહી! રાજબાળકોને રોટલાને માટે ટળવળતાં જોવાનો દી આવ્યો. એથી હદ આવી રહી!! સઘળાં દુઃખ સહ્યાં એ સાચું છે, પણ હવે આ દુઃખ સહ્યું જતું નથી! અરે! મેં ધીરજ ધરવામાં પાછું વાળી જોયું નથી, રાજ ખોયું, કુટુંબના માણસોને હમીરકુળને આળ ન આવે માટે રણમાં કપાઈ જતા નજરે જોતાં આંખમાં ત્રાસ ન આણ્યો રે, તેથી હું ડગ્યો નહિ; કારણ ક્ષત્રીઓ એટલા માટેજ જન્મે છે, એમ જાણ્યું. રે, રજપૂતનાં બાળ રણમાં માથાં મેલવાનેજ પ્રભુએ પેદા કરયાછે, પણ રોટલાને માટે રખડી મરવાને માટે નથી! રણમાં પ્રતાપના કુંવર કપાઈ જતા જોવાને તેની આંખમાં ત્રાસ નથી, પણ તેનાં બાળકને રોટલાને માટે રડતાં જોઈ તેને મોટો ત્રાસ ઉપજેછે! રે, એ કષ્ટના કોવાઢાથી તેનું વજ્ર જેવું કઠણ કાળજું ચીરાઈ જાયછે!! ને તેથી નામની માની લીધેલી ખોટી મોટાઈનો તેને ધિક્કાર આવેછે; ને તેને માટે ફાંફાં મારવાં ફોકટ છે એમ તે ધારે છે. રે! આ જગતમાંની નામના ને મોટાઈ ખોટી છે, ને તેને મા-

ટે મંડ્યા રહેવું, ને ન ખમાય એવું દુઃખ સહેવું મિથ્યા છે. પ્રભુ-ને જેને મોટાઈ આપવી હોય છે તેનેજ મળી શકે છે, ને જેની તે લેવા ધારે છે તેની કોટિ પ્રયત્ન કરે રાખી રહેતી નથી, માટે મારે ફાંફાં મારવાં ફોકટ છે. રે તેની ઇચ્છાવિના તરણું સરખું હાલતું નથી; તે તરણાનો મેરૂ ને મેરૂનું તરણું કરેછે; રાજાને રંક ને રંકને રાજા કરેછે; તેને સૂર્ય વંશનો–રે! હમીરકુળનો મહિમા હવે પૂરો કરવો છે; ને જવનને જશ આપવોછે, માટેજ તે તેની તરફ થયો છે! રે, તેથીજ તેના પાસા સવળા પડ્યાછે; ને આ પ્રતાપે પાંખો વીંઝવામાં કસર રાખી નથી તોપણ તેના દાવ અવળા પડ્યા છે, માટે પ્રભુ જેની પક્ષમાં બેઠોછે તેનાથી વિરૂદ્ધ ચાલવે મારૂં શું વ-ળશે! કાંઈ વળ્યું નથી, ને વળવાનું પણ નથી. (માથું ધુણાવી) બગડવા કાળ છે તે મારૂં રાખ્યું રહેનાર નથી; શી રીતે સુધરશે તે ઉંડો વિચાર કરી શોધતાં જણાતું નથી; કદી હું આ જંગલમાં પ-રિવાર સાથે પાર પડી ગયો તો તેમાં મારી શી મોટાઈ વધશે તે મને સૂઝતું નથી; ને એમાં મારૂં કશું પરાક્રમ જગતમાં જણાવાનું ન-થી; એક હાથે તાળી શી રીતે પડે? રે, મેં આભે બાથ ભીડવા જેવાં સાહસ કર્યાં, પણ તેથી કાંઈ અજવાળું ન થતાં અધારૂં દશેદિશાએ ફરી વળ્યું; તેથી હવે માત્ર નામના નિંઘ રાજપદનો અણછાજતો ટે-ક રાખી કશું મીઠું ફળ ચાખી શકવાનો નથી, માટે હરિયે જેને આ સમયે ઊંચું આસન આપ્યુંછે તેને મળી ચાલવાથી દુઃખ દૂર થશે. રે જોઉંતો ખરો, કે રાજમદથી હદ મૂકી આગળ વધતો બાદશાહ બળાત્કાર છોડે છે? !

(પગ અફાળી આગળ ચાલતાં ને પરિક્રમણ કરતાં)

રે, તન મનની નબળાઈ માણસને કેવાં નીચ કર્મો કરવાને દો-રેછે! આહા હા!! મેં જરા વારમાં મનસાથે કેવા ગાંડા ઘાટ ઘડ્યા! પણ રે, શું આ કહેણ ખોટું છે? કે—

(દોહરો.)

"સિંહમૂછ ભોરિંગમણિ કરપીધન સતિ નાર;
જીવ ગયે પર કર ચઢે," ત્યમ ક્ષત્રી-તરવાર. ૧

જવન સામે બાંધેલી તરવાર જીવ સાથેજ જડાયલીછે; તેને છો-

ડેથી અત્યારસૂધીમાં જોડેલો જશ છૂટી પડશે, ને કાળીટીલી કળિના અંતસૂધી ભૂસાવાની નથી; માટે હિંમતનાં હથિયાર ને ધીરજની ઢાલ ધરી દુ:ખના દળની પાર જવું એજ સિદ્ધ, ને એમાંજ સિદ્ધિ છે. હરિ સત્યને કાંટે આવી બેસશેજ!

પ્રવેશ ૪ થો.

સ્થળ – દિલ્હીમાં અકબરશાહનો દરબાર.

અકબરશાહ તથા તેના અમીર ઉમરાવો.

અકબર.—(પ્રસન્ન મુખે) મેરે તખ્તકો તેજ દેને વાલે સરદારે! આજકા રોજ બાદશાહી તવારીખમેં મશહૂર હોગા! શાહજાદેકી શાલગીરેહ કરતે ભી વો મૈં બડા માનતા હૂં; ઉસસે આપ સબકો બડી મોજ મિલેગી.

સરદારો.--જહાંપનાહ! વો ક્યા હૈ.

અકબર.—જો હૈ સો હૈ! આપસે વો છૂપી નહીં રહેગી.જો બાત સબકે ખ્વાબ મેંભી આતી નહીં હોગી વો નજરસે દેખોગે!

ખાનખાનાન:—બંદેનવાજ! ઐસી આરજુમંદ બાત ક્યા હૈ, વો ઇસ વક્ત કહનેકી મિહર કરોગે.

અકબર.—મેરે અકલમંદ ઉમરાવ! મિહર પરવરદિગારકી ચાહિયે; આદમીસે ક્યા હો સકતા હૈ? જો પ્રતાપને ઇસ તખ્તકો માન નહીં દેનેકી ખાતિર આપકી ખુરાબી કી, જિસકી તારીફ તુમ સબ એકહી આવાજસે આસમાન તક પહુંચે એસી કરતેથે, ઉસને આપકા આંકડા નીચા કરકે ઇસ તખ્ત કો માન દેકે ઉસકી બડાઈ કબૂલ કી હૈ ઐસા ઉસકે હાથકા લીખા હુવા કાગજ આયા હૈ; જો કાગજ મૈં બડી ખુશી સે મેરે કલેજે ધરતા હૂં! ખુદાને ઇસ તખ્ત કો દી હુઇ ખુજરેગી સારે હીંદુસ્તાનને કબૂલ કી હૈ ઉસમેં મેવાડકે રાણાકી તર્ફકા કંગરા ખાંડા થા સો પરવરદિગારને પૂર દિયા; ઉસસે વો કાગજ મૈં ખુદાકી તર્ફકી નવાજેશ સમજકે સોનેકે તબક મેં ઝરીકે રૂમાલમેં લપેટકે ધરતા હૂં, ઔર આપ સબકો મુઝે મિલીહુઈ ઇનાયત બતાતાહૂં!

મુગલસરદારો.—આલમપનાહ! વો ન્યામત હમકો બતાનેકી મિહર કીજિએ.

અકબર.—(તે પત્ર તેમને આપતાં) હરેક દરબારકે બૈઠકનેવાલે સરદાર, વો તાજુબીકી તશવીર ખૂબ નિધા કરકે દેખિયે!

[મુગલ સરદારો તે પત્ર વારંવાર એક બીજાના હાથમાંથી લઈ મોટી ખુશી સાથે મનમાં વાંચેછે. રજપૂત સરદારોને આપતાં તેઓ ગ્લાની પામી પત્ર જોઈ પૃથ્વી ખણેછે.]

અકબર.—(સરદારો સામું જોઈ) સરદારો! અબ મૈં પ્રતાપ કો મેરા જાનેમન* માન કે ઉસ ને ખોઈ હુઈ સબ મૌજ એકદમ દે દઉંગા! ઉસને આપકી બેહૈસ સે ગુમાયા હુવા આપકા મુલ્ક મૈં ઉસ કો દઉંગા ઇતનાહી નહીં, પર મેરી ખુશી સે ઉસ કો બડા સરદાર બનાકે અચ્છે મુલ્કકી બડી જાગીર બખશુંગા, ઐસા વો જંગબહાદુર વ રાજપૂત કે નામ દમામકી સાથ મેરે દિલમેં રખને વાલેપર મૈં ફિદા હુવા હૂં! ઉસને આપ કે ખાનદાનકા પાની રખને કે ખાતિર જો ખરાબી અખ્ત્યારકી ઉસસે મૈં ઉસકી જિકરપેં ઇતના હૈરત હુવા હૂં કિ, વૈસા બહાદુર મેરે તખ્તકો જેબ દેને કો મંગે તબ મૈં ઉસકો જો નવાજેશ કરૂં વો કમ હૈ.

મુગલસરદારો.—સચ કહી, જહાંપનાહ!

પૃથિરાજ.—(મનસાથે) રે, એ કાગળ કેવો ભેદ ભરેલો છે! કરડાગીમાં લખેલો દીસેછે, તેમાં તે બાદશાહ એવડો ખુશી શાને થાય છે, ને બીજાઓ પણ તેને વલોવી શું માંખણ કાઢતા હશે? રે, શત્રુને એટલું પણ અભિમાન થવાનું ઓઠું શૂરાએ શાને આપવું!

અકબર.—(પૃથિરાજ સામું જોઈ) ક્યોં પૃથિરાજજી! દોસ્તકી દિલ લગી દૂર હુઈ હૈ ક્યા?! આપકે દિલમેં જિનકા માન ગુમાનકે સાથ ગાજતા હૈ ઉસપર આપને નિગાહ ક્યોં નહીં કી ?! દેખો દેખો, દિલદારને ક્યા લિખ્યા હૈ ?!

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ! એમાં શું જોવુંછે? જોઇ મૂક્યુંછે કે, એ રાણાનાં કામ નહોય!

અકબર.—અજી, હાથમેં લેકે નજર કરો ફિર બોલો. ઐસા

---

* પ્રાણતુલ્ય.

અંદેશમંદ બોલનેકા સબબ ક્યા હે ?

પૃથિરાજ:—(ફરિ તે પત્ર લઈ તે જોઈ) બાદશાહ ! અંદેશમંદ ખરા ક્ષત્રી બોલેજ નહિ, તે ખરૂંજ કહી નાંખે.

અકબર.—તબ આપ ક્યા કહતે હો ?

પૃથિરાજ.—ખરૂં એજ કે-આ પત્ર રાણાજીનો લખેલો નથી; તેના નામને નાનમ અપાવવા તેના કોઈ હરીફનું કીધેલું એ કાળુંકાવતરૂં છે ! પ્રતાપ અનમી ટેકનો તોરો છે ! ખરો ક્ષત્રી માની કૂખે એજ જન્મ્યો છે ! તેને તેનું રાજ તો શું પણ આપનું તાજ આપો; તો પણ તે આપને નમે એવો નથી !. તેના સ્વભાવનો હું સારી રીતે માહિર છું. રે ! તે કેવો છે ? !

(કુંડાળિયા છંદ.)

ભૂખે પ્રાણ તજેય પણ, કેશિર ખડ નવ ખાય;
ચાતક વર્ષા-જળ વિના, તેજ રિતે દુખિ થાય;
તેજ રિતે દુખિ થાય, હંસ મોતિ વિણ માનો;
સતી પતિ વિણ જેમ, માર સ્મરનો સહે છાનો;
એ રીતે પરતાપ લાખ દુખ સહે કદિ કૂખે;
પણ અરિને નવ નમે, છોરૂ નિજ ભટકે ભૂખે ! ૧
દિનકર ઊગે પશ્ચિમે, ગ્રહગતિ પૂર્વ જણાય;
નેવનીર મોભે ચઢે, કેશરિ કદિ ખડ ખાય;
કેશરિ કદિ ખડ ખાય, ઊંટ બાવળ નવ સુંઘે*;
નભમાં ઊગે કમલ, શૂર રણમાં જઈ ઊંઘે;
ફળે કેળ ત્રણ વાર, એમ વિધિકૃત નરખે નર;
પણ પરતાપ ન નમે, પશ્ચિમે ઊગે દિનકર. ૨

અકબર.—ક્યોં પૃથિરાજજી ! તબ આપ ઇસ કાગજકો નહીં માનતે હો ક્યા !

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ ! એ માન્યો જાય એવો નથી. રે-

---

* ઊંટને બાવળ બહુ પ્રિય હોય છે; તેને તે શોધી શોધીને ખાંયછે; તે કદી અભાવ આણી તેને સુંઘે પણ નહિ, એવો ક્રમ બદલાય, પણ પ્રતાપનો ક્રમ બદલાવાનો નથી; એ ભાવાર્થ.

તીનો રોટલો ક્યાંઇ ખાધો ગયો જાણ્યોછે ? આંબે કોડાં કેમ લાગે! આપજ વિચારી જુઓને.

અકબર.—તબ આપકી ખાતરી કિસ તરહ હોવે !

પૃથિરાજ.—મારી ખાતરીતો ત્યારેજ થાય કે, હું રાણાજી"ને કાગળ લખી જવાબ મંગાવું, ને તેમાં તેમણે આંહિ પત્ર લખ્યો તે તેમનોજ પોતાનો છે કે શી રીતે, તેનો ઉત્તર આવે ત્યારે એ વાત મારે ગળે તરે.

ખાનખાનાન તથા બીરબલ.—જહાંપનાહ ! વો બાત ભી ઠીક હૈ, પૃથિરાજ જવાબ મંગવાવે ફિર કોઈ તરેહકા કિસીકો અંદેશા નહીં રહેગા, ઔર આપકી ભી કુલન્ ખાતિરનિશા હોગી.

અકબર.—ઠીક હૈ તબ; પૃથિરાજજી, આપ કાગજ લિખ ભેજો, વ તિનકા જવાબ મંગવાઓ; મૈં વહાં તલક મેરી ઉલટપેં અખ્ત્યાર કરતા હૂં.

પૃથિરાજ.—બહુ સારૂં શાહસલામત ! જેવો જવાબ આવશે કે તરત દરબાર દેખતાં આપને વાંચી સંભળાવીશ.

છઠો અંક સમાપ્ત.

અંદેશમંદ બોલનેકા સબબ ક્યા હે ?

પૃથિરાજ.—(ફરિ તે પત્ર લઈ તે જોઈ) બાદશાહ ! અંદેશ મંદ ખરા ક્ષત્રી બોલેજ નહિ, તે ખરૂંજ કહી નાંખે.

અકબ્બર.—તબ આપ ક્યા કહતે હો ?

પૃથિરાજ.—ખરૂં એજ કે-આ પત્ર રાણાજીનો લખેલો નથી; તેના નામને નાનમ અપાવવા તેના કોઈ હરીફનું કીધેલું એ કાળુંકાવતરૂં છે ! પ્રતાપ અનમી ટેકનો તોરો છે ! ખરો ક્ષત્રી માની કૂખે એ-જ જન્મ્યો છે ! તેને તેનું રાજ તો શું પણ આપનું તાજ આપો; તો પણ તે આપને નમે એવો નથી !. તેના સ્વભાવનો હું સારી રીતે માહિર છું. રે ! તે કેવો છે ? !

(કુંડળિયા છંદ.)

ભૂખે પ્રાણ તજેય પણ, કેશિર ખડ નવ ખાય;
ચાતક વર્ષા-જળ વિના, તેજ રિતે દુખિ થાય;
તેજ રિતે દુખિ થાય, હંસ મોતિ વિણ માનો;
સતી પતિ વિણ જેમ, માર સ્મરનો સહે છાનો;
એ રીતે પરતાપ લાખ દુખ સહે કદિ કૂખે;
પણ અરિને નવ નમે, છોરૂં નિજ ભટકે ભૂખે ! ૧
દિનકર ઊગે પશ્ચિમે, ગ્રહગતિ પૂર્વ જણાય;
નેવનીર મોભે ચઢે, કેશરિ કદિ ખડ ખાય;
કેશરિ કદિ ખડ ખાય, ઊંટ બાવળ નવ સુંઘે*;
નભમાં ઊગે કમલ, શૂર રણમાં જઈ ઊંઘે;
ફળે કેળ ત્રણ વાર, એમ વિધિકૃત નરખે નર;
પણ પરતાપ ન નમે, પશ્ચિમે ઊગે દિનકર. ૨

અકબ્બર.—કયોં પૃથિરાજજી ! તબ આપ ઇસ કાગજકો નહીં માનતે હો ક્યા !

પૃથિરાજ.—જહાંપનાહ ! એ માન્યો જાય એવો નથી. રે-

---

* ઊંટને બાવળ બહુ પ્રિય હોય છે; તેને તે શોધી શોધીને ખાયછે; તે કદી અભાવ આણી તેને સુંઘે પણ નહિ, એવો ક્રમ બદલાય, પણ પ્રતાપનો ક્રમ બદલાવાનો નથી; એ ભાવાર્થ.

તીનો રોટલો ક્યાંઇ ખાધો ગયો જાણ્યોછે ? આંબે કોડાં કેમ લાગે! આપજ વિચારી જુઓને.

અકબર.—તબ આપકી ખાતરી કિસ તરહ હોવે !

પૃથિરાજ.—મારી ખાતરીતો ત્યારેજ થાય કે, હું રાણાજીને કાગળ લખી જવાબ મંગાવું, ને તેમાં તેમણે આંહિ પત્ર લખ્યો તે તેમનોજ પોતાનો છે કે શી રીતે, તેનો ઉત્તર આવે ત્યારે એ વાત મારે ગળે તરે.

ખાનખાનાન તથા બીરબલ.—જહાંપનાહ ! વો બાત ભી ઠીક હૈ, પૃથિરાજ જવાબ મંગવાવે ફિર કોઈ તરેહકા કિસીકો અંદેશા નહીં રહેગા, ઔર આપકી ભી કુલ્લન્ ખાતિરનિશા હોગી.

અકબર.—ઠીક હૈ તબ; પૃથિરાજજી, આપ કાગજ લિખ ભેજો, વ તિનકા જવાબ મંગવાઓ; મૈં વહાં તલક મેરી ઉલટપેં અખ્ત્યાર કરતા હૂં.

પૃથિરાજ.—બહુ સારૂં શાહસલામત ! જેવો જવાબ આવશે કે તરત દરબાર દેખતાં આપને વાંચી સંભળાવીશ.

छठो अंक समाप्त.

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૭ મો.

પાત્ર.

પ્રતાપસિંહ........રાજ્ય હારેલો મેવાડનો રાજાધિરાજ—ને પછી ઉદેપુરનો મહારાણો.

વિદૂષક.............તેનો સહાયક રંગલો.

જેતસિંહ............સલુંબરનો રાવત—કૃષ્ણસિંહ પછીનો.

શીસોદિયા.........તેના ભાયાતો, પટાવતો ઇત્યાદિ.

ભામાશા...........તેનો વજીર—મેહેસુલ ખાતાનો વડો મંત્રી.

અકબર.............દિલ્હીનો મુગલ બાદશાહ.

ખાનખાનાન........તેનો એક મોટો સરદાર.

ફરિદખાન.........તેનો એક લશ્કરી સરદાર—પ્રતાપનો હાથ દીઠેલો તે.

પૃથિરાજ.........બાદશાહનો તહેનાતી રાજા—વિકાનેરવાળાનો ભાઈ.

સરદારો..........બાદશાહના અમીર ઉમરાવો.

ભાટ.............પ્રતાપના જશ ગાનાર એક કવિ.

વસિષ્ઠઋષિ......સૂર્યવંશીના સત્યયુગ વારાનો ગોર—ગુરૂ.

બીજા સામંતો બ્રાહ્મણો, ચારણો વગેરે.

સ્થળ—રાજ્ય સમયનાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનકો.

પ્રતાપ નાટક.

અંક ૭ મો.

પ્રવેશ ૧ લો.

સ્થળ—અરવલી પર્વતની એકાંત જગો.

પ્રતાપ તથા પાછળથી વિદૂષક.

પ્રતાપ.—(પરિક્રમણ કરતાં)

(શાર્દૂલવિક્રીડિત.)

દેખુંશું દુખ આંખ પાંખ વિણ હું, લાગ્યો દવાગ્નિ બધે,
પેખું પારધિ પાસ ત્રાસ ધરિને, આ મોહ-માળા મધે;
સૂઝે ના શુધ પંથ પગુ બનિયો, હે ઈશ હું આ પળે,
તું ધારે અવિનાશી સાથ્ય કરવા, તો માર્ગ જોવા મળે. ૧

વિદૂષક.—(ઝાડીમાંથી આવતાં રાજાને રખડતો જોઇ) અરે રે ! મારો રાણો—જાણે મોતીનો દાણો ગેરવલ્લે પડ્યો હોય એ હાલતમાં રખડેછે ! હાય હાય !! એને તે કેટલા વરસની પનોતી નડતી હશે ? જોશીઓએ મોટામાં મોટી સાડાસાત વરસની પનોતી કહી જાણીછે; પણ એની પનોતીતો પચીસ વરસની થઈ તોપણ ઉતરી ના ગઈ ! ત્યારે એવા જૂઠા જોશી કરતાં બાપડી ડોશી સારી; કે જે હોય તે ચોખું કહી નાંખે કે પાશેર રની પૂણીઓ એક રાતમાં કાંતી આપીશ એમ કહે તો સવારના પહોરમાં સૂતરિયાને ત્યાં ફાળકું બગલમાં મારી જઈ ઉભી રહે !! (રાજાની પાસે આવ્યો પણ રાણાનું ધ્યાન તેપર ન ગયું તેથી) અરે પ્રભુ ! તું શું કરવા બેઠોછે ? ભૂંડા, દુકાળમાં અધિક માસ કાં આણે છે ?! બાપડો રાણો પોતાના દુઃખમાં દટાઈ ગયોછે, ને તેમાં પાપડી મળતી એળો પણ બફાઈ ગઈ છે, એવામાં વળી તેને ચિત્તભ્રમ કાં પેદા કર્યો ?! (પાસે જઈ પ્રકાશપણે) બાપજી ! આ એક કાગળ આવ્યોછે તે લ્યો ઉકેલો.

પ્રતાપ૦—(તેના સામું જોઈ) હં ! કાગળ કેવો !

વિદૂ૦—કેવો તે આ હું બાપજીને આપુંછું એવો; દિલ્લી ભણીથી કોઈ કાસદ આવ્યો છે, તેણે એ આપ્યોછે.

પ્રતાપ૦—એમાં શું જોવું છે ! એવાતો એકસોનેઆઠ દિલ્લીએથી આવી ગયા, તેમાં શું અજવાળું દેખ્યું, કે દેખવાના હતા !

વિદૂ૦—મહારાજ ! એમ માં બોલો; ઘડપણમાં ઘર માંડતાં મહાદેવને રાખવું હોય તો કુળ અજવાળે એવો કેલૈયો આપે છે !

પ્રતાપ૦—કુળ અજવાળાયાં આકડો વાવી કેરીની આશા કોણ રાખે, તેમજ કાજળની દાબડીમાંથી લાલ આંગળાં થવાની આશા શી રાખવી !

વિદૂ૦—બાપજી ખરૂં કહોછો; પણ પ્રભુને પાંશરૂં પાડવું હોય તો સમળીના માળામાંથી સાપને બદલે હીરાનો હાર નીકળે; ને વાળંદનું વાંકું હોય તો કોથળીમાંથી કાળોનાગ નીકળે ! માટે એ વાતનો ધોખો ન ધરીએ.

પ્રતાપ૦—ત્યારે તારી શી મતલબછે ?

વિદૂ૦—મારી મતલબતો હમણાં કશી નથી. પણ આ પત્રની મતલબ શી છે તે આપ ઉકેલી જુઓ, તો આવેલા કાસદને ઉત્તર આપી ધાનપાણી વાળી ધરતીમાં સવેળા પહોંચતો કરાય; નીકર તે અંહિ ઝાઝીવાર રહેશે તો આ નિર્જનવન છોડી તેને જવાનું મન નહિ થાય, એથી આપણો ઉત્તર અટકી રહેશે !

પ્રતાપ૦—એ પત્રમાં શું છે તે તુંજ વાંચ હું સાંભળુંછું.

વિદૂ૦—શું આમ ઊભા ઊભા ફરતા ફરતા ઊચે જીવે સાંભળશો ? જરા બેસો, ને મારા સામી મીટ માંડો, હું પત્ર વાંચી સંભળાવું; પછી ઘટે તેવો ઉત્તર લખી આપો.

પ્રતાપ૦—લે ભાઈ લે, આ બેસુંછું, વાંચ હવે.

વિદૂ૦—આપને જોતો જોતો હું અહિં આવ્યો તેમાં મારા જોવામાં આવ્યું કે, આજ આપનું ચિત્ત સ્થિર નથી, માટે જીવ ઠેકાણે રાખી સાંભળજો. આ હું બીડો ફોડુંછું.

[પત્ર ઉકેલી વિદૂષક વાંચેછે.]

(કુંડળિયાછંદ.)

સ્વસ્તિશ્રી તે સ્થાનને, જહાં વસે પરતાપ;
પૂજ્યારાધે ક્ષત્રિનો, ઉદયસિંહસુત આપ;
ઉદયસિંહસુત આપ છાપ રાણાની રાજે;
ક્ષત્રી પરમ પવિત્ર, જેહ કળિયુગમાં આજે;
કુળ વિશુદ્ધને કાજ, લાજ માટે તજિ વસ્તી;
ખો'માં ખાંતે વસ્યો; હજો તેનું સૌ સ્વસ્તિ !　　૧
દિલ્લીથી લખિતંગ હું, પૃથીરાજ પ્રિય પ્રાણ !
પ્રીતે લખુંછું પત્રને, તે તું ઉરમાં આણ;
તે તું ઉરમાં આણ; ભાણવંશી સીસોડા !
રજપૂતોમાં જડે નહીં તા'રા કંઇ જોડા ! !
રહ્યો વાઘ વિણ ડાઘ, બન્યા બીજા સૌ બિલ્લી;
સલામ શાને* કરે, રજપુતો આવી દિલ્લી.　　૨
રે આવ્યો અકબર કને; પ્રતાપ ! તારો પત્ર;
તેં નમ્યું આપ્યું તેહને, રહિ જંગલમાં તત્ર;
રહિ જંગલમાં તત્ર, પત્ર અત્રે પ્રેરવિયો;
તે શાહે સર્વમાં, પૂચ્છ ધરિને ફેરવિયો;
રે કરણી કરતાર ! દિવસ આ'વો શું લાવ્યો ? !
થવા જવનને શરણ પત્ર રાણાનો આવ્યો !　　૩
તુજથી રજપુત નામને, છે શોભા શુણ વીર !
તુજ પાણી વખણાયછે; ઉતર્યાં સૌનાં નીર !
ઉતર્યાં સૌનાં નીર, બીજ ક્ષત્રીનું બગડ્યું;
રાખ્યું તે તેં શુદ્ધ; વસ્તિ તજિ વસિને વગડે;
અનમી ટેકી રહ્યો, મ્લેચ્છ સામે નિજ સુઝથી;
ક્ષત્રિ-વંશ શુદ્ધની આશછે સૌને તુજથી.　　૪
આશા એ થઇ ફોક શું ?! હમીરવંશજ ! આજ;
દિલ્લીપતિને શરણ થઇ, ખોવા બેઠો લાજ !
ખોવા બેઠો લાજ, કાજ કે'વાવા કૂડું;

* બાદશાહ.

હવે ક્ષત્રિનું થશે કેમ કરિ ઊંચું મૂડું ? !
રે પરતાપ પવિત્ર, ઢંગ માંડયા તેં આ શા ? !
છેક ન હિમ્મત છોડ, ક્ષત્રિને છે તુજ આ શા. ૫

બેગમ તણા બજારમાં બાકી હતું મેવાડ;
તે લૂટાવા આબરૂ, શું પડયું જઇ એ ખાડ ? !
શું પડયું જઇ એ ખાડ, કીર્તિને કાળી કરવા !
જશ ઝળકાવી જગત, અંત ધૂળે તે ધરવા !!
વિચાર વહાલા વીર ! નાશ પામ્યા નર શકકર;
એ નથિ અમર કદાપિ, બાદશા' છે જે અકબર. ૬

તો શાને આફત થકી, ડરિને કરિ પરિતાપ,—
નાશવાનની આશ ધરિ, ટેક તજે પરતાપ !
ટેક તજે પરતાપ, બાપ તું શાને બળિયા;
ટેક તજે તે પુરૂષ, ગણતરિમાંથી ગળિયા;
ટેક ધારિને અત્ર, દેવસમ દુનિયાં માને;
ક્ષણિક જગતથી ડરી, ટેક તવ તજવો શાને ? ૭

અરિએ મરિ જગથી જશે, સરી[1] જશે એ રાજ,
ખરી કીર્તિ ભરિ વિશ્વમાં, નરિ[2] રહેશે તુજ કાજ;
નરિ રહેશે તુજ કાજ, નામના નિશ્ચળ તા'રી,
માટે મારા વીર ! ધીર ધરિ ન જતો હારી;
સરખા નથિ દિન સર્વ,-કેમ ફીકે સુખ ફરિયે ? !
કસિ જોવા તુજ ટેક, તાપ તપવ્યો છે અરિયે. ૮
તેં તારી મર્દાઈથી, ત્યમ તરવારે એક,—
શુદ્ધ ક્ષત્રિ-બી વાવવા, ધર્યોછ ધીંગો ટેક;
ધર્યોછ ધીંગો ટેક, સૂર્યવંશી સીસોદા;
થયા અને વળિ થશે, તું સમા જગમાં થોડા;
હરિશ્ચંદ્ર એક થયો, સૂર્યવંશી સત ધારી;
જે ટેકી સત્યનો, ટેકિ ત્યમ જાતજ તારી. ૯
ફણગો તારો ફૂટશે, શુદ્ધ બીજનો શૂર;

---

૧ નાશ પામી જશે. ૨ નરદમ—ચોખેચોખી.

મ્લેચ્છ રાજ આ તૂટશે, સમજ ઉદાસુત ઊર;
સમજ ઉદાસુત ઊર, ક્ષત્રિ વાંછેછે એવું;
મળી તને મેવાડ, માન મહિપતનું દેવું;
કો દિ જવન રાજમાં ઊડશે ચહાવો ચણગો!
પછિથી પરમ પવિત્ર, ફૂટશે તારો ફણગો!!　　૧૦
માટે મારા પ્રાણપ્રિય, પરમ પ્રવીણ પ્રતાપ;
ઉત્તર આ મુજ પત્રનો ઉદર વિચારી આપ;
ઉદર વિચારી આપ, આશ રજપુતને તારી;
તારા ટેકે શાહ ગયો છે બહુ બલિહારી;
પાઠવ પ્રીતે પત્ર, રહે ક્ષત્રી ન ઉચાટે;
દસ્કત તુજ દર્શાવ, પ્રાણપ્રિય મારા માટે.　　૧૧

[પત્ર વંચાતાં જેણે વારંવાર પોતાનો જુસ્સો દાબી રાખેલો છે એવો પ્રતાપ એકદમ પગ ઠોકી ઊભો થતાં કહેછે.]

પ્રતાપ૦—ધિક્કાર છે સોનાને શામતા આપનાર વાનરમુખ પત્રના લખનારને!!! કદી તેણે મારૂં હિત ધારી એ કસબ કર્યો હશે તો પણ તેણે શત્રુની ગરજ સારી છે. કહ્યું છે કે—

"पंडितोऽपिवरंशत्रु, नचमूर्खोहितकारकः
वानरेणहतोराजा, विप्रचौरेणरक्षितः"

નર કે વાનરે ગમે તેણે કાગળરૂપી અપજશની કટાર પ્રતાપના કાળજામાં ખોસવાનું કર્યું, પણ ધન્ય છે પ્રિય પૃથિરાજને કે જેણે મને ચેતાવ્યો! (ક્રોધ કરી) જોયા શું કરે છે! લખ, કે પ્રતાપના નામનો પત્ર લખનાર નર નહિ, પણ વાનર છે; ને તેવા હશે તેણેજ તે વાત સાચી માનીછે. એમ સૂર્ય સામે ધૂળ નાંખે તે ઝાંખો થવાનો નથી! લખ એટલું, પછી સહી કરી આપુંછું.

[વિદૂષક પત્ર લખવા જાયછે.]

પ્રતાપ૦—(પરિક્રમણ કરતાં) ઓ કર્ત્તાર! સૂર્યવંશી સીસોદિયાની આ વેળા લાવવી તને ઘટતી નથી! રે, સસલાએ સિંહને, કાગડાએ ગરૂડને ગાંજ્યો સાંભળ્યો નથી; તેમજ સીસોદિયાના પાટવીને તેના કોઈ પણ શત્રુએ નમાવ્યો સાંભળ્યો નથી; પણ તે કલંકની ઘડી

હે હરિ, તેં આ ભાગ્યહીન પ્રતાપને માટે આણી તેના કુળનું પાણી ખોવાનો બનાવ બનાવ્યો ! હાય હાય ! ! મારે હવે આ જગતમાં જીવ્યું જોયતું નથી ! રે ! જીવવું તે શું માત્ર અપજશ જોવાને ! નાક કપાતાં પેહેલાં ધડથી માથું જૂદું થવા દેવું હજાર ગણું સારૂં છે. સાડાત્રણ મણની કાયામાંથી ચણાપૂર નાક ગયું તો પછી શું રહ્યું ? રે હાય ! તેમ થયું ! ! પરિયાનું પાણી ગયું ! હવે જે રહ્યું તે મારા બાપનું નથી. જવનના સામો જઈ નીચોવળી સલામ કરવાને પ્રતાપ કબૂલ થયો આ કલંક શું જે તે છે ? ! અરે પ્રભુ! જો તારે આવો દી લાવવો હતો, તો આ પેઢીનું પુણ્ય પરવારેલા રાજ કુટુંબને સવેળા સંકેલી લેવું જોયતું હતું. રાણીઓ ને રાજપુત્રો એ સર્વેને એક ચિતામાં સુવાડવાનો જોગ એકી ઘડીએ લાવ્યો હોત તો તે સંકટ હું સહી શકત; આ કાયામાં કારમો રોગ મૂકયો હોત તો તે પણ વેઠી શકત; પણ આવા કાળાં કલંકના કોવાઢા હું સહી શકતો નથી ! હર ! હર ! હર ! ! (ઊભો થઈ આકાશ સામું જોઈ) ઓ જગત્‌ના સંહાર કરનાર મહારૂદ્ર ! આ વેળા તારો રૈદ્રરસ રેડી આ પૃથ્વીનો પ્રલય કર ! ને આ બગડેલી બાજીનાં સોગઠાં ઉઠાવી લે !! ઓ મેઘરાજા ! તારો મહાપ્રલયનો મહિમા જણાવી આ અવની ઉપર જામેલો પાપનો કાંપ ધોઈ નાંખ ! (સૂર્ય સામું જોઈ) ઓ સૂર્ય દેવ ! તું તારી સોળે કળાથી તપી વિશ્વમાં વિસ્તાર પામેલા અનીતિના વેલા બાળી ભસ્મ કરી નાંખ ! (માથું ધુણાવી) રે; સો ગંગાજળ સ્તાન કરતે ન ભૂસાય એવો કલંકનો કાળો ડાઘ બેઠો, એથી વધુ દુઃખ બીજું કયું આવવાનું હતું ?! રે, જે જગોમાં રહી લાજને માટે ન ખમાય એવાં સંકટ સહન કરતે પણ આબરૂને આળ આવ્યું, તો એવી ભૂમિમાં રહે આગળ ઉપર શો ભો નહિ આવે તે સમજાતું નથી. હજાર ભય આવી ચૂકયાં, પણ તેથી આ પ્રતાપ ભીરૂ બન્યો નથી પણ આ ભોએ તો કાળજું એવું હબકાવ્યું છે કે, હવે આ દેશ છોડી પરદેશ જવું એમાંજ શોભા છે. સગા અને સામંતોને ખબર કહાવવી કે પૂર્વજોની પૃથ્વીમાં પાપીઓના પગ ફરવાથી તે દોષિત થઈછે, માટે એમાં નિર્દોષ રહી શકવાના નથી; કાંઈ પણ ચાંદુ આવ્યા વિના રહેવાતું નથી માટે, જેને ઊજળા રહેવું હોય તે સવેળા ઉચાળા ભરી હાલજો.

[વિદૂષક પ્રવેશ કરેછે.]

વિદૂ—(પ્રવેશ કરતાં) મહારાજ પશ્ચાતાપ પછી કરજો પણ આ પત્ર ઉપર સહી કરી આપો.

પ્રતાપ૦—(પલલેતાં) કો દી પણ આ હૃદયમાં નબળો વા ધુંચાયલો, ને તેનો શ્વાસ આ મુખ વાટે જરા બહાર નીકળ્યો હશે; રે, કર્મવડે નહિ પણ મનવડે કાંઈ પાપ કરાયું હશે, તો તેને લીધે દોષ શ્રવણની ઘડી આવી જેનો પ્રતીકાર આજ કરવો પડેછે!

[સહી કરી આપી પત્ર વિદૂષકને આપેછે.]

વિદૂ૦—બાપજી! સાચું કહ્યું; મારા આત્માની ગેરહાજરીમાં પરમાત્મા જાણે કે કેવો પવન માથામાં ને કાળજામાં પેસી જાયછે, કે તેથી નીપજતી વાત ના કહી ભલી છે!

[બન્ને જાયછે, ને થોડો કાળ વહી જાયછે.]

પ્રવેશ ૨ જો.

સ્થળ—સિંધના રણની સરહદ ઉપરની એક જગો.

પ્રતાપસિંહ, તેનો પ્રધાન, વિદૂષક બીજા થોડા સિસોદિયા ને પાછળથી ભામાશા.

પ્રતાપ૦—કુળની આબરૂને માટે મેવાડને છેલ્લા રામરામ ક-રી મારે પગલે પગલાં માડેલા શૂરા સીસોદિયાઓ! મને આશા ન-હોતીકે, જવનરૂપી રાહુએ ઘેરાયલા પ્રતાપને પોતાનો દેશ તજી દૂર વ-સવા જતાં તમો તેના સંગી થશો. પણ ઓ કુળની આબરૂના જત-નને માટે વતન તજવા તૈયાર થયલા બાપારાવળના વંશજો! બાપો અસલ ક્યાંના તે વિચારો. ધરતી માણસને ઓળખાવતી નથી; પણ માણસ ધરતીને ઓળખાવે છે. પરાક્રમી પુરૂષે જે પૃથ્વીમાં પગ મૂ-ક્યો તે ધરતી ધીંગી ગણાયછે. રે ખશેડયાં ન ખસે એવાં દુ:ખ અને ભયાનક સ્થાનમાં રહેવાથી પરાક્રમ ઉપર પડદો ફરી વળેછે, ને પૂર્વનો જમાવેલો જશ ઝાંખો થઈ જાયછે, તથા પરાક્રમનો નવો પ્રકાશ ઝ-ળકાવાનો જોગ આવતો નથી; માટે એવા રાહુસ્થાનમાંથી નિર્ભય સ્થળે

જઈ વસતાં પરાક્રમનું પાણી નિરૂપદ્રવે એકઠું કરી શકાયછે, ને તેથી નવીજ નામના મેળવી શકાયછે; જેમકે—

(उपजाति वृत्त.)

ઉપાધિ વાળા સ્થળમાં વસ્યાથી,
પ્રકાશ દાખી ન શકો કશાથી;
રાહુ ગ્રસે સૂર્ય ખસે પ્રકાશે,
રહે ત્યહાં રાહુ સમોજ ભાસે. ૧

સૂર્ય કે ચંદ્ર ગતિ કરી આગળ ગયા વિના લાગેલા ગ્રહણથી મુક્ત થતા નથી; તેમજ માણસ પોતાના વતનમાં શત્રુના ઘેરામાં ઘુંચવાઈ રહી કશું તેજ ઝળકાવી શકતો નથી. આ મારી ધરતી એવું અભિમાન રાખવું એ ઠીક છે, પણ એ હમેશાં સુધીની આપણી નથી; માટે તેનો મિથ્યા મોહ રાખવો નહિ. તેની રીત સતીના જેવી નથી, પણ તે બળિયાની બઇરી થઇ બેસે એવી ઢંગ વની જબરાની જોરૂ છે! કહેવત છે કે,—"ધીંગાની ધરતી;" માટે એને રાખ્ય જેવી જાણી તે ગયાનો-તેને તજ્યાનો હરખ શોક રાખવો નહિ. સતી પર કર ગયે પ્રાણ ત્યાગે, પણ સામાને કામ ન લાગે, પણ આ કંઈ એવી નથી; માટે આપણે જ્યાં આપણી બાપદાદાની આબરૂ જાળવી શકીએ તે આપણું વતન, ને તેજ આપણો દેશ, ને તેજ આપણી પૃથ્વી. હરિ સાનકૂળ હશે તો નિર્ભય જગોએ જઈ રહેતાં છાજમાંથી મોટું રાજ મેળવવાનો વખત આવશે. રે ગયું રાજ, ગઈ પૃથ્વી, ગયો પૈસો એ સૌ પાછું આવશે, પણ કુળની ગઈ પવિત્રતા કો કાળે પાછી આવનાર નથી; માટે આ રણની પેલી કોર મીઠા*મહેરામણના બેટમાં આપણો ફીરમજી ઝુંડો રોપવાનો મેં નિશ્ચય કર્યોછે તે તમને પસંદ પડે છે કે નહિ તે બોલજો. તમો પોતીકા પરિયાના પવિત્ર પાણીમાં જવનના જળનો છાંટો ન પડે માટે પ્રતાપના તેડયા પોતાનાં ઘરબાર, જમીન જાગીર, પડયાં મૂકી પોતાના પરિવારને લઈ પાંશરા ચાલ્યા આવ્યા છો, તો તેથી તમને હાલ તરત તો કશું સુખ નહિ મળે; પણ ચળે નહિ એવી તમારી જડ એ એકાંત સ્થળમાં બાં-

---

* સિંધુનદી. સિંધુનદી મોટી વિશાળ છે માટે એને ઘણા લોકો મીઠો મહેરામણ એટલે મીઠા પાણીનો દરિયો કહેછે.

ઝશે, ને તમારી નામના પાછી આખા આર્યાવર્તમાં ગાજશે !

રે ! શત્રુથી પોતાના પરાક્રમનો પ્રકાશ ઘેરાતાં કોણે પોતાનું સ્વ-સ્થાન નથી તજ્યું ? મોટા જગ પ્રસિદ્ધ પ્રભુ જેવા મનાતા પુરૂષોએ તજ્યુંછે. રે જુઓ,—

(શાર્દૂલવિક્રીડિતવૃત્ત.)

પ્રખ્યાતું નિજ પાટ[1] કાળયવને ઘેર્યું ગણી શ્રીપતિ,
પોતે લઇ પરિવાર આપ વસિયા જૈ બેટ દ્વારામતિ;
તો મેવાડ તણા[2] અરિ અકબરે ઘેર્યા થકી હું તથા,—
સિંધૂતે શુભ બેટ જાઇ વસવા ઇચ્છુંછ એ ના વૃથા. ૨

શ્રી કૃષ્ણ જેવા ઇશ્વરના અવતારરૂપે ઓળખાતા પુરૂષે જે રસ્તો લીધોછે, તે રાહે ચાલતાં આપણને શી શરમ છે ? રે મેં જે ધારણા ધારીછે તેનો સંકેત સારોજ છે, માટે આપણે હવે મેવાડ સામી નજર માંડવી નથી એમ ગણીને તે તરફનો કાંકરો કાઢી નાખો.

સીસોદિયાઓ.—મહારાજે જે ભાષણ ભાખ્યું તે ખરૂં છે. મેવાડમાં જવનનાં ઘોડાનાં ખર ફરે ત્યાંસૂધી તે ધરતીનું ધાનપાણી અમારે અગ્રાહ્ય[3] છે. બાપારાવળના કુળનો રાજવી ત્યાંજ અમારૂં ઘરબાર અમે ગણીએ છીએ, મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે અમે આજ લગી વર્ત્યા છીએ, ને વર્તીશું. અમને આશા હતી કે પ્રભુ કંઈ પાંશરૂં પાડશે. પણ ધણીનું ધારેલું ફર્યું નહિ, તો તેની તેમજ ઇચ્છા હશે. આપે જુક્તિ બતાવી તે અમારે આઠે અંગે કબૂલ છે. મહારાજ પહાડ પર્વતમાં આ કોતરથી પેલે કોતર પરવારને લઈ રખડ્યા એ દુઃખ અમારા અંતરમાં રાત દહાડો ધુંધવાયા કરતું હતું, પણ તેનો કશો ઉપાય કોઈના હાથમાં રહ્યો નહોતો. બળિયાઓ બાહુબળ દાખવી વિશમ વેળા આવ્યા પહેલાં સ્વર્ગે સંચર્યા, ને જે રહ્યા તે મહાસાગરનાં મોજાંમાં તલના દાણા વેરાયા જેવા હતા એટલે નજરે દુઃખ જોવું પડ્યું. !

પ્રતાપ૦—રે, એ તલના દાણા ન સમજશો ! વડવાનળના અંગારા છે એમ માનજો ! તે એકત્ર થતાં કોઈ દહાડો એ આખો દરિયો સફાભટ કરી દેશે ! પણ હવે થોડે ઝુણ નાંખો; તેના તંગ ક-

[1] મથુરા. [2] તેવા. [3] અગ્રાહ્ય-નહિ ગ્રહણ કરવા યોગ્ય.

થી બાંધો, ગઈ કાલનો અહિ નાંખેલો મુકામ હવે ટાઢેપહોર ઉઠાવો; તાણેલા પાલની મેખો ઉખાડો; રણનો રસ્તો વિકટ છે માટે જે જોઇએ તેની તજવીજ રાખો. આ રણમાં રૂપિયાનું રૂપિયાભાર પાણી મળવું મુશ્કેલ છે, માટે સૌથી પહેલી તેની ફિકર રાખજો, રખે તે ભૂલતા!

સીસોદિયા.—મહારાજની આજ્ઞા પ્રમાણે હવે તેજ કરીએ.

[ઘોડાઓ ઉપર સાજ નાંખી તંબુઓ વગેરે ઉઠાવી તૈયારી કરે છે. પ્રતાપસિંહ પોતાને ઘોડે અસ્વાર થવા પેગડામાં પગ મૂકે છે એવામાં વેગળેથી પૂરવેગમાં ઘોડો ફેંકતો કોઈ અસ્વાર આવેછે.]

પ્રતાપ૦—સલુંબરાજી! આ પેલો વેગળે કમાનમાંથી તીર છોડયો હોય એવા ઘોડા ઉપર આવતો કોણ જણાયછે?!

જેતસિંહ.—મહારાજ, કોઈ આવેછે ખરો. રે તે હાથ ઊંચા કરી આપણને થોભાવવાને ઇસારા કરતો હોય એમ જણાય છે! જરા થોભો.

વિદૂ૦—ઇસારા શું? તેણે ચીસ પાડી તે તમે સાંભળી કે નહિ?! મેંતો સાંભળ્યું કે—"ખડે રહો, જાતે હો કાં"?! શું દુઃખના દરિયામાંથી કિનારે આવેલું હોડિયું બોળવા કોઈ લાંબી દાઢીવાળો આવેછે કે શું?! હા, હા; તેમજ હશે; માટે આપણાથી જે દિશામાં જેમ નસાય તેમ નાસો, કે આવેછે તેને આવતાવારને કશી પૂછપાછ કરયા પહેલાં પરલોક પહોંચાડી દો! મારીને આંહિનોઆંહિ દાટી દો કે સોગતીને આપણે કયી દિશામાં ગયા તેની ખબર કહેવા જવા ન પામે!!

ભર્યો કોણ આવેછે તે વર્તાતું નથી !

જેતસિંહ.—મહારાજ, મને પણ એ કોઈ–છે આપણો, પણ વર્ત્યો ન જાય એવો જણાયછે.

[એટલામાં તે અશ્વાર ઘોડેથી ઊતરી દોડતો આવી પ્રતાપસિંહને ભેટી પોતાનાં આંસુથી તેને ભીંજવી નાંખે છે. તે જોઈ સીસોદિ-યાનું ટોળું આશ્ચર્યતાથી સ્તબ્ધ થઈ તેને જુવેછે.]

પ્રતાપ૦—(તેને ઓળખી) શું ભામાશા ? !

ભામાશા.—હા મારા અન્નદાતા ! !

[પછી છૂટા થાયછે.]

પ્રતાપ૦—બૈરાં છોકરાં મૂકી બહારવટે નીકળ્યા હો, એ વેષે ઘોશ ભર્યા આ ઉજડ જગોએ કાં આવ્યા ?

ભામાશા.—મારા માથાના મણિ ! આપ જેવા માથાનો મણિ જતે મારે શું ઉગર્યું, કે માણસમાં મો દેખાડી ફરવું ! રે આપવનો આ ભામો નકામો જામો ખીલીએ ભેરવી મૂકયો હોય એવો જાણજો ! રે અમારી શોભા જગતમાં ઝળકાવનાર સીસોદિયા કુળના રાણાજ છે. આ દેહ તેમના કણનોજ બંધાયલો છે; તે કુળના પાટવી મે-વાડ છોડી જતે ભામાશા તેમાં શી રીતે રહી શકે, એ આપ વિચા-રી જુઓ.

પ્રતાપ૦—શા ! અકબરને એન પ્રતાપના કુળની લેવી છે, ત-મને કાંઈ તેનું નડતર નથી; તો તમે તમારી મેળે ખાઓપીઓ ને મોજ મારો. મેવાડમાં તમારૂં જામેલું ઘરશાને ધૂળધાણી કરોછો ?

ભામાશા.—એ જમાવ બાપજીની બહોળા દિલની રેલાવલી રહેમિયતનો છે. ભામાની જડ સીસોદિયા રાણાના કારભારના સુંદર સરોવરના મીઠા પાણીથી જામેલી છે, તે આ વખતે એ મીઠો મહે-રામન્ સૂકાતે તેનાથી અળગો રહી અલખતનો લહાવ લેવાનો નથી, પણ જેનાથી તેની જડ જામેલી છે તેના ફરી જમાવને માટે તે પો-તાનું સઘળું સત્વ બાપજીના આગળ ધરવાને આવ્યો છે; માટે જ્યાં સુધી બાપજીને બાપજીનું ભામા પાસ રહેલું બરકત આપે ત્યાં સુધી બાપારાવળનું મેળવેલું મેવાડ મૂકવું જોઈતું નથી.

પ્રતાપ૦—રે તમે શું બોલો છો ?! ફાટેલી ભીંત ઇંટ ચૂનાથી

સાંધી લેવાય, પણ ફાટયો આભ સાંધ્યો ગયો જાણ્યો છે શું ? રે પડતો પહાડ વાંસનો ટેકો શી રીતે ઝીલી શકે? જે હરકત ટાળવા, અરે ! વજનને ખાળવા સીસોદિયાઓના સંચેલા ખજાના ખાલી થઈ ગયા, ગાંઠનું ખાઈ ચાહીને ચોટયા રહેનાર બહાદુરો ઘરબાર તારાજ કરી દેતે પણ ટકી ન શકયા, તો તમે હવે શાસારૂ આભે જવાળ અડેલા અગ્નિમાં ગાંઠની ગાગરનું પાકી મહેનતનું મેળવેલું પીવાનું પાણી રેડી કશો ફાયદો ન જોવા તરશે પગ તરફડાવાનું સાહસ કરોછો ?

ભામાશા.—બાપજી ! સીસોદિયાના માનસરોવરનું સંઘરેલું પાણી જો સાચી દાનતનું છે, તો તે એક વખત આભે અડેલો ભડકો ઓલવી નાંખશે, ને જે જગ્યાએ મશાણ જેવું મેદાન થયુંછે, ત્યાં મનને મોહ ઉપજાવે એવી નવપલ્લવ વાડી કરી આપશે !

પ્રતાપ૦—અરે ભામાશા શું બોલો છો ? !

ભામાશા.—બાપજી હું ખરૂં કહુંછું.

પ્રતાપ૦—તે શી રીતે ?

ભામાશા.—બાપજી નજર જોશો તે રીતે.

પ્રતાપ૦—તમે નજરે શું બતાવો છો ?

ભામાશા.—ઓ મારા માથાના છત્ર ! મને વચન આપો તો હું આપ આગળ મારૂં પેટ ખોલી વાત કરૂં.

પ્રતાપ૦—વચન શી વાતનું માગોછો ?

ભામાશા.—બાપજી, રાજીખુશીથી હું જે કંઈ ગાંડું ઘેલું માગી લઉં તે વાતનું.

પ્રતાપ૦—જાઓ વચન છે, જે બોલો તે મોંમાં માય એવું બોલજો !

છે ! ! ઘડીપળની ખબર નથી; તો બાર વરસસૂધીમાં શું નવું જૂનું નહિ થાય ? કહ્યુંછે કે—

(दोहरा.)

"ઉજ્જડ ખેડાં ફરિ વસે, નિર્ધનિયાં ધનિ હોય;
ગયાં ન જોબન સાંપડે, મુઆ ન જીવે કોય;
સંપત ગઇ તે સાંપડે, ગયાં વળેછે વાણ;
ગત અવસર આવે નહીં, ગયા ન આવે પ્રાણ."

માટે ઓ મારા અન્નદાતા ! તારાં ઘોડાં મેવાડને માર્ગે પાછાં વાળ, ને એક સારૂં સેન જલદી જમાવી આવેલું સંકટ ઓલવવાને આગળ થા !

સર્વેજણા.—સાબાશ ભામાશા ! ધન્ય છે તમારાં માતપિતાને ! !

[સર્વે પાછા ફરેછે, ને કેટલોક વખત વહી જાયછે.]

પ્રવેશ ૬ જો.

સ્થળ—દિલ્હીમાં અકબરશાહના બાગનો બંગલો.

અકબર, ખાનખાનાન, ફરીદખાન, પૃથિરાજ તથા થોડા બીજા ખાસ.

અકબ્બર.—ખાનખાનાનજી ! મેવાડ઼મે બડ઼ી દરહમ બરહમ હો રહી હોવૈ ઐસા માલૂમ હોતા હૈ.

ખાન૦—હાં જહાંપનાહ, ઐસી ગડ઼બડ઼ સુનનેમેં આતીહૈ સહી.

પૃથિરાજ.—એવી ગડબડ શું ? તે સો વસા સાચી છે; વાગતું વાગતું માંડવે આવશે ત્યારે એની મેળે જણાશે !

ખાન૦—બંદેનવાજ ! માનો વ ન માનો મગર મેવાડ઼ કે રાજપૂત કોઈ અજબ આદમ હૈં ઉસમેં શક નહીં !

અકબ્બર.—આપ સચ કહતે હો.

ફરીદ૦—જહાંપનાહ ! મૈં તો વાંકે રાનાકી બાંકી છબી દેખતે હી એકરાર કર ગયાથા કિ, વો કભી જેર હોનેવાલા નહીં હૈ ! કભી પાયમાલ હોકે પાયતખ્ત છોડકે પહાડ઼મેં જા પડ઼ા હૈ ઉસ સે ક્યા હુ૦

વા ? મગર જહાંતક ઉસકે દમમેં દમ હૈ વહાંતક કોઈકી મિસલ વો લગને નહીં દેગા ઐસા મૈં માનતા હૂં.

અકબર.—અજી, મિસલકી બાત ક્યા પૂછતે હો ? મિસલ તો સોલેઆના લગ ગઈ થી, મગર ખુદા માલૂમ ક્યા હુવા ?

હજુરી.—(પ્રવેશ કરી એક પત્ર પાદશાહને આપતાં) બંદેનિવાજ, યહ કાગજ લીજિયે, કોઈ કાસદ લેકે આયા હૈ.

અકબર.—(કાગળ લેઈ) જો હોવે ઉસકો અંદર આને દો.

હજુરી.—બહુત અચ્છા, બંદેનિવાજ !

[કાસદ પ્રવેશ કરી બાદશાહને સલામ કરી ઊભો રહેછે.]

અકબર.—(તેના સામું જોઈ) ક્યોં કહાંસે આયા. યહ કાગજ઼ કૈસા હૈ ?

કાસદ.—જહાંપનાહ ! મૈં અજમીરસેં શાહજાદાજી સલીમશાહકા કાગજ઼ લેકે આયા હૂં. મહોબતખાં ઔર શાહજાદાજી દોનોંને મિલકે મુઝે એકદમ ઇધર ભેજા હૈ.

અકબર.—ક્યોં ઉન્હોંકી ખ઼બરે કૈસી હૈ ?

કાસદ.—જહાંપનાહ ! ખુદાકી ખૈરસે તબિયત તો અચ્છી હૈ.

અકબર.—ક્યોં ઐસા અંદેશબંદ બોલતા હૈ ? તૂને ઉન્હોં કો દેખે હોંગે; ઔર બાતચીત હુઈ હોગી, ઉસસે કુછ માલૂમ હુવા હોગા કિ નહીં ?

કાસદ.—બંદેનિવાજ ! ચિહરા દેખતે તો તનદુરસ્ત હૈ, મગર છબી તેજ઼ નહીં થી; ખુદા આલૂમ બડેકે દિલકી બાત કુછ બૂઝી જાતી હૈ !

ખાન૦—જહાંપનાહ ! કાગજ઼મેં ક્યા લિખાહુવા હૈ સો દેખો, ઉસસે જો હોગા સો રોશન હોગા.

અકબર.—(પત્ર વાંચી માથું ધુણાવી નિસાસો નાંખતાં) અબ હોચૂકા !

ખાન૦—બંદેનવાજ ! કાગજ઼ પઢ઼તેહિ ગમખ઼ાર હોનેકા સબબ ક્યા હૈ ?

અકબર.—કહનેસે ક્યા ફાયદા હૈ ? જો બાત અવ્વલ સુનનેમેં વ પઢ઼નેમેં નહીં આઇથી વોહ નજર આગે દેખ઼નેકા ડોલ હુવા હૈ !

ખાન૦—ઐસી અચંબા પૈદા કરનેવાલી બાત ક્યા હે?

અકબર.—અચંબા પૈદા હોવે ઐસીહી બાત હુઈ હે! અપને સબ સરદાર ગાફિલ રહે, વ કામ ભી ગાફિલ હોવે ઐસાહી હુવા! સબ કો યકીન થા કિ રાણા આપકા મુલક છોડકે ચલા ગયા, ઓ ફિર કભી મેવાડમેં પાંવ ધરને નહીં પાવેગા.

ખાન૦—હાં, હાં; રાણા કભી પિછા નહીં ફિરે ઐસી પાયમાલી મેં આ પડાથા.

ફરીદ૦—મેરા શકતો ઉસકી એકહી મુલાકાતમેં દૂર હુવાહે!

પૃથિરાજ.—રે, જે આગે મોટા દવ બાળેલા તેમાંનો એકપણ કજળતો અંગારો સાધન મળ્યે શું ન કરે?!

ખાન૦—જહાંપનાહ! ફિર હુવા ક્યા?

અકબર.—(તેને પત્ર આપી) ક્યા હુવા સો યહ કાગજ પઢકે બૂઝો.

ખાન૦—(મનમાં પત્ર વાંચી જીભ દાબી) બંદેનવાજ! હેરત પૈદા હોવે ઐસાહી કામ હુવા હૈ!

પૃથિ૦—તે અમે શું જાણીએ, ને આ બીજું ખાસ મંડળ પણ શું જાણે કે હેરત કોને કહેછે!

અકબર.—ક્યોં રાજાજી! ઐસા બોલતે હો?

પૃથિ૦—જહાંપનાહ! ખરૂં કહુંછું. દરબારીઓ છે એ બાદશાહનાં અંગ છે—તેઓ બાદશાહને સુખે સુખિયા, ને તેમને દુઃખે દુઃખિયા એવી રીત છે, તો આજની હેરતને હૈયામાં રાખી એકલા હેરાન થવું આપને ઘટતું નથી; અમને તેમાં ભાગીઆ કરવા જોઇએ!

બીજાઓ.—હાં જહાંપનાહ! પૃથિરાજજીને સચ કહી.

અકબર૦—(જરા હસતે મુખે) ક્યોં પૃથિરાજજી! આપકી નિંદમેં ઐસા હે?

પૃથિ૦—હા, જહાંપનાહ! પેટની વાત પેટમાં રાખી રાજ કરતાએ અકળાવું ન જોઇએ.

અકબર૦—ઠીક તબ; સુનો, યહ આયા હુવા કાગજકા મકસદ મૈં મેરે આપસેહી કહતા હૂં. શાહજાદા સલીમ વ મહોબતખાન આજમીરમેં ખુદાકી ખેરસે ખેરિયત હે; વે વહાંસે લિખતે હૈ કિ,

દેવરમેં શાહબાઝખાનકી છાંવની થી વહાં પ્રતાપને એકાએક છાપા મારકે બડી ખુવારી કી હૈ! શાહબાઝખાન પરવરદિગારકી પનાહ સે થોડેસે સવારોંકી ટૂકડી લેકે ભાગે, તિનકી દુંબાલ રાણાને આમેત તક લેકે સબ મુલ્ક હાથ કિયા હૈ!

ફરીદ૦—(ઊંચું જોઈ) અસ્તકફરૂલ્લા! તૂ પલમેં ચાહેસો કરે!

ખાન૦—ફિર આમેત કે કિલેદારોંકી ભી કતલ કીહૈ, ઐસાહૈ.

પૃથિ૦—(મોં ઠાવકું રાખી) ગજબ કરી નાંખ્યો જણાયછે!

અકબર.—ગજબકી બાત ક્યા કુછ કહને જૈસી હૈ?! કોમુલમેર કબજ કરકે વહાંકા કિલેદાર અબ્દુલ્લાખાં કો ભી કતલ કિયા! વહાંકા એકભી સિપાહી જીતા ના રહા!!

સરદારો૦—તોબા! તોબા!!

ખાન૦—પૃથિરાજજી! રાણાને ઉદેપુર ભી લે લિયા, વ મેવાડ કે સબ કિલ્લે કબજ કરકે માનસિંગજીકા માલપુરા ભી લૂંટાહૈ!

પૃથિ૦—(દાઢી મૂછે હાથ ફેરવતાં) અરે! આ દેહનો શો ગારખોછે? "ઘરડા જાણીને જીવવું નથી, ને જુવાન જાણીને મરવું નથી" એમ કહેવું સૌ મિથ્યાછે. હું તો કહેતો હતો કે—

"જલધિ તરિ જનારૂં જોખમાયે કિનારે"!

હજી પણ હિત વિચારીને કહુંછું કે, તે આપણને ઉપદ્રવ કરનાર નથી, તેને તેના રાજમાં સુખે સ્વતંત્રતાથી ઠરવા દો. એ લોહી જુદું છે!

અકબર૦—પૃથિરાજજી! આપ સચ કહતે હો. મૈંને તો મેરે દિલમેં ખૂબ વિચાર કિયા હૈ કિ, રાણા પ્રતાપ ખુદાને એકહી બનાયા હૈ! પરવરદિગારને નેક વ ટેકકા ખરા નમૂના યહી બનાયા હૈ; ઔા મૈંને અચ્છી તરહ બૂઝ લિયા હૈ. મુઝે ઉસકા કસ દેખના થા સો અચ્છી તરહ દેખ લિયા હૈ. સોને કો જ્યોં જ્યોં ભઠ્ઠી મેં ધરોં યોં યોં ઉસકા કસ બઢતા હૈ ઉસમેં કુછ શક નહીં! આદમમેં પ્રતાપ મૈંને ખરા કુન્દન પરખ લિયા હૈ! અબ ઉસકો ઉસકે મુલ્કમેં આપખૂદ મૈં રહને દઉંગા; તિસકી પીઠ લેનેસે પરહેજ રહુંગા.

ખાન૦—ખૂબ કહી આલમપનાહ! આપકા ઇરાદા મુઝે બહુત પસંદ હૈ. જો જો આદમી આપકી ઇજ્જત જિસ બાતમેં માનતા હૈ

ઉસમેં પાઉં ધરનેકી બાત પરવરદિગાર કો ભી પસંદ નહીં હૈ, ઐસા મેરે માનનેમેં હૈ.

અકબર૦—સચ કહી, મેરે અકલમંદ ઉમરાવ! અજમીર મેં જો કુછ જવાબ લિખના હો સો બિચાર કરકે લિખના ચાહિયે.

ખાન૦—હાં બંદેનવાજ! મિજલસ બંધ કરકે જો નિઘેમેં આવે સો કિજિયે.

[મિજલસ બંધ થાય છે.]

પ્રવેશ ૪ થો.

પ્રતાપસિંહ ભામાશા, જેતસિંહ બીજા સામંતો, ભાટ, બ્રાહ્મણો, તથા છેલ્લે વસિષ્ઠઋષિ.

ભાટ.— (કુંડાળિયા છંદ.)

ધન ધન દહાડો આજનો, ચિત સૌને ચળકાટ;
મોજ થઈ મેવાડને, પ્રતાપ બેઠો પાટ;
પ્રતાપ બેઠો પાટ, ભાટના ઉચાટ હરવા;
ક્ષત્રીવટપર પડ્યું, ઘોર અંધારૂં હરવા;
જવનરૂપી વાદળાં વિખેરી વિલસ્યો[1] તનમન—
સિસોદિયાનો સુરજ, આજનો દહાડો ધન ધન!! ૧
સાબશી ખાસી રહ્યો, નિર્મળ રાખી નીર;
દુઃખ બહુ સહુ રીતે સહ્યું, પણ નવ વણુસ્યો વીર!
પણ નવ વણુસ્યો વીર, ખીરમાં નાંખી મીઠું;
ડા'પણ ઓ દૃઢ ધીર, દેવ જેવે તુજ દીઠું!
મઘવો[2] આપે માન, ગુણ ગણે સહસ્ર અઠયાશી[3];
ભાટ બ્રાહ્મણો ભણે, રહ્યો સાબાશી ખાસી! ૨
ક્ષત્રી ખોંખારી કહે, ધરી મૂછપર હાથ;

---

૧ શોભ્યો.   ૨ મઘવા-ઇંદ્ર (ભાટની ઢબ પ્રમાણે બોલતાં મઘવો.) ૩ ઋષિયો.

છે હજિ અમ જાતિ વિષે, મેવાડો મહિનાથ;
મેવાડો મહિનાથ, મણિમાં પારસ જેવો ?
પર્વતમાં પ્રખ્યાત, હોય હીમાચળ એવો ! !
એનું કુળ અવનિને, આપ કરશે એક છત્રી;
એમ માન ધરિ મદે, કહે ખોંખારી ક્ષત્રી. ૩
અકબર દરિયો રેલિયો, રજપૂતોને રાજ;
બોળી નાંખ્યાં બળ કરી, રેલાવ્યા મહારાજ;
રેલાવ્યા મહારાજ, લાજ રાખી કો ન શક્યા !
દેખી છોળો છળી, તેહ આગે કો ન ટક્યા !
પણ પરતાપ પવિત્ર રહ્યો તે જળ જ્યમ પુષ્કર[૪]!
એને જળ નવ અડ્યું, રેલિયો દરિયો અકબર ! ! ૪

[આ પ્રમાણે ભાટ ચારણો ભભક ભરેલી ભાષામાં રાણાની પ્રશંસાનાં અનેક કવિત બોલેછે; બ્રાહ્મણો આશીર્વચનના અનેક સંસ્કૃતશ્લોક સંભળાવી પ્રાકૃતમાં તેના અર્થ “ જે કંઈ છે તે—છે તે ” કહી કહી બોલ્યા જાયછે.]

પ્રતાપ૦—સલુંબરાજી! બંદીજનોને અને બ્રાહ્મણોને મનગમતી મોજ કરાવો.

જેતસિંહ.—હા મહારાજ, હવે તેજ કરાવીએ; આપની આજ્ઞાની માત્ર રાહ જોતો હતો. (ભામાશા ભણી જોઇ) શા ! શેલાં, પાઘડીઓ, ને સોના મહોરો તથા બીજું રૂપાનાણું મગાવવાનો વેત કરો.

ભામાશા.—હા મહારાજ, જે જોઈએ તે મગાવુંછું, જેને જે ઘટે તે આપી આજનો દહાડો સૌને સાંભરે એવો દીપાવજો.

[પછી મહેતાને કહી નાના પ્રકારના વસ્ત્રાલંકાર તથા સોના રૂપાના શિક્કા મગાવી રાણાજી આગળ મૂકેછે, રાણાજી સૌસૌની યોગ્યતા પ્રમાણે શિરપાવ કરેછે.]

પ્રતાપ૦—(એક ઉમદા પાઘ લઈ ઉભો થઈ ભામાશા ભણી જોઈ) ભામાશા ! આજના ઉજળા દીનું બધું માન આપને છે !

---

૪ જળમાં કમળ રહેછે પણ તેને પાણીનો સ્પર્શ થઈ શકતો નથી એ રીતે પ્રતાપ બોળાયા વિના પવિત્ર રહ્યો એ અર્થ.

જે શોભા આપે રાણાને આપીછે તેવી તે આપને આપી શકે એમ નથી, તોપણ ફૂલ નહિ પણ ફૂલની પાંખડીની પેઠે તે આપને શોભા આપવા આ ભરી સભામાં પોતાના હાથ ઊંચા કરેછે, માટે આ પાઘ બાંધી તેને શોભા આપશો; તે સાથે આપને બારગામ બક્ષીસ કરવામાં આવેછે તે પણ કબૂલ રાખશો.

ભામાશા.—(મોટા આદરથી ઊભો થઈ પાઘ લઈ) બાપજી! સીસોદિયા રાણાની શાખેથી ભામાનું કુળ સદા શોભતું આવેલુંછે, ને શોભશેજ. આપના હાથની ઉમળકાની પાઘ મને થુળીભદ્ર કરતાં પણ વધુ શોભા આપનારી છે! મને આપ જે માન આપોછો તે આપના કુળની કીર્તિનું અજવાળું છે! આજનો દહાડો એથીજ ઊજળો દેખાયછે! ભામો કંઈ એ ભાર ઉપાડી શકે એવો નથી!

જેતસિંહ.—એ ખરૂં, પણ મહારાજે ને અમે આપનો ગુણ વીસરાય એમ નથી. ફરી ગયલું ચક્ર આપ મળો નહીં, ને પાંશરૂં થાય પણ નહિ.

ભામાશા.—ધણીનું ધાર્યું થાયછે; એ પુણ્ય પ્રતાપ સૌ બાપાની પેઢીના; એ પેઢીનું લૂણપાણીજ એવુંછે!

જેતસિંહ.—રે, લૂણ લેખે લગાડી તમે કોદી કરમાવ નહિ એવા ઊગ્યા!

પ્રતાપ૦—સહુંબરાજી! હરિની દયાથી હાથથી ગયલી બાજી ઠામ આવી ખરી, પાટનગર ઉદેપુર કર્યું એ પણ ખરૂં, દુશ્મન મેવાડના મેદાનભણી ફરકી ન ભાળે એટલું કરી શકયા એમાં સંદેહ નથી, પણ રે જ્યાં સૂધી બાપાનું મૂળ તખત પ્રતાપે ના છોડાવ્યું ત્યાં સૂધી તેને મોહોલમાં વસવું નથી! પલંગમાં પોઢવું નથી! ને વધેલા વાળ ઉતરાવવા નથી!! પ્રતાપની તરવારે માનનું માથું ધડથી જુદું ન કર્યું, ને ભાલાએ તેનું મસ્તક પોતાના ફળમાં ન પરોવ્યું ત્યાંસૂધી એ હથિયારની તે પૂજા કરનાર નથી!

જેતસિંહ.—મહારાજ પ્રભુ પાંશરો હશે તો સઘળા મનોરથ પાર પડશે. વાઘના મોંમાંથી શિકાર પડાવ્યો એ કંઈ ઓછું કર્યું નથી! આજને સમે એટલું પણ કરનાર કોણછે? તે આપજ વિચારોને.

પ્રતાપ૦—રે, મોંમાંથી મૂકાવ્યાનું માન શૂરાને ન છાજે! પણ પેટમાં ગયલું પેટ ચીરી, કે કાંતો આંતરડાં ગળે અણાવી પાછું કઢાવે ને પચવા ન દે તેને રંગ દેવાય! રે, તેમ થાય તોજ પ્રતાપના સંતાપ શમે!!

[નેપથ્યમાં]

(રુચિરા છંદ.)

નૃપતે હે પરતાપ પરાક્રમ નભથી સુર તારૂં નરખી,
વાસવસુદ્ધાં વિસ્મય થઇને ગુણ તારા ગાયે હરખી;
કાળા કળિમાં કુળ ક્ષત્રીને વ્યાપ્યું તમ* પણ રવિકુળમાં,—
પેખી અજવાળું તુજથી પડતું, હું આવ્યો જોવા બળમાં. ૧

પ્રતાપ૦—(સ્થિર થઈ આશ્ચર્યતાથી) એ કોના શબ્દ સંભળાયા?! (દ્વારપાળ સામું જોઇ) વખતસંગ! જુઓ એ કોણ આવ્યુંછે?

વખતસંગ.—(જોઇ આવીને) પૃથિનાથ! કોઈ જોગેસર જેવા માન આપવા જેવી મૂરત આવી ઊભા છે! ધોળાં વસ્તર ધર્યાંછે; માથે રૂપેરી રંગની ગુંછળું વાળેલી જટા—ધરડો મણિધર ગુંછળુંવળી પડ્યો હોય એવી જણાયછે! દાઢીને મૂછો પણ ધોળા ચળકતા રેશમના તાર જેવી જોતાં હૈયામાં અજવાળું કરે એવા કોઈ મોટા રૂખિરાજ આવેલા જણાયછે!

પ્રતાપ૦—રે લાંબું લાંબું પિંગળ કરવું પડ્યું મૂકી તેમને મોટા આદરથી દરબારમાં દાખલ કર.

છડીદાર.—(ઋષિ પ્રવેશ કરે છે એટલે) ધણીખમા! નિધા કીજે મહારાજ!!!

ઋષિ.—(હાથ ઊંચા કરી) રાજા! તારો જય હો!!

પ્રતાપ૦—(ઊભો થઈ વંદન કરી) ઋષિરાજ પાયે લાગું.

[બીજા દરબારીઓ પણ પાયે લાગે છે.]

ઋષિ.—રાજતેજ વૃદ્ધિરસ્તુ!

(ઉપજાતિ વૃત્ત.)

પામો સદા વૃદ્ધિ સુવંશ તા'રો.

---

* અંધારૂં.

અખંડ કીર્તિ લઇ લાભ સારો;
પવિત્રતા વંશ વિષેનિ તારી,
રહો યુગો યુગ સદૈવ સારી.　　　　૨

હે રાજન્ ! તારી મનકામના પરિપૂર્ણ હો ! !

પ્રતાપ૦—(બે હાથ માથે અડાડી) બ્રહ્મદેવનાં વેણુ મસ્તકે ચઢાવિયે છિયે. હે ઋષિદેવ આપ કોઈ અલૌકિક મહાપુરૂષ જણાઓ છો. સ્વપ્ને પણ જેનાં દર્શન દુર્લભ એવા અપૂર્વ જોગીરાજ આજ મને પાવન કરવા પધાર્યા હોય એમ મને ભાસેછે.

ઋષિ.—(હસતે મુખે) રાજા, તને દર્શન દેવા મારા જેવા આવે એમાં તો કાંઈ નવાઈ નથી, પણ સાક્ષાત્ નારાયણે પણ તારા સરખા નરને દર્શન આપવા હજાર કામ પડયાં મૂકી આવવું જોઇએ !

પ્રતાપ૦—મહરાજ! હું અલ્પજીવ ! મારૂં તે શું ગજું ?

ઋષિ.— રે તું અલ્પજીવ નથી ! તારાં કૃત્ય કલ્પાંતે ન ભૂસાય એવાં છે ! રે, પણ એમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી; સૂર્યવંશમાં એવાજ વીરપુરૂષો ઉત્પન્ન થયાછે, થાયછે, ને થશે !

પ્રતાપ૦—બ્રહ્મદેવનાં વચન અમને સદા ફળિભુત હો !

જેતસિંહ.—(ઊભા થઈ હાથ જોડી) બાપજી ! અમારા સુખમાં કંઈક ન્યૂનતા રહી હશે. તે પૂર્ણ કરવા પોતે ક્યાંથી પધાર્યા ? રાણાજીએ ગયલું રાજ અનેક દુઃખના દવ ઓલવી મેળવીને આજ ફરી રાજ્યાભિષેક કરાવીને પાટે પગ ધર્યો છે, ને આનંદનો ઓછવ થઈ રહ્યો છે, એ અવસરે માંગલ્યમૂર્તિએ ક્યાંથી પગલાં કર્યા ?

ઋષિ.—(હર્ષના આવેશથી) રે ભાઈ ! આ સમયે મારે આવવું જોઈએજ ! સુર્યવંશના પરાક્રમી રાજાઓના રાજ્યાભિષેક આ હાથેજ થયલાછે ! સત્યયુગના સમયની શુભ ક્રિયાઓ આ કરેજ કરાવી હતી ! રે સર્વ સંસ્કાર આ દેહેજ કરાવ્યા હતા ! !

પ્રતાપ૦—ઓ કૃપાનિધાન ! આપ શું બોલો છો ?! ક્યાં સતજુગ ને ક્યાં કળિજુગ ! જે સમામાં અધર્મનું અંધારૂં આખી અવનીમાં અવરાઇ ગયુંછે, દુનિયામાં આવતા દેવતા અલોપ થઈ ગયા છે, એ સમામાં સતજુગના માનવ કશા ?!

જેતસિંહ.—મોટું આશ્ચર્ય !

ઋષિ.—રે કોઈ આશ્ચર્ય ન પામશો. સર્વનો સંદેહ હું દૂર કરૂંછું. મૃત્યુલોકના માનવને જન્મમરણ જગદીશ્વરે જડેલાંછે, પણ એ વિનાની અવનીઓ અવિનાશીએ ઉપજાવીછે; જેમાં સ્વર્ગલોક, જનલોક, મહર્લોક ઇત્યાદિ છે. હું જનલોકનો જોગીછું ! મારૂં નામ વસિષ્ઠ છે ! ! ને હું સૂર્યવંશના રાજાઓનો સદાકાળનો ગુરૂછું ! ! ! અમારી ગતિ સ્વર્ગ મૃત્યુ ને પાતાળ સર્વ સ્થળે છે. કળિ આવતે મૃત્યુલોકમાં અમારૂં આવવું થતું નથી, માટે તમારા જોવામાં આ દેહ નહિ આવ્યો હોય.

પ્રતાપ૦—(ઊઠીને લાંબો થઈ પગેલાગતાં) ઓ પતિતપાવન્ ! આપે મને આજ પાવન કરયો ! આ હરકતા કળિમાં આપ મારે દ્વારે ક્યાંથી ? !

ઋષિ.—(તેને હાથ સાહી ઉઠાડતાં) હે રાજા ! કળિયે તને કાળો કર્યો નથી માટેજ હું તારે ત્યાં આવી શક્યો છું, તે માત્ર મારા યજમાનનો ઉજ્વળ યશ જોવાને !

રાજા ! તારી કીર્તિનાં વખાણ ઇંદ્રની સભામાં સાંભળી તને ભેટવા મારી આતુરતા ઉલટી ! આશ્ચર્યતાથી ત્યાં એમ કહેવાતું હતું કે—મૃત્યુલોકમાં તેજરહિત ધર્મ ભ્રષ્ટ અનાચારી રાજાઓ થયા, પાપે કરીને પૃથ્વી પીડિત થઈ ગઈ, ને તેથી આપણો પગ ત્યાંથી નીકળી ગયો; પણ હમણાં સૂર્યવંશમાં શીસોદિયો રાણો પ્રતાપ કરીને છે, તેજ માત્ર કૃતયુગના રાજાઓ જેવું તેજ ઝળકાવી રહ્યોછે ! જેવું હરિશ્ચંદ્રે સત્યને માટે, તેવુંજ તેણે ક્ષત્રીધર્મને માટે ધારણ કરેલું તેજ ઝળકાવ્યુંછે, ઇત્યાદિ તારાં વખાણ કાને સાંભળવાથી મારા મનની તૃપ્તિ પૂરી ના થઈ, માટે આ આંખે તારા જેવા યજમાનને નિહાળી અંતઃકરણને આનંદ આપવાના હેતુથી હું લાખો વર્ષે આ અવનીમાં આવ્યો છું ! રે, કીર્તિવંત યજમાનને જોવા શુભેચ્છક ગુરૂ કાં ન આવે ?

[પ્રતાપસિંહ ઋષિને ભેટી પડે છે—એટલે આખું રાવળું ઋષિને પગે પડેછે, ને આનંદના શોરથી રાજમહાલય ગાજીરહેછે.]

જેતસિંહ.—મહારાજ ! આપના મહિમાનાં વખાણ કરવાને અમને એકપણ બોલ આવડતો નથી !

પ્રતાપ૦—ઓ ગુરૂજી! આપે આજ મારી એકસોઆઠ પેઢી તારી! હું કયી રીતે ઓશિંકળ થાઉં? રે આપના ગુણ કેવી રીતે ગાઉં?

ઋષિ.—હે રાજન્! મને આશા નહોતી કે, અધર્મના અંધારથી છવાયલી અવનીમાં મારા યજમાનમાંથી તારા જેવો સત્યયુગનો સમય સ્મરણ કરાવે એવો અવનીશ થશે!

પ્રતાપ૦—મહારાજ! મારૂં શું એવું પરાક્રમછે કે, આપ મને સતજુગના રાજાઓની ઓળમાં મૂકોછો?

ઋષિ.—તારાં વખાણ તારે મુખે કહેવાની શી અગત્ય છે? જે છે તે અજવાળામાં આવ્યાંછે; રે, તેથી ક્ષત્રીકુળમાં પડેલા અંધારામાં અજવાળું થયુંછે; ને હું પણ તારા પરાક્રમની સંપૂર્ણતાને સમયે તને આશીર્વચનથી વધાવવા આવ્યો છું! હવે તારે અસંતોષ ન રાખવો; તારાથી જે થયું છે તેવું થવાને ઇંદ્રને પણ અસંતોષ છે!

જેતસિંહ.—આપનાં અવિચળ વેણનો આશીર્વાદ આપના યજમાનને આપી તેવું કલ્યાણ કરો, કે જેથી જનમ સફળ થાય!

ઋષિ.—(હાથ ઊંચા કરી)

(मालिनीवृत्त.)

નરપતિ યશ તારો વિશ્વમાં વૃદ્ધિ પામો,
નૃપ તુજ કુળ કીર્તિ સૃષ્ટિમાં શુભ્ર જામો;
જનમન ધન જેવાં સાહસો પેખિ તારાં,
મયુરનિ રીત મોદે, હો સદા શોભનારાં! ૩

सातमो अंक समाप्त.

(दोहरा.)

આ પ્રતાપનાટક નવિન, પામી પ્રભુપ્રસાદ,
કરમસદે આરંભિને, પૂર્ણ કર્યું નડિયાદ. ૧

સંવત મુનિ[૭] ત્રણ[૩] ખંડ[૯] શશિ[૧], કાર્તિક શુદતિથિ રૂદ્ર[૧૧];
નાટક પૂર્ણ રચિ રહ્યો ગણપત શર્વરી શુક્ર. ૨

प्रतापनाटक समाप्त.

આ ગ્રંથવિષેનો અનુમતો.

I was present at the Recital which took place at the Bhátiá Maháján Wádi in Bombay in connection with Arya Dyán Wurdhak Subhá on Sunday the 22nd October 1882 of a dramatic Poem (Gujarathi) composed by Mr. Ganpatrám Rájárám of Ahmedábád. It is founded on the History of the Rána Pratápsing of Udeypoor, whose wars of independence with the Emperor Akbar are celebrated by Bards of Mewár and the great historian of Rájastán. The dramas which as based on historical facts are more impressive and instructive than those which are founded on imaginary characters. The Dramatist in the present case has shown great power of description and wit throughout 7 Acts. The audience was much struck with the beauty of its various parts and they expressed their admiration of the genius of the Poet. The whole drama is furnished with notes in explanation of the incidents occuring in the body of the drama. I hope it will soon be published and put in the hands of the people, especially as the heroic and patriotic deeds of the Rajpoot Princes are not so universally known as they ought to be.

BOMBAY,
24th October 1882.

(Sd.) GOPALRAO HARRY,
Deshmookh.

Late Member of the L. C. of the Presidency.
1st class Sirdar in the Duccan.
Justice of the Peace, Bombay.
Fellow of the University Bombay.
President of the Arya Dyán-Wurdhak Subhá.

(અંગ્રેજીનું ભાષાંતર.)

ગયે રવિવારે તા. ૨૨ મી અક્ટોબર સંન ૧૮૮૨ ને દિવસે ભાટિયા મહાજંન વાડીમાં "આર્યજ્ઞાનવર્ધક સભા" ના સંબંધમાં અમદાવાદના* રા. ગણપતરામ રાજારામે ગુજરાતીમાં પોતે રચેલા નાટકનું શ્રવણ કરાવેલું તે પ્રસંગે હું હાજર હતો. એ નાટક ઉદેપુરના રાણા પ્રતાપસિંહના ઇતિહાસ ઉપરથી રચેલુંછે. એ રાણાએ અકબર બાદશાહની સાથે પોતાની સ્વતંત્રતાને માટે જે યુદ્ધ કીધેલાં તે વિષે મેવાડના ભાટચારણો અને રાજસ્તાનના પ્રખ્યાત ઇતિહાસ કર્ત્તાએ તેનું નામ પોતાની વાણીથી પ્રખ્યાત કીધું છે. જે નાટકો કલ્પિત વાતના આધાર ઉપર ઉઠાવેલાં હોય છે, તે કરતાં ઇતિહાસિક વાતોને આધારે રચેલાં નાટક વધારે અસરકારક અને બોધજનક હોયછે. આ નાટકના કર્ત્તાએ તેના સાતે અંકમાં વર્ણન અને ચતુરાઇની મહાન્ શકિત બતાવી છે. શ્રોતાજનો એ નાટકના પ્રથક્ પ્રથક્ ભાગની ખૂબીથી ઘણા વિસ્મય પામ્યા હતા,† અને તેમણે એ કવિની બુદ્ધિનાં વખાણ કર્યાં હતાં. આખા નાટકમાં જે જે બિનાઓનું વર્ણન કરેલુંછે તે સંબંધી ટીપ આપીને સ્પષ્ટીકરણ કરેલુંછે. તે વહેલું પ્રસિદ્ધ થઇ લોકોના હાથમાં આવે એવી હું આશા રાખુછું; તેનું વિશેષ કારણ એ કે—રજપૂત રાજાઓનાં શૂરાતનનાં તથા દેશાભિમાનનાં કૃત્યની જાણ લોકોમાં જોઈએ તેટલી થઈ નથી.

ગોપાળરાવ હરિ દેશમુખ.

મુંબાઇ ઇલાકાની લેજીસલેટિવ કૌંસિલના માજીમેમ્બર.
દક્ષિણપ્રાંતના પહેલા વર્ગના સરદાર.
મુંબઇના જસ્ટિસ ઑફ ધિ પીસ.
મુંબાઇની યુનિવરસીટીના ફેલો.
આર્યજ્ઞાનવર્ધક સભાના પ્રમુખ.

उदयपुर मार्गशीर्ष शुक्ला द्वादशी सम्वत् १९३९

यहाँ संयोग से मुझ को कविवर श्री गणपतिराम राजाराम भट्ट से आलाप हुआ इन्हों ने स्वरचित प्रतापनाटक गुजराती भाषा का मुझ को सुनाया. कविकी प्रौढोक्ति से भी विशेष आनन्द मुझ को इस कारण हुआ कि यह नाटक पूर्वपुरुषों का दिगन्त व्यापी शौर्य गुण का स्मारक और हमारे चित्तमें पूर्ववासना का पुनरुत्तेजक है. आर्याभिमानी पुरुष को धर्म पुस्तक की भाँतिं इस की प्रति अपने घरमें रखनी उचित है, क्यों कि यह काव्य केवल प्रमोद के हेतु नहीं है, हम लोगों के धमनी गत शीत स्थगित रुधिर को उष्ण करके परिचालित करने का एक छोटा सा यंत्र है.

हरिश्चन्द्र.

काशीवासी.

આ ગ્રંથ વિષેનાં અનુમતો.

સંવત ૧૯૩૯ ફાલ્ગુન વદિ ૯ સોમવાર.

તા. ૨૭ એપ્રિલ સન ૧૮૮૩.

નિ૦—ગિરિ ગિરનાર.

હું આ ગિરનાર પર્વત ઉપર એક માસથી અધિક મુદત થયાં હવા બદલ કરવા આવેલો છઉં. આ સ્થળમાં તપસ્વી મહાત્માઓના સમાગમ, એકાન્તવાસ, માનુસી કારીગીરી સાથે નાના પ્રકારના કુદરતી દેખાવો તથા સ્વચ્છ હવાપાણીનો ઉત્તમ લાભ મળેછે, પણ ગ્રંથ રચનારનો સમાગમ દુર્લભ છે.

નડિયાદના મેહેતાજી ગણુપતરામ રાજારામ ભટ્ટનું અત્રે અકસ્માત્ આવવું થતાં તેમનો હુને સ્વલ્પ સમાગમ થયો તથાપિ તેટલામાં તેઓએ "પ્રતાપનાટક" નામે ગ્રંથ રચ્યોછે તેહેમાંનાં કોઈ કોઈ સ્થળો અવકાશાનુકૂળ તેઓના મુખથી મેં શ્રવણ કર્યાં. જો સઘળો ગ્રંથ સાંભળવા બની આવ્યું હોત તો તેથી હુને ઘણો આનંદ અને સંતોષ થાત.

એ પ્રથક્ પ્રથક્ સ્થળ વંચાવી જોવાથીજ હું કહી શકું છઉં કે, સામટો વિચાર લેતાં તેનો વિષય, ઢબ, અને જુસ્સો અસરકારક છે. જો કે તે "દૃષ્ટ" નાટક નથી તોપણ "શ્રાવ્ય" નાટક એવુંછે કે તેની ગૂજરાતી ભાષામાં ખૂટ હતી. આમાં વધારે આનંદદાયક વાત એ છે કે તે કેવળ કાલ્પનિક નથી, પણ ઐતિહાસિક વિષય છે, કે જેથી આ કળિકાળની આર્ય પ્રજામાંના ક્ષત્રીયકુળના શૌર્ય, ધૈર્ય, ઔદાર્ય, અને ટેકાદિક ગુણોનું ઉત્તમ ચિત્ર વાંચનારના ચિત્તમાં ચિત્રાઈ રહેશે, અને તેથીજ તે પ્રત્યેક ગૂજરાતી વાંચનારના ગ્રંથસંગ્રહને શોભાવશે.

મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણી.

જાહેર ખબર.

વિદ્વાનોથી વખણાયલાં મારાં રચેલાં નીચે જણાવેલાં પુસ્તકો રોકડી કીંમતે મળશે. મનિઓર્ડર, પોસ્ટલનોટ કે ફાવે તેવી રીતે કીંમત પરગામથી મગાવનારે વાળવી. ટીકીટો મોકલનારે અર્ધા આનાની ટીકીટો વાળવી તે સાથે વટાવની રૂપિએ એક એક વધુ વાળવી.

પુસ્તકોની યાદી.

નામ.	કીંમત.	પોસ્ટેજ.
પ્રતાપનાટક..	૧-૮-૦	૦-૧-૬
લીલાવતી કથા..	૦-૧૦-૦	૦-૧-૦
ભરૂચ જિલ્લાનો કેળવણી ખાતાનો ઇતિહાસ...	૦-૪-૦	૦-૦-૬
મનોવિકાર * તથા આશા નિરાશાવિષે નિબંધ.	૦-૮-૦	૦-૧-૬

મળવાનાં ઠેકાણાં.

અમદાવાદ.—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટી અથવા "આર્યોદય પ્રેસ" તથા રા. દ્વારકાદાસ મોતીલાલ એન્ડ કો૦ ને ત્યાંથી.

નડીયાદ.—મારી પાસેથી.

ગણપતરામ રાજારામ ભટ્ટ.

મુ૦ નડિયાદ.

---

* આ નિબંધ ઘણો ઉપયોગી અને વાંચવા યોગ્ય છે માટે તેનો લાભ ઘણા જન લઇશકે એવી ઇચ્છાથી તેનો સારો પસાર થવા શ્રી કૃષ્ણ દરણારની ઇચ્છાથી તેની કીમત કમી રાખી છે.